

EOS

KWARTALNIK KLASYCZNY

ORGAN

POLSKIEGO TOWARZYSTWA FILOLOGICZNEGO

Rocznik XXXIX. 1938

Zeszyt 1

WE LWOWIE 1938

NAKŁADEM POLSKIEGO TOW. FILOLOGICZNEGO Z ZASIŁKIEM
MINISTERSTWA WYZNAŃ REL. I OŚWIECENIA PUBLICZNEGO

SKŁAD GŁÓWNY: GUBRYNOWICZ I SYN, LWÓW

EOS

COMMENTARII TRIMESTRALES

EDITI A

SOCIETATE PHILOLOGA POLONORUM

Volumen XXXIX. 1938

Fasciculus 1

LEOPOLI 1938

SUMPTIBUS SOCIETATIS PHILOLOGAE POLONORUM
ET AUXILIO MINISTÉRII INSTRUCTIONIS PUBLICAE

APUD BIBLIOPOLAS GUBRYNOWICZ I SYN, LEOPOLI

KOMITET REDAKCYJNY:

Alfred Buse, Seweryn Hammer, Jerzy Manteuffel,
Wincenty Ogrodziński, Gustaw Przychocki, Jan Saj-
dak, Franciszek Smolka, Tadeusz Zieliński.

ADRES REDAKCJI:

Prof. Dr. Franciszek Smolka

Lwów, ul. Stryjska 24, II p.

Pod tym adresem przysyłać należy wszystkie ma-
nuskrypty (artykuły, recenzje itp.), tudzież egzemplarze
recenzyjne itp.

Członkowie Pol. Towarzystwa Filologicznego we
Lwowie, opłacający roczną wkładkę w kwocie 10
złotych, otrzymują Eos, Kwartalnik Klasyczny bez-
płatnie. Poza tym można nabywać roczniki Eosów,
Kwartalników Klasycznych za cenę 12 złotych i poje-
dyncze zeszyty w cenie 3.50 zł za zeszyt.

Wszelkie opłaty przysyłać należy czekiem P.K.O.
Nr. 510.116.

ADRES ADMINISTRACJI:

Prof. Władysław Gruźewski

Lwów, Uniwersytet.

Pod tym adresem przysyłać należy zamówienia
i wszystkie sprawy w zakres administracji wchodzące.

DE CHLORIDE PHOLOEQUE ET ALIIS

scripsit

THADDAEUS ZIELIŃSKI

νᾶφε καὶ μέμνασο — πιστεύειν.

I.

Administracja Wydawnictw P. T. F. donosi,
że konto P. K. O.

Nr 153.380 (Polskie Tow. Filolog. we Lwowie)
i Nr 154.467 (Kwartalnik Klasyczny)

zostały unieważnione.

**Od 4 marca b. r. jedynie ważne
jest nowe konto czekowe w P. K. O.**

Nr 510.116

(Polskie Towarzystwo Filologiczne Lwów).

πολλὰν συνθήκην μυστηριώδην ἰνδύσασθαι ἐκείνῳ ἐκείνῳ, ἵνα βέλτε
fundatam habemus ficti argumenti suspicionem. Ubi vero epi-
grammaticā situatione remotā magnam carminis partem resi-
duam esse reperimus, ibi necessario hanc partem, immo totum
argumentum vitae assignare cogimur“ (velut IV 13, 18 sqq.).
Huic criterio nunc alterum addere placet hoc: „ubicunque no-
minibus identidem recurrentibus pro realibus acceptis bona
efficitur ratio chronologica, ibi probabiliter de vita ea

DE CHLORIDE PHOLOEQUE ET ALIIS

scripsit

THADDAEUS ZIELIŃSKI

ῥᾶπε καὶ μέμνησο — πιστεύειν.

I.

Et tituli et epigraphês similitudine legentibus, si modo erunt, commentatiunculam quandam in memoriam revocare volui, quam ante hos tres annos, poetae Venusini bimillennarii occasione oblata, Commentationibus Horatianis nostris inserui. Ibi enim medium quaerens iter inter priorum temporum credulitatem, omnes notulas amatorias pro singulis testimoniis accipientium, et diffidentiam a Lessingio profectam, omnia in exemplaribus Graecis reponentem, periculum esse faciendum edixi, „an post lascivam thesin severamque antithesin ad moderatam quandam synthesin pervenire liceret“. Quam rationem mediam et propter id ipsum ad persuadendum aptam duobus exemplis explicavi, Lydiae scilicet vel Lydês et Lalagês, e quibus illa amoris urbani illecebris curisque poetae animum exercuisset, haec rustici dulcedine et fide aegrotantem sanasset. Qua comparatione et multa alia clarâ eâdemque inexpectatâ perfundi luce, et contradictionem, quae in odês I 22 (*Integer vitae*) compositione rectissime animadversa est, felicissime tolli ostendi, simul autem et illud bene explicari, quod hoc de amore rustico carmen Aristio potissimum Fusco, urbis amatori ruris amator dedicasset.

In eadem tamen commentatiuncula quaestiones me chronologicas attingere velle negavi, ne scilicet fines eius longe excederem; id ipsum nunc saltem temptare in animo est. Ibi enim positâ interrogatione, quomodo in carminibus amatoriiis discerni posset argumentum verum a ficto, ita fere respondendum esse edixi: „Ubi totum argumentum ex *situatione*, quam dico *epigrammaticam*, pendet, ut obviae personae ad hanc ipsam situationem illustrandam inductae esse videantur, ibi bene fundatam habemus ficti argumenti suspicionem. Ubi vero epigrammaticâ situatione remotâ magnam carminis partem residuam esse reperimus, ibi necessario hanc partem, immo totum argumentum vitae assignare cogimur“ (velut IV 13, 18 sqq.). Huic criterio nunc alterum addere placet hoc: „ubicunque nominibus identidem recurrentibus pro realibus acceptis bona efficitur *ratio chronologica*, ibi probabiliter de vita ea

desumpta esse iudicabimus“; vix enim credibile est in mere ficticiis sine contradictione chronologica rem abire potuisse. Quod si non in singulis, sed in binis vel saepius observatum erit, tum verisimilitudinem illam usque ad certitudinis speciem crescere aequum est.

Hoc ipsum dum in nominibus huic commentariolo superscriptis demonstrare conor, attento velim benevoloque animo vere candidus lector argumentationem meam sequatur, non ita ut, iam antea contraria opinione domo allata, cupide tantum perscrutari studeat, an ratiunculis undecunque arreptis illam labefactare possit; quae methodus saepius mihi meisque opposita mihi quidem bilem movere consuevit, rei vero communi vel adeo ipsi adversario quid profuerit non video.

II.

Et primum quidem videamus de *Pholoe*.

Exempli loco citatur in carmine ad Albium — Tibullum, ut recte credi videtur — scripto (I 33, 5):

Insignem tenui fronte Lycorida
Cyri torret amor, Cyrus in asperam
Declinat Pholoen. Sed prius Appulis
Iungentur capreae lupis,
Quam turpi Pholoe peccet adultero...

Asperam cum dicit, in eadem eam reponit caterva, in qua etiam Lyden (III 11, 11) nuptiarum expertem et adhuc protervo crudam marito, vel Chloen (I 23, 1) hinnuleo similem a viro tangi metuentem, ne dicam de Lalage (II 5, 1) nondum iugum ferre valente, quam ipse amicarum numero exemi. Videtur igitur primis post pugnam Actiacam annis assignandum esse hoc carmen. Iam cum eadem aetate recurrere videatur Pholoe II 5, 17, ubi de Lalage haec:

Dilecta, quantum non Pholoe fugax —

dilecta scilicet futura — etiam illius temporis memoria, nempe quo tempore fugax etiamtum fuisse dicitur puella — ad eosdem annos postlactiacos referenda est. Cum porro Tibullus circa annum 55 natus iuniorem sibi in Glyceræ amore praenitere queratur, non possumus in carmine nostro (sc. I 33) definiendo longe ultra annum 30 descendere. Hoc igitur tempore Pholoe si etiamtum fugax et aspera fuit, circa annum 45 nata sit necesse est.

Quod enim ad catalogum ipsum Horatianum pertinet, vereor ut cuiquam satis placere possit enumeratio ista:

Dilecta, quantum non Pholoe fugax,
Non Chloris albo sic umero nitens
Ut pura nocturno renidet
Luna mari, Cnidiusve Gyges —

si in medio Lalagês amore a futura cum spe animum ad praesentem consolationem eamque triplicem reducere voluisse statuimus. Immo Iliadis XIV 313 sqq. ei obversati esse videntur criticis antiquis ne ipsi quidem probati, quibus Iupiter, indomito uxoris suae amore incensus, prioris temporis amicas memoria recolit, caras haud dubie, neutiquam tamen cum Iunonis suae pulchritudine conferendas. Quod si mente tenebimus, ne Pholoen quidem cum Chloride Gygeque tempori praeterito assignare dubitabimus.

Quid quod Iunonis imago etiam alio eiusdem strophae loco poetae mentem perculisse videtur? Aspice modo, qualem nobis hanc Chloridem suam depingat:

albo sic umero nitens —

Sed haec vera est et mera λευκώλενος homerica! Neque ideo infitiabor insequentem lunae supermarinae comparisonem Sapphonis versiculis nuper repertis deberi: ego de solo albo mulieris umero ago, quo iunonia eius, matronalis igitur forma significatur, puellari fugacis Pholoes venustati opposita.

Fuit ergo inter has duas certa eaque non mediocris aetatis differentia — talis fere, qualis inter matrem filiamque intercedere solet.

III.

Quid si revera filia materque fuerunt?

Habemus enim etiam secundum de Chloride, tertium de Pholoe locum, — foedam dico in Ibyci uxorem invectivam III 15. Ibi his eam perstringit verbis:

Non, si quid Pholoen satis,
Et te, Chlori, decet: filia rectius
Expugnat iuvenum domos,
Pulso Thyias uti concita tympano.

(v. 7 sqq.). Non potuit fallere interpretes haec duplex nominis repetitio; Heinze v. g. illius carminis utpote multo vetustioris

vocabula in auribus resonare potuisse concedit, personas pro eisdem haberi praefracte vetat — *an Identität der Personen ist nicht zu denken*. Cur tamen adeo sibi fidel?

Ego novi causam; saepe enim in eam incidi, quoties mortuae eique communi interpretandi rationi eam opposui, quam ego vivam et credo et sentio. Velut hoc loco: non leve intercedere aetatis discrimen inter haec duo carmina conceditur, sed idem discrimen etiam in ambarum mulierum aetatem valere non admittitur. At hoc sole medio est clarius non posse casu esse factum, ut septem fere annis praeterlapsis non solum fugax et cruda virgo puella fieret ulcere amatorio percita, sed etiam mater eius eodem tempore ex matronaliter pulchra muliere anus evaderet severiorum virorum fastidia movens — vel, ut ipsius Horatii verba repetam, ex luna mari nocturno renidente nebula fieret stellas candidas offuscans. Vides hoc duplici parallelismo non solum adduci nos, sed plane invitos cogi, ut easdem esse personas concedamus illam Pholoen fugacem cum hac Thyiade iuvenum domos expugnante, itidemque illam albo uxore. Quamquam ne hanc quidem eius anilitatem nimis subtiliter ad calculos esse vocandam censeo: multa enim per iram neglegenter excidunt, postmodo submisce recantanda carmine deprecatorio ad matris pulchrae filiam pulchriorem mittendo Pholoen, quam salvo Nothi amore matris iniurias non leviter tulisse suspicor.

Haec de Chloride Phloeque quae dicerem habui; nunc de tertio collegii particepe pauca addere libet Gyge, quem ne ipsum quidem evolutionis flumine intactum remansisse fas est. Et circa Phloes puellarem Chloridisque matronalem aetatem necdum iuvenis nec iam pueri utilibus annis floruisse ex hac eadem de Lalage ode II 5 discimus; eodem fere tempore etiam Chloen hinnuleo similem matris vestigiis adhaesisse putandum est. Postmodo vero equitis Romani matrimonio aucta Oricum profecta est, ut priore commentatiunculâ ostendi. Quid Gyges? Eodem tempore ipse quoque strenuus negotiator Oricum peregre abiit, nec levi periculo ab aspera quondam puella temptatus est (III 7).

Qui multiplex parallelismus chronologicus poetam nostrum aut operae prorsus putidae magisque interpretibus eius quam ipsi convenientis arguit, aut revera vitae et personas et res ab eo descriptas deberi demonstrat. Omnesne? Nullo pacto phan-

tasiae eius iura circumscribi placet, neque dubitaverim ambo-
bus quae hucusque tractavi criteriis, ex situatione dico epi-
grammatica et ex parallelismo chronologico, etiam contrarium
addere „ex locis emendatis“ speciem praebiturum hanc: ubi-
cunque poeta locorum seriem, in priore carmine non felicissime
tractatorum, postmodo elegantius renovat, ibi suo oritur iure
suspicio, posterioris carminis argumentum non ad novum vitae
factum redire, sed prioris esse feliciorum redintegrationem.
Vehut epodi XV *Nox erat et caelo*, qui vereor ut cuiquam ad-
modum placeat, loci in elegantissima ode I 5 *Quis multa gra-
cilis* lento resignationis risu temperati recurrunt; prona est
igitur suspicio nil aliud esse eius Pyrrham nisi Neaeram redi-
vivam; quae suspicio eo firmatur, quod Pyrrhae nullum alibi
vestigium extat, cum Neaerae, quae olim *consule Planco* a. 42
animum eius exacerbaverat, vel post annos duodeviginti paca-
tam servaverit memoriam (III 14, 21).

IV.

Hic tamen parallelismus chronologicus ad latissime paten-
tem criteriorum speciem pertinet, quam universo coinci-
dentiae vocabulo complecti placet; cuius coincidentiae iam
in priore mea commentatiuncula specimina proposui et in Ly-
diae urbano et in Lalagês rustico adumbrando amore; ad quem
si nunc revertor, propter certas id fit causas, quae porro legen-
tibus clarius apparebunt.

Primum enim vere rusticum fuisse hunc amorem ex tota
odè I 22 apparet circumstantia — in silva Sabina lupus, extra
Terminum ambulatio, assumptis ex II 5 virentibus campis et
salictis, quae per se ipsa fortasse non sufficerent. Tum Sabi-
norum commemoratio ad fundi a Maecenate dati tempora nos
revocat, in quo cum meretricibus vitaeve voluptariae sectatri-
cibus nullus fuerit locus, aptissime de conductoris cuiusdam
filia cogitabimus; quae coniectura eo firmatur, quod ex II 5
haud dubie iuris aliquid Horatio utpote patrono in clientulam
fuisse sequitur, qui virtuti sibi abstinentiam suam tribuere non
potuit, si plane per ipsam stetisset, utrum votis eius obtemperare
vellet necne — tribuisse autem I 22 demonstrat, cuius contra-
dictio iam ab aliis dudum animadversa non aliter tollitur quam
vitae integritate in hac ipsa abstinentia reponenda. Iam si recte
pro cive Romana et municipe Variana habemus Lalagen, non

potuit eam Horatius ad solam libidinem in eius corpore exercendam flagitasse: debuit de aliqua matrimonii specie cogitasse, si non legitimi — nam caelibem eum fuisse constat — at talis, quale apud Romanos concubinatûs nomine minime iniurioso vigeat. Et hucusque nobis recte procedit ratiocinatio; quia nunc demum plane causam percipimus, cur poeta hanc amoris rustici praedicationem Aristio potissimum Fusco, urbis amatori ruris amator (*epist.* I 10) dicaverit.

Cur autem, si tantopere eam amavit, noluit eam pro iusta uxore liberorum quaerendorum causa habere? — Hoc ne cui admodum mirum videretur, ad notam eius precationem provocavi, quam accepto fundo ad Mercurium habuit (*sat.* II 6, 4):

Nil amplius oro,

Maia nate, nisi ut propria haec mihi munera faxis.

Ex qua simpliciter simplex deduxi factum: siquidem deum orat, ut sibi proprium faciat fundum, sequitur eum tunc temporis proprium non fuisse. Numquis evidentiorum unquam protulit *in barbara* syllogismum? Sed poterat quispiam quaerere, quid tandem hic proprietatis defectus ad quaestionem de uxore ab Horatio ducenda pertinuisset? Ne hoc quidem in obscuris relinquere volui: protuli irrefutabile testimonium Iuvenalianum III 137, quo aegre tulisse patronos demonstratur clientium legitimam ex uxoribus prolem, contra libentissime et liberalissime illegitimam vel triplicem a concubinis procreatam — qui locus quasi consulto a satirico conscriptus esse videtur ad maioris poetae res coniugales explicandas. Duxerit ergo Lalagen suam; certis mensibus praeterlapsis favente Lucina prolem etsi naturalem, non minus tamen caram ex concubina sustulit. Huiusne rei nullum vestigium in poesi sua relinqui voluit? At si III 22 fidem habemus, pinum villae suae imminemtem deae consecravit,

Quae laborantes utero puellas

Ter vocata audis —

insulsus omnium non insulsorum iudicio futurus, si in celebrandi numinis virtutibus praedicandis eam notasset, quae ad ipsum nihil pertineret.

Habes ratiocinationis exemplum undique bene fultae, tereitis atque rotundae; cui quid tantum obici potest quin omnibus fide digna appareat?

V.

Nempe hoc ipsum.

Ante hos enim annos quinquaginta dissertationem, quam de Acca Larentia latine scripseram, et aliorum non multorum et Ludovici Mendelsohnii viri benevolentissimi iudicio submitti; is tum leniter, ut solebat, capite quassato omnia nimis bene quadrare — *es stimmt zu gut* — edixisse fertur. Ita quibus maxime commentationem meam commendari putaveram, ea maxime ei ad fidem denegandam contulisse vidi; ipsâ si cui inspiciendâ opus est, in Iresiônês meae vol. I pp. 145 sqq. redintegratam inveniet. Nec me diffidentiae illius causa fefellit: immo ex illo tempore usque ad hos dies saepe animadverti, nullo iure philologorum plerosque hoc nomen usurpare, cum misologi potius nominandi essent.

Inter quos etiam nuper locum invenit „Lalagês“ meae censor (*Philol. Wft.* 1936 col. 906), ceterum philologus non ignobilis Rudolphus Helm Rostochiensis; qui cum brevibus, in universum tamen non male, quae de carminibus amatoriiis Horatianis ad vitam veritatemque revocandis statueram, rettulisset (nisi quod perperam quae de aliquot nominibus contenderam ad omnia trahit), paene indignabundus audaciam meam reprehendit fundum Horatianum, quem proprium sibi fieri cupit, iam tum proprium fuisse negantis — quo a reprehensione manifestius misologiae indicium vereor ut ullum inveniri possit. Ipse ratiocinationem meam fide parum dignam reputat — *es stimmt videlicet zu gut* —; quod vero argumentum adiunxeram matrimonio poetam legitimo abstinuisse, ne heredibus legitimis procreatis poetam legitimo abstinuisse, ne heredibus legitimis procreatis iram patroni moveret, hoc Augusti aetate locum plane habere potuisse negat. Hic ipse obstipui: quid tandem Iuvenalis versibus fiet, cuius totidem sunt Horatiana? An in eo posita est differentia, quod hic Augusti, ille Traiani aetate vivebat? Debit igitur primo p. Chr. saeculo gravis iuris hereditarii correctio vel corruptio intercidissee; quae qualis fuerit a correctore meo requiro.

Ne tamen misologiam solam in causa esse credas, etiam alia monstrari potest diffidentiae de qua agimus ratio. Hoc enim primo quivis obtutu animadvertere debebit, quam bella evadat biographiae Horatianae methodus, si viam a me indicatam sequamur, vitae scilicet urbanae rusticaeve ubicunque fieri possit inter se opponendarum, aliis etiam signis, quae in

commentationibus meis exhibui, retentis. Et de carminum chronologia iam pluribus egi; velut si de II 5. Horatio fere triginta-quinquenni Lalagaeque quindecenni assignando in idem tempus incidi, in quod etiam Heinzius v. 14

et illi quos tibi dempserit

Apponet annos —

duxerat, haud mediocre etiam hoc mihi apparet pro methodi meae rectitudine testimonium. Sed quid plura? Audeat modo lector sterili scepticismo abiecto, quo critici malevoli argumenta mea in opinionis domo allatae honorem quovis pacto convellere conantur, attento ea docilique animo perpendere — ipse mirabitur, quantum suci vitaeque poetae biographia tractura sit. Mihi certe ex quo eam adhibere coepi dimidio carior extitit. Sed nimirum huc quoque Goethianum illud valet philologis omnium maxime considerandum omniumque minime consideratum: nisi sentimento perceperis, nunquam assequeris.

Horum tamen arbitrio etiam eorum adiungenda est ratio, qui sibi persuaderi non patiuntur adeo pusilli in amicum animo fuisse Maecenatem, ut ei fundi proprietatem statim ab initio concedere nollet. Sed hoc quoquo modo se habuit, ferendum est: neque enim ex digitis ut aiunt suxi, quae olim de iuridica fundi illius natura protuli, sed irrefragabili argumentandi via ex ipsius poetae precatione collegi. Aut dicant tandem, sed relictis inanium verborum nebulis simpliciter et clare, quomodo illa sua *zu dauerndem Besitze* et similia intellegi velint! Mihi, ut hoc identidem repetam, qui rei alicuius proprietatem ut in voto positam a deo expetit, is eam eo ipso ad rem praesentem propriam esse negare videtur. Tum vero: adeone parvi aestimandus erat licet feudi loco concessus fundus? Non fuit huius sententiae is, qui post saecula duodecim Horatii vestigia pressit poeta Tiroliensis; audi modo eius exsultationem:

Ich hân mîn Lêhen, al die Werlt! Ich hân mîn Lêhen!
Nû enführte ich niht den Hornunc an die Zêhen...
Der edel Kûnec, der milte Kûnec hât mich berâten,
Daz ich den Sumer Luft und in dem Winter Hitze hân...

Est ubi plus tepeant hiemes, ubi gratior aura
Leniant et rabiem Canis et momenta Leonis? —

nisi quod antiquus homo Appulus de sole, novae Apuliae regis subditus potius de fornace videtur cogitasse.

VI.

Unum est, quod ad hanc materiam absolvendam simulque ad totum de amore urbano rusticove locum clarius illustrandum addere placet.

Acturus enim sum de nobilissimi epodi II *Beatus ille* controversia quondam non minus nobili in v. 37:

Quis non malarum quas amor curas habet
Haec inter obliviscitur?

Intolerabile hoc veteribus interpretibus visum est faeneratorem Alfium inter partes debitorumque nomina de amoribus cogitasse impigro negotiatore non admodum dignis; itaque variis modis intempestivum hunc amorem temptaverunt, donec desperata salute ingrata opera desisterent; nunc igitur tacito quodam consensu haec librorum mss. lectio in textum reducitur. Et quidni reducat? Faeneratorine totis haustibus aerem urbanum reciprocanti integrum servandum fuisse animum ab amore urbano, salvis praesertim ad Ianum medium rebus neque usquam labefactata negotiorum fide? Immo habuerit vel decemplicem, decemplici caput suum exerciturum perfidia; non ego rem ipsam vitupero, sed inopportunam in re homini gravi probrosam garrulitatem.

Quid autem si consulto deliravit poeta, ex sublevata paulisper faeneratoris persona suam ipse exserens faciem? Hoc enim iamdudum inter philologos constare debebat, non sine certo consilio conscripsisse eum hoc carmen, sed ut modesta allusione amicum ad fundum sibi dono dandum invitaret; quod consilium ne nimis aperte in lucem prodiret, Alfii protendit nomen voltumque, scilicet ut se interpellantibus amicis excusare posset: quid vobis vultis? Non mea haec sunt verba, sed hominis illius levioribus vestrum timeo ne nimis bene noti. Maecenatem tamen fallere nec potuit neque adeo voluit, qui alio rusticano apposito iocose ei significavit optime se intellexisse, quo haec vitae rusticae praedicationes tenderent et a quo revera essent profectae. Neque gravatus est amico morigerari, idque non in re sola, sed etiam in loco; ita enim ille pergit (v. 39) amori urbano, quem modo missum fecerat, placidum salubremque rusticum opponens:

Quodsi pudica mulier in partem iuvat
Domum atque dulces liberos,

Sabina qualis aut perusta solibus
Pernicis uxor Appuli —

Hoc vero rectâ viâ est petere, ut sibi fundum aut in Sabinis commodet aut prope Venusiam, quippe patriam suam. Neque spe sua delusus est: alterutrum enim ratum ei effecit, Sabinae scilicet optationi annuens; hinc reducta Digentiae vallis, hinc dulcis rusticae puellae risus et loquela, hinc pinus villae imminens Lucinae dicata quotannique a laeto patre verris sacrificio donanda.

DE VELII LONGI AUCTORIBUS QUAESTIONES

scripsit

LADISLAUS STRZELECKI

1.

Varronianae doctrinae permulta apud omnes, qui de orthographia scripserunt, exstare vestigia per se ipsum probabile est, nam quanta apud posteriores viri illius fuerit auctoritas, qui praeter alias res grammaticas recte scribendi praecepta rationesque tractavit, omnibus notum est. Huc accedit, quod apud omnes fere orthographos eius nomen legitur¹⁾. Neque defuere, qui de hac re agerent, e quibus imprimis memoratu dignus est Wilmanns, Varronianorum fragmentorum ad libros grammaticos pertinentium editor laudabilis²⁾; quem virum doctissimum haud fefellit, quantum orthographi velut Terentius Scaurus, Velius Longus, alii Varronianis deberent libris; cuius ut afferam verba, inclinatur animus: „neque dubito, quin scriptores de orthographia, qui bona doctrina instructi et aptis auctoribus usi rem tractarunt... permulta eorum, quae ad cognoscendam linguae latinae historiam maximi momenti sunt, e Varrone transtulerint“³⁾. Etiam Funaiolium eiusdem fuisse opinionis facile concedes, si quantam Varronianorum fragmentorum turbam ex orthographorum eruerit libris, tecum animo reputaveris⁴⁾. Sed quidam docti aliter de hac re iudicarunt velut Mackensen, qui Varronianae doctrinae vestigia apud orthographos exstare minime negat, tamen eos non ipsius Varronis libros, sed Verrium, Varronianae doctrinae plenum, adisse et consuluisse asseverat⁵⁾. Wilmannsio adversatus est nuper Neitzke et perpauca, quae apud Velium Longum legerentur, certa

¹⁾ Terentius Scaurus Varronem ter nominavit (G. L. K. VII 19, 6; 20, 2; 27, 11), Velius Longus ter (ib. p. 69, 8; 73, 2; 77, 14), Cornutus Cassiodorii sexies (ib. p. 148, 10; 150, 11; 151, 4; 152, 9; 153, 1; 154, 1), Papirianus Cassiodorii bis (ib. p. 159, 8; 159, 23), Beda quinquies (ib. p. 266, 22; 266, 28; 276, 26; 280, 9; 285, 25).

²⁾ *De M. Terenti Varronis libris grammaticis*, Berolini 1864.

³⁾ l. l. p. 87 sq.

⁴⁾ *Grammaticae Romanae fragmenta*, vol. I. Lipsiae 1907. Varroniana fragmenta exstant p. 183 sqq.

⁵⁾ *De Verrii Flacci libris orthographicis*, Comment. Philol. Ienens. VI 2 (1899) p. 49.

ratione ad Varronem referri posse monuit⁶⁾). Equidem hoc Wilmannsis vitio dederim, quod quae operis Veliani partes ad Varronem cum quadam probabilitate possent referri, accuratius perspicere et investigare noluit. Etsi rem gravem et diiudicatu difficilem esse minime ignoro neque is sum, qui nunc omnia Varronis vestigia apud orthographos exstantia audeam eruere, tamen nunc temptaturus sum, si Varronianae doctrinae vestigia e Velii Longi libro possim eruere.

Sed antequam ad propositum accedo, pauca praemonenda sunt de libri natura atque indole. Longi librum, qui est de orthographia (apud Keilium G. L. VII 46 sqq.), pro excerpto e genuino opere facto habendum esse Buecheler⁷⁾ et Mackensen⁸⁾ erant suspicati, quam opinionem nullam veri prae se ferre speciem Neitzke iure docuit suamque sententiam non fallacibus coniecturis, sed certis argumentis comprobavit⁹⁾). Et quoniam hac disputatiuncula saepius de Terentii Scauri et Velii Longi fontibus ago, operae pretium me facturum esse puto, si quid de hac re censuissent docti, memoraverim, nam supra solius Varronis feci mentionem. Ac Mackensen quidem cum Scaurum tum Longum ex eodem fonte — Verrio scilicet Flacco — pendere sibi visus est demonstrasse¹⁰⁾; Neitzke, qui accuratissimam de Velii Longi auctoribus quaestionem l. l. p. 42 sqq. instituerat, nihil nisi haec docuit: „Arte inter se cohaerent Scaurus Longus Cornutus Quintilianus, sed cum omnia desint argumenta, nullo modo potest discerni, utrum Scaurus et Longus ab eodem artis grammaticae scriptore doctrinam suam petiverint atque ille ipse auctor ignotus Cornutum imprimis excerpserit an alio quodam vinculo Cornutus cum utroque coniunctus sit“¹¹⁾). Et quamquam multa protulerat argumenta et disertis verbis sententiam suam comprobare studuerat, tamen communis auctoris nomen ne divinando quidem indagare ausus est. Quibus viris hoc equidem vitio do, quod eum fuisse Velium Longum sibi persuaserunt, qui nulla alia re facta nisi uno

⁶⁾ *De Velio Longo grammatico*, Diss. Gottingae 1927 p. 67 sqq.

⁷⁾ *De Thi. Claudio Caesare grammatico*, Elberfeldae 1856 p. 33 adn. 1. (= *Kleine Schriften* I Bd. Leipzig-Berlin 1915 p. 28 adn. 1.).

⁸⁾ l. l. p. 40.

⁹⁾ l. l. p. 6 sqq.

¹⁰⁾ l. l. passim, imprimis p. 32 et 47 sqq.

¹¹⁾ l. l. p. 63.

auctore excerpto et in brevius contracto libellum hoc modo confectum foras ederet. Quod mihi quoque probaretur, si cum inferioris aetatis grammatico res esset nobis, sed cum Hadriani fere aetate Longum vixisse constet¹²⁾, per se probabile est eum uno auctore contentum non fuisse, sed plures adisse et excerptisse; Hadriani enim aetate grammaticae studium nondum adeo cessit evanuitque, ut scriptores uno auctore excerpto essent contenti. Constare videtur Velii Longi libellus multis e partibus, quae variis e fontibus haustae sunt.

Longi liber inde a p. 74, 10 usque ad p. 80, 16 disputationem exhibet, quae e Niso orthographo pendere videtur, ut Neitzke iure opinatus est¹³⁾. Quam in sententiam cum pedibus eam, retineri non possum, quin esse moneam, quo haec pars et ea, quae antecedit, inter se differant. Etenim in ea libelli parte, quae antecedit, res, de quibus sermo est, saepe eum in modum tractantur, ut vox „*quaeritur*“ occurrat, ut puta: „*Quaeritur item, Iulii et Claudii et Cornelii utrum per unum i productum an per duo debeant scribi*“ (p. 57, 6) „*in ὀρθογραφίᾳ enim quid decentius sit et quid lenius quaeritur*“ (p. 66, 14) et multa alia. Et hac in re illud quoque memoratu dignum est, quod eadem disputandi formula apud alios orthographos conspicitur, velut apud Terentium Scaurum: „*in vocalibus ergo quaeritur, maximus an maxumus, id est per u an per i, debeat scribi*“ (p. 24, 13), apud Papirianum Cassiodorii „*sumpsi autem quaeritur an possit sine p littera sonare, ut hiems*“ (p. 161, 19), apud Cornutum Cassiodorii „*Lacrumae an lacrimae, maxumus an maximus, et siqua similia sunt, quo modo scribi debeant, quaesitum est*“ (p. 150, 10). Possum alia quoque eaque haud pauca afferre exempla, sed his praemonitis satis docuisse videor hanc formulam orthographis cordi fuisse. Restat, ut in ea Veliani operis parte eaque satis ampla, quae e Niso pendere videtur, illud „*quaeritur*“ ne semel quidem occurrere moneam. Quam rem intuenti et qui esset factum quaerenti, ut in hac parte illius formulae ne vestigium quidem restaret, nihil aliud causae fuisse visum est, quam fontium a Longo consultorum excerptorumque diversitas. Nisus, cui Longus noster hanc

¹²⁾ Conf. Neitzke l. l. p. 5.

¹³⁾ l. l. p. 30 sqq.

amplam operis sui debet partem, illa formula usus non esse videtur ideoque factum esse puto, ut eius sectator eam prorsus sperneret. Quoniam igitur illa formula ad quaestionem de Velii Longi auctoribus instituendam auxilio nobis est, loci, quibus illud „quaeritur“ legitur, accuratius inspiciendi sunt. Hos igitur locos in censum venire scito: 53 5; 55, 27; 57, 6; 57, 9; 58, 15; 61, 5; 66, 15; 66, 18; 68, 14; 71, 10; 72, 13; 72, 22. Praeterea digni, qui memorentur, loci sunt, qui similes formas exhibent, velut p. 53, 16 „quaesitum est“ legitur, p. 60, 18 „siquis itaque quaesierit“, p. 62, 4 „at siquis in his quaerat vocibus“, p. 70, 13: „ubi quaerendum erat“. Neque quemquam fore puto, quin haec ad eundem auctorem revocanda esse dicat; quicumque autem antiquorum grammaticorum in excerptis auctoribus novit placita, non unam tantum mentionem formula, quam tractamus, incohatam, sed omnem disputationis partem cum ea cohaerentem Velium ex eodem hausisse fonte perfacile sibi persuadebit. Quae cum ita sint, ad hunc anonymum auctorem particulas has redire equidem crediderim: 53, 5—24; 55, 25—57, 5¹⁴); 57, 6—19; 58, 4—59, 8; 60, 6—61, 9; 61, 10—63, 3; 68, 14—69, 3; 71, 8—72, 21; 72, 22—73, 11.

Quibus particulis enumeratis age temptemus, si auctoris possimus delegere nomen. Ac primum quidem in particulam 55, 25—57, 5 velim inquirere, quippe quae Lucilianos exhibeat versus aptos, qui nobis ad auctorem viam possint patefacere, modo eos cum Terentii Scauri verbis p. 18 sq. de illorum „ei“ et „i“ scriptura factis conferamus. Duo Lucilii fragmenta, quae Velius Longus hac in particula attulit (v. 364—6 Marx = frg. 10 b Fun.; v. 369 sq. M. = 10 d F.), apud Scaurum quidem desiderantur, sed quae postea Velius adiunxit: „Idemque peila quibus milites utuntur per e et i scribenda existimat, at pilam qua pinsitur per i“, quin ad versus Lucilianos a Scauro eiusdem fere rei comprobandae gratia allatos spectent (v. 358 sqq. M. = frg. 10 F.), dubium esse nequit:

„meille hominum, duo „meilia“, item huc „e“ utroque opus
 „meiles“
 „meilitiam“. tenues i, „pilam“ in qua lusimus; „pilum“
 quo piso, tenues; si plura haec feceris pila
 quae iacimus, addes e, „peila“ ut plenius fiat.

Quam ob rem non longe a vero aberrabimus, si et Scaurum

et Longum ex eodem pendere auctore statuerimus, quem haec tria Luciliana fragmenta (10 b, 10 d, 10 [F.]) habuisse luce clarius est. Ita igitur evenit, ut Scaurus unum expressis verbis afferret fragmentum, duo autem Longus sed ita, ut illius quoque fragmenti, a Scauro servati, brevem adiceret mentionem. Quae opinio comprobabitur, si etiam ea, quae apud Scaurum praecedunt Lucilianam de illorum e et ei scriptura enarrationem, investigaverimus: tangit enim Acciana praecepta ad longas vocales scribendas spectantia, quae cum Longo conferri possunt:

Terentius Scaurus 18, 12—22

Velius Longus 55, 25—26

Primum igitur per adiectionem illa videntur esse vitiosa, quod Accius geminatis vocalibus scribi natura longas syllabas voluit, cum alioqui odieto vel sublato apice longitudinis et brevitatis nota posset ostendi. nam singulares vocales et produci et corripri possunt. unde etiam Lucilius in nono saturarum de orthographia praeci-piens ait (sequuntur verba Lucilii vv. 351—55 M. = frg. 7—8 Fun.).

nam nec Accium secuti sumus semper vocales geminantem, ubicumque producit syllaba, quoniam expedita debet esse conditio scribendi.

Quid multa? Etsi uberiores plenioresque protulit materiam Scaurus, quam Velius leviter velut in transcurso attingit, tamen utrumque inter se artissime in hac quoque re cohaerere manifestum est. Quae cum ita sint, cum de vocalibus geminatis tum de illorum „e“ et „ei“ scriptura et Scaurus et Longus eodem fere ordine eundem in modum disputavisse vides, quam ob rem fieri non potest, quin ex eodem pendeant auctore. Cuius nomen etsi Velius Longus alto prorsus praeteriit silentio, Scaurus nobis servavit, nam cum de his egisset rebus — Acciana Lucilianaque dico scribendi praecepta — haec addidit: „quam inconstantiam Varro arguens in eundem errorem diversa via delabitur“ (p. 19, 6), neque a vero aberraverunt Wilmanns et Funaioli tota particula 18, 23—19, 12 pro Varro-

niano fragmento habita (frg. 272 Fun. = 44 Wilm.)¹⁵). In hoc autem peccasse videntur, quod parcius, quam fas erat, Varronianum perscripserunt fragmentum, cum illa 18, 12—22 Varroni aperte non adscriberent¹⁶). Quod si Scaurus hoc loco e Varrone sua hausit, idem de Longo statuendum videtur totusque locus ad huius auctoris scripta revocetur necesse est¹⁷).

De particulae 72, 22—73, 11 fonte facilis est coniectura, nam Velius ad Varronem aperte provocat auctorem, cum de vocis „*delirus*“ recte scribendae disputat ratione (p. 73, 2) et verba, quae tractamus, parcius quidem perscripta, tamquam Varronianum fragmentum apud Wilmannium (frg. 50) et Funaiolium (frg. 275) leguntur.

Etiam de particula 68, 14—69, 3 facillime potest iudicari, nam non solum ea, sed etiam quae sequuntur verba usque ad p. 69, 17 pro Varronis fragmento vulgo habentur (frg. 58 W. = 280 F.)¹⁸). Sed quoniam longior Longi locus tribus constat e partibus (68, 14—69, 3; 69, 4—12; 69, 13—17), e quibus sola media Varronis exhibet nomen¹⁹), fieri potest, ut primam et tertiam partem temere ad Varronem esse relatam auctorem quispiam possit suspicari. Quoniam ita se res habet, inquirendum est, quibusnam rationibus commoti totum hunc locum docti Varroni sint vindicare conati. Quod ad priorem pertinet partem, qua de h littera sermo est, Velii Longi verba apte conferri possunt cum loco, quo Cornutus Cassiodorii p. 152, 8 sqq. Varronis de h littera impugnat opinionem et ita quidem, ut eius nomen aperte memoret: cuius loci vel initium afferatur: „*H sicut in questione est, littera sit necne, sic numquam dubitatum est secundo loco a quacumque consonante poni debere; quod solus Varro dubitat...*“ (frg. 56 W. = 279 F.). Etiam Scauri

¹⁴) Cur illa 55, 25—26 adiunxerim, quae specie cum illo „*quaeritur*“ nihil habent commune, infra apparebit.

¹⁵) Conf. Keil G. L. VII p. 8, Wilmanns I. I. p. 86 sq. Reppe (*De L. Annaeo Cornuto*, Diss. Lipsiae 1906) p. 67, Neitzke I. I. p. 67.

¹⁶) Funaioli monuit quidem: „*neque ab alio auctore, opinor, ea quae supra de Accio Scaurus tradit fluxerunt*“, sed ea in fragmentorum numero non collocavit.

¹⁷) His rebus commotus supra ea, quae p. 55, 25—26 exstant, adiunxi, quippe quae artissime cum particula 55, 27—57, 5 viderentur cohaerere.

¹⁸) Conf. etiam Wilmanns I. I. p. 85 sq.

¹⁹) „*ut testis est Varro, a Sabinis fasena dicitur*“ (p. 69, 7).

locus quidam in comparationem vocari potest, quo eadem fere exempla occurrunt („vehemens“, „reprehendit“) Varronis nomine rite allato: „peccant — item qui reprehensus cum aspiratione scribunt, cum eam prima positio non habeat, et similiter vehemens, cum a vi mentis dicatur. Quam quidam putant adiciendum † quoniam i non aliud putant esse quam altèrius ferri cum hoc verbo sine dubitatione aspiretur. negat Varro etiam Gracco aspirandum... et pulchrum, quamvis in consuetudine aspiretur, nihilo minus tamen ratio exiliter et enuntian-dum et scribendum esse persuadet, ne una omnino dictio ad-versus latini sermonis naturam media aspiretur. quamvis Santra a Graecis putet esse translatum, quasi polichrum“²⁰⁾ (p. 19, 14—20, 8 = frg. 58 a W., 280 c F.) Conf. Charis. G. L. K. I 82, 7 (= frg. 58 b W. = 280 d F.), 73, 17 (58 d W. = 280 e F.)²¹⁾. Quae cum ita sint, vix dubium esse potest, quin totus hic Velii Longi locus ad Varronem redeat, quod iam Wilmannsium et Funaiolium magno cum mentis acumine perspexisse iam supra monui²²⁾.

Tractemus nunc ea, quae p. 60, 6—61, 9 leguntur. Quae particula exhibet quidem Ciceronis in ipso exordio nomen, sed ipsum Ciceronem hoc loco a Velio Longo esse excerptum insipientis esset credere. Quae sub ipsum huius particulae finem leguntur, imprimis apta videntur, unde auctoris possimus de-tegere nomen: „de qua scriptione illud quaeritur, utrum per p an per b et s debeat scribi, quoniam ea quae apud nos P litte-ram sonant putant plerique per p et s scribenda, quoniam et Graeci pronuntiaverunt P litteram constare ἐκ τοῦ πὶ καὶ σ sed qui originem verborum propriam respiciunt, per b scri-bunt“ (p. 61, 5—9), nam de eadem fere re Terentius Scaurus p. 27, 3—17 tractat et ita quidem, ut Varronis nomen disertis

²⁰⁾ Noli tibi persuadere Scaurum ipsius Santrae evolvisse libros quae-que inde eruisset, Varronianae doctrinae immiscuisse. Ita enim factum esse videtur, ut apud Varronem Santrae mentio occurreret eiusque opinio refu-taretur. Quod cum Scaurus perlegisset, de Santra mentionem in suum trans-tulit librum, quasi ipse eius scripta adisset. Quae auctorum afferendorum ratio apud grammaticos saepe obvia est.

²¹⁾ Memoratu dignum videtur eandem de illo „cohortes“ opinionem apud Varronem de I. L. V 88 legi (quod conferri iure Funaioli I. I. p. 300 iussit), unde coniectura de Varrone totius particulae auctore praecipuo optime comprobatur.

²²⁾ Aliter Neitzke I. I. p. 70 sq.

memoret verbis (frg. 47 W. = 274 F.). Velius brevius quidem rem perscripsit, Scaurus multo uberius, sed huic rei cave nimium tribuas. Quam ob rem non equidem dubitaverim, quin tota particula, quam tractamus, ad Varronem redeat; quod vero Ciceronis legitur nomen, res inde explicari potest, quod Varro Ciceronis videtur attulisse nomen, e cuius scriptis Longus auctoris nomen una cum orthographicis hausit praeceptis.

Etiam ea, quae p. 57, 6—19 apud Velium Longum exstant, facili coniectura ad Varronis possunt referri praecepta; disputat enim orthographus, genetivi substantivorum casus in illud „ius“ exeuntium utrum per unum an per duo „i“ sint scribendi et potius duo „i“ adhibenda esse asseverat; in eandem rem Varronem quoque inquisivisse et eiusdem scripturae fuisse auctorem Charisius testis est: „*Lucius et Aemilius et cetera nomina, quae ante u habent i duplici ii genetivo singulari finiri debent, ne necesse sit adversus observationem nominum nominativo minorem fieri genetivum; idque Varro tradens adicit...*“ (G. L. K. I p. 78, 4 sqq. = frg. 17 W., 252 F.). Quibus verbis cum Velio Longo collatis Varroniana particulae, quam tractamus, origo nulli dubitationi obnoxia est.

Quod ad particulam p. 53, 5—23 currentem pertinet, consonantes k, c, q tractari scito: „*Hinc supersunt ex mutis k et c et q, de quibus quaeritur an scribentibus sint necessariae...*“ neque tamen suam ipsius doctrinam se proferre Velius disertis memorat verbis²³⁾; sed quinam fuerint docti, qui de his agerent rebus, enucleare supersedet. Quae etsi ita sunt, nos in hac re expedienda difficultate affici nego, modo ne contemneretur Varronis fragmentum 105 W. = 240 F., e Prisciani scriptis G. L. K. II 13, 8 depromptum; quod fragmentum afferre iuvat, quo melius res extra omnem ponatur dubitationem: „*auctoritas tam Varronis quam Macri teste Censorino nec k nec q nec h in numero adhibet litterarum*“. Quod eo a Velii Longi verbis differre primo statim obtutu deprehendimus, quod non solum de k et q litteris, sed etiam de c littera dubitatum esse Longus dixit. Quam quidem rem errori nescio cui sive ipsius Longi sive librariorum rem perperam intellegentium tribui posse quovis contenderim pi-

²³⁾ „et qui k expellunt, notam dicunt esse magis quam litteram“ (53, 6) „de q quoque littera quaesitum est et multi illam excluserunt“ (53, 16).

gnore, nam quis tam audax fuerit, qui non solum k et q, sed etiam c e litterarum Romanarum numero vellet tollere, equidem non video. Diomedis verbis in comparisonem vocalis: „*quibusdam supervacuae videntur k et q, quod c littera harum locum possit implere*“ (G. L. K. I 423, 11 conf. Fun. p. 268) suspicio potest subire Longi auctorem aequae ac Diomedem illud c e litterarum numero minime tollere voluisse, sed huius litterae idcirco fecisse mentionem, quo ea et k et q litterarum vices obtinere posse crederetur; quod prave a Longo confusum ideoque esse factum, ut mendum idque haud leve irreperet. Utcumque est, certe propter consensum cum Prisciani et Diomedis verbis haec quoque Longi particula e Varronianis scriptis hausta videtur esse.

Quae p. 58, 4—59, 8 exstant, disputationem de v litterae vi ac potestate exhibent, quae item Varronianam sapere videtur doctrinam et eam quidem, quam Cornutus Cassiodorii p. 148, 10—18 auctoris nomine non praetermisso tradidit²⁴).

Restant, quae p. 61, 10—63, 3 leguntur. Ad cuius particulae auctorem indicandum licet certiora desiderentur indicia, tamen si septem locis investigatis, qui illud „quaeritur“ exhibent, Varronem pro Velii Longi auctore habendum esse docuimus, fieri non posse videtur, quin haec quoque pars ad eundem referatur fontem. Sed illud memoria dignum est, quod praeceptis e Varrone petitis aliena immixta sunt, nam qui p. 62, 13 legitur Persii versus (Sat. V 62), procul dubio a Longo aut e memoria allatus aut alio e fonte petitus videtur. Contra quae leguntur Lucilii fragmenta (p. 62, 1 frg. 12 F. = 375 sq. M; p. 63, 2 frg. 12 a F. = 374 M.), ad Varronis animum optime quadrant et ex eius doctrinae penu una cum orthographicis praeceptis deprompta esse possunt. Simili ratione atque hanc particulam Varroni vindicavimus, ea, quae p. 66, 12—21 et p. 71, 8—72, 21 exstant, possumus ad eundem revocare fontem; illa enim „*in ὀρθοεπειῶν enim quid decentius sit et quid lenius quaeritur*“ (p. 66, 14) „*nam in ὀρθοεπειῶν non quaeritur, quo modo scri-*

²⁴) Conf. Wilmanns l. l. p. 87. Miror, cur Wilmanns (frg. 46) et Funaioli (frg. 270) Cornuti verba, quae exstant p. 148, 5—11, pro Varroniano fragmento habuerint, reliqua vero (illa scilicet p. 148, 11—18) non item. At qui attento hunc locum perlegerit animo, totum Varroni dandum esse concedat necesse est.

bendum sit..." (p. 71, 10) „*in accusatore et comisatore, ubi queritur geminatis consonantibus an simplicibus scribendum et enuntiandum sit*" (p. 72, 13) Varronem pro harum particularum auctore esse habendum certissimo sunt nobis documento. Accedit, quod in particula p. 71, 8—72, 21 Varronis vestigia iam Wilmanns iure agnovit²⁵⁾.

Hactenus de Velii locis, qui illud „*quaeritur*" exhibent, quorum Varronianam comprobasse videmur originem²⁶⁾. Est quoque, quod illam formulam in ultima Veliani operis parte, quam Niso auctore niti Neitzkium secutus dixi, prorsus desiderari iterum moneam, quae res optime testatur haud vana irritaque esse, quae adhuc disputavimus. Quod vero in hac parte semel Varronis occurrit nomen (p. 77, 14), id nostrae coniecturae adversari minime putandum est, nam iure Neitzke nihil nisi verba 77, 13—14, quae vocis „*Mercurius*" veriloquium continent, Varronianam prae se ferre originem monet²⁷⁾; ita igitur videtur usu venisse, ut Nisus Varronianum afferret veriloquium auctoris nomine probe memorato, unde id una cum Varronis nomine Velius recepit. Quem afferendi usum grammaticis cordi fuisse constat. Item in priore Veliani operis parte, quae p. 46, 1—53, 4 legitur, illud „*quaeritur*" ne semel quidem adhibitum est: sequitur, ut Varro hac in parte a Velio Longo non sit excerptus; siqua autem Varronianae doctrinae exstant vestigia, certe per alterius auctoris scripta tamquam per rivulum quendam ad Velium Longum videntur permanasse. In media operis parte illud „*quaeritur*" saepe occurrit ibique ampliores particulas Varroni vindicare potuimus, quas ex ipsis Reatini libris Velius hausisse credendus est.

Ut iam supra praemonui, illud „*quaeritur*" praeter Longum apud alios orthographos solet occurrere, quod apud eos quoque Varronianae doctrinae proprium videtur esse. Cunctos locos illam formulam exhibentes perscrutari nunc nolo, nam

²⁵⁾ I. l. p. 84 sqq. Etiam hoc loco Varronianae doctrinae quaedam aliunde hausta videntur esse addita, nam qui p. 71, 15 allatus est Vergilii versus (Georg. IV 175), quin e Varronis scriptis haustus esse nequeat, non ambigitur.

²⁶⁾ Certe ad Varronianos „*De sermone Latino ad Marcellum libros*" hae particulae redeunt, conf. Wilmanns I. l. p. 84 sqq. Funaioli I. l. p. 199 sqq.

²⁷⁾ I. l. p. 38.

in solius Velii fontibus detegendis sudare constitui, sed quo melius de Velio iudicetur, non abs re erit haec monere: Terentii Scauri locus p. 27, 3—17 in ipso capite formulam, quam tractamus, exhibet²⁸⁾, in media parte simile quoddam²⁹⁾ neque tamen dubium est, quin e Varronis scriptis sit delibatus, cum eius nomen ab auctore rite sit memoratum (p. 27, 11). Neque silentio praetereundus est Cornuti locus (apud Cassiodorium p. 150, 10—17), qui item illud „quaeritur“ exhibet³⁰⁾ et e Varroniana pendet doctrina, ut ipse Cornutus testis est³¹⁾. Memoratu quoque dignum in ea excerpti e Cornuti libris facta parte, qua de H littera sermo est (p. 152, 8 sqq.), occurrere formulam „sicut in quaestione est“, illius „quaeritur“ persimilem, quam partem e Varronis libris haustam esse constat, nam eius nomen ter legitur (p. 152, 9; 152, 12; 153, 1). Vides igitur, ubicumque illa formula in conspectum cadat, Varronem esse agnoscendum auctorem et eam Varronis esse propriam.

Sed aberravit nostra oratio. Ut nunc ad Velium Longum revertamur, velim equidem monere fortasse praeter particulas, quae illud „quaeritur“ exhibeant, alia quoque in eius libro Varronis latere vestigia, quae Velius Longus sive brevitatis studio ductus sive incuria quadam commotus tam breviter perstrinxerit, ut illa Varroniana formula prorsus evanesceret. Quod cum per se probabile est tum aliorum, qui de orthographia scripserunt, locis parallelis perpensis multo verisimilius fit. Sed in hac re digne aestimanda cautione eaque magna opus est, ne temere iudicemus de re tam gravi. Quod uno exemplo allato satis me probaturum esse confido. P. 67, 2 sqq. apud Velium Longum leguntur haec: „*Varie etiam scriptitatum est marcupium aucupium manubiae, siquidem C. Caesar per i scripsit, ut apparet ex titulis ipsius, at Augustus per u, ut testes sunt eius inscriptiones...*“, quae verba summa cum Cornuti loco utuntur similitudine, de cuius Varroniana origine dubitari nequit: „*Lacrumae an lacrimae, maxumus an maximus, et siqua*

²⁸⁾ „*Quaesitum est, hiems utrum per ps an per ms deberet scribi...*“.

²⁹⁾ „*non carent quaestione etiam plebs et urbs et Pelops*“.

³⁰⁾ „*Lacrumae an lacrimae, maxumus an maximus, et siqua similia sunt, quo modo scribi debeant, quaesitum est*“.

³¹⁾ „*Terentius Varro tradidit Caesarem per i eius modi verba solitum esse enuntiare et scribere*“. Conf. Reppe l. I. p. 67.

similia sunt, quo modo scribi debeant, quaesitum est. Terentius Varro tradidit Caesarem per i eius modi verba solitum esse enuntiare et scribere: inde propter auctoritatem tanti viri consuetudinem factam“ (p. 150, 10). Etsi hic et illic de eadem re disputatur et etsi hic et illic Caesaris in hac vocali scribenda memorantur placita, futilis esset coniectura, si quis Velium Longum sua e Varrone hausisse vellet statuere³²⁾, quia ex eodem fonte de Caesare atque Augusto mentiones a Longo sunt petitae, quod certissimo est nobis documento ne fieri quidem potuisse, ut haec e Varrone haurirentur. Quid enim Varro de Augusti in vocalibus scribendis placitis tradere potuit?

Mediam Veliani operis partem Varronianis reliquiis scatere dixi. Sed eius doctrina alterius auctoris excerptis contaminata est, cuius nomen etsi ne divinare quidem audeo, attamen liceat observationem quandam inserere, quae fortasse non nullius momenti videtur esse. Etenim perlectis his, quae p. 66, 22—67, 2 exstant; „*nec minus de v littera locuti sumus, quam interdum vicem consonantis obtinere diximus, ut cum scribimus vultum et geminata v diversa potestate ponitur. sic rursus cum scribitur nominativus genetivus et omnes deinde casus, item primitivus, et siqua his nomina similia sunt, eandem observationem habebunt; et illam scriptionem, qua nominativus v et o littera nominabatur, relinquemus antiquis*“ credamus necesse est ea certe aliunde esse hausta atque illa, quae p. 58, 4—59, 8 tradidit Longus Varrone auctore usus. Numquam enim eum his de eadem re acturum fuisse censeo, nisi alterius adisset et evolvisset auctoris librum. Intendas praeterea animum elocutioni illi „*observationem habere*“, quae in particulis e Varrone haustis ne semel quidem legitur; at particula, quae p. 63, 4—64, 4 exstat, eandem in ipso capite exhibet formulam: „*Habet et ex praepositio observationem...*“, unde efficitur Longum hoc loco ex eodem pendere auctore. Ad eundem fontem redire videntur etiam ea, quae p. 66, 9—12 exstant, quam rem concludimus ex eadem formula: „*Trans quoque praepositio non nullam habet observationem*“. Eiusdem auctoris vestigia agnoscenda sunt praeterea p. 69, 18: „*T quoque et d litterae, quae sunt inter se adfines, non nullam habent obser-*

³²⁾ Sicut fecit Neitzke I. I. p. 68.

vationem, ne intempestive invicem succedant“. Ut omittam illa „*habere observationem*“, dignum videtur, quod hoc loco eandem rem a Velio Longo tractari moneam, quae iam supra p. 62 sit enarrata et enucleata, cum Varronis scripta consulerentur. Quibus quattuor particulis examinatis fieri non posse videmus, quin eae ad eundem auctorem redeant, cuius librorum vestigia in propatulo sunt, nomen non item. Etiam alias Veliani operis partes ex eodem fonte delibatas esse probabile est, sed certiora indicia desiderari scito.

2.

Quoniam de ratione, quae inter Velium Longum et Terentium Scaurum intercedit, hic illic supra dixi, quin esse quosdam moneam, qui Scauri librum in Velii manibus versatum opinentur et quaedam inde a Velio in librum suum translata esse retineri non possum³³⁾. Primus, quod equidem sciam, Keil hanc observationem fecit³⁴⁾, cuius opinio adeo innotuit³⁵⁾, ut etiam ab eis, qui litterarum Romanarum tractant historiam, tamquam res certa soleat memorari; exempli gratia audi Schanzium: „An mehreren Stellen glaubt man ein polemisches Eingehen auf Ansichten des Scaurus herauszuhören und demnach folgern zu müssen, daß seine Schrift dem Velius Longus vorlag“³⁶⁾. Quod recte se habere equidem nego et cunctis me persuasurum puto, si locos a Keilio eius rei comprobandae causa allatos diligentius examinaverimus. Ac primum iussit Keil conferri ea, quae apud Scaurum p. 25, 11 legerentur, cum Velii Longi verbis p. 68, 7. Disputat Scaurus, quo modo illius „*artibus*“ media syllaba sit enuntianda, de eadem re agit etiam Velius quidem, sed ita, ut praeter hoc substantivum alia memo-

³³⁾ Quod si esset verum, unoquoque loco, quo Scaurus et Longus inter se conspirant, suspicio poterat oriri Scauri vestigia a Longo esse pressa et idcirco natas esse similitudines.

³⁴⁾ G. L. VII p. 44 sq.

³⁵⁾ Exempli gratia ait Mackensen: „Scauri liber Longo ante oculos fuisse non prorsus negari potest“ (l. l. p. 32). Eadem et Neitzkii est opinio: „paucis libri sui locis Velius noster aut sententias Scauri impugnasse aut eius doctrinae, quasi in transitu rationem habuisse videtur“ (l. l. p. 60). Conf. Tolkiehn, *Cominianus* Leipzig 1910 p. 166.

³⁶⁾ *Geschichte d. röm. Literatur*, III² München 1922 p. 159.

ret, quae sunt „arcus“ et „partus“. Qui si Scaurum hoc loco sequeretur, unde de illis „arcus“ et „partus“ mentiones hausisset, enucleari non posset. Doctrina a Velio Longo prolata ex eodem fonte fluxit atque ea, quam Curtius Valerianus Cassiodorii p. 156, 16—21 dederat, quo loco tria exempla aguntur „partubus“ „arcubus“ „artubus“, eadem scilicet, quae apud Velium occurrunt. Ea re tamen uterque inter se differt, quod Valerianus scripturam per illud „u“ probam esse asseverat, aliter autem Longus: „*mihi videtur nimis rusticana enuntiatio futura, si per u extulerimus*“. Sed etiam a Scauro Longus in hac re dissentire videtur, nam licet uterque scripturam per illud „u“ reiciat, tamen quae Scaurus breviter velut in transcurso tangit his verbis: „*ergo vox scribenda, quo modo et sonat*“, ea uberime Longus exponit dicens: „*ita tamen existimo enuntiandum, ut nec nimis i littera exilis sit nec, u litteram si scripseris, enuntiationis sono nimis plena. ac meminerimus artis ὀρθοεπειας esse ut, sive hanc sive illam litteram scripseris, enuntiationis sonum temperet*“. Numquam fieri potuit, ut ex brevissima Scauri mentione tota nasceretur Longi disputatio: potius communis fons agnosci posse videtur, ex quo sumptam materiam Scaurus breviter perstrinxit, Velius uberius³⁷⁾.

Idem fere de altero exemplo a Keilio allato statui posse videtur, locos dico Scauri p. 19, 13 et Longi 68, 14. Velii Longi locum, qui nunc in censum venit, e Varrone pendere supra docui, nunc nihil ago nisi ut Scaurum a Velio excerptum non esse probem. Quod quo melius fiat, ipsa Velii verba accuratius tractanda sunt: „*Et de H littera quaeritur, quae se aut inseruit vocalibus aut praeposuit: inseruit, ut in his, vehemens, reprehendit, cum elegantiores et vementem dicant et reprehendit secundum primam positionem*“. Velius eo imprimis a Terentio Scauro differt, quod scripturam „*vemens*“ et „*reprehendit*“ elegantiorum (ut ipsius utar verbis) assignat usui, quod Scaurus ne verbo quidem tangit. Quaestio nunc exoritur, quos homines

³⁷⁾ Verbo velim praemonere Longum saepius de orthoepeia et orthographia disputare saepiusque pariter atque enuntiandum, esse scribendum dicere (Conf. Neitzke l. l. p. 41). Si igitur loco, quem tractamus, uberrime de scriptura ad enuntiandum accommodata agit, non Scauri pressisse vestigia, sed studio alibi quoque conspicuo ductus videtur esse.

habeat in mente, cum elegantiores dicat. An Scaurum ipsum? Cave id putes, nam neminem nisi Ciceronem a Velio dici e Cornuti loco quodam concludi potest: „*Vehemens et vemens apud antiquos et apud Ciceronem lego, aequè prehendo et prendo*“ (p. 153, 7). Quae cum ita sint, uberiolem Scauri libello fontem Velius adisse videtur, quo e fonte (Varrone scilicet, ut supra enucleavi) et Cornutus et Scaurus — alius aliter auctore suo usi — praecepta hauserunt. Quam elegantiorum mentionem Velius certe e Scauri libro haurire non potuit, nam eius rei nec vola nec vestigium apud eum reperitur.

Iubet etiam conferri Keil ea, quae de ψ littera apud Scaurum p. 27, 5—16 et Velium Longum p. 61, 6—8 et p. 73, 16—18 leguntur, sed hoc exemplum esse invalidius ipse fatetur, quam quo omnibus possit persuadere. Quid de his locis re vera est sentiendum? Licet Scaurum et Longum in hac littera tractanda inter se facere non equidem audeam negare, attamen similitudo aliter explicanda videtur esse, nam Velius paulo uberius rem tractat, dum p. 61, 6 non solum illud „ps“ recte scribendi praecepta tradit, sed etiam Graecorum usum in comparisonem vocat et Graecis utitur litteris, ut suam opinionem probam esse evincat: „*quoniam et Graeci pronuntiaverunt ψ litteram constare ἐκ τοῦ π̄ καὶ σ*. Quod si contuleris cum his Scauri verbis: „*sed nobis utrumque per ps videtur esse scribendum, quoniam ex his ψ littera constet*“ (p. 27, 15), concedas necesse est, ut Velius e Scauri libro sua hauriret, ne fieri quidem potuisse. Brevior est enim Scauri explicatio et ita quidem comparata, ut eum illam explicationem, quae apud Velium Longum occurrat, in mente habere, aperte tamen afferre nolle quovis contendam pignore. Quoniam ita res se videtur habere, utrumque ex eodem fonte pendere luce clarius est, Varrone scilicet, sicut supra patefecimus.

Restant mentiones de illius „*paulum*“ scriptura, quam cum Scaurus (p. 20, 15—17) tum Longus (p. 80, 10—13) tractant, Velius Longus autem ita, ut in Scaurum invehi Keilio videatur³⁸⁾. Sed quidnam esse causae putemus, non equidem video, cur ita rem se habere censeamus, nam fieri potuit, ut Scaurus eam repeteret opinionem, quam apud suum legisset auctorem,

³⁸⁾ G. L. VII p. 44 sq., conf. Neitzke l. l. p. 61.

Longus autem eundem adiens fontem non in Scaurum, sed in auctorem, quem dico, inveheretur. Certe in his de illo „*paulum*“ mentionibus nihil inesse video, quod sit indicio Velium neminem nisi Scaurum hoc loco respicere eiusque refutare praecepta.

Postquam igitur cuncti loci, quos Keil, ut suam comprobaret opinionem, attulerat, a nobis tractati pertractatique sunt, restat, ut de exemplis a Neitzkio congestis disputemus. Qui quidem ea, quae apud Scaurum p. 21, 12 occurrunt, cum Longi verbis p. 51, 12 contulit et hanc protulit sententiam: „Longus etiam hic Scauri doctrinam impugnare mihi videtur“³⁹⁾. Quod Neitzke exemplum „*Mezentius*“ pro gravi habet argumento, cum apud utrumque legatur, nihil ad rem pertinet, quia Longus alterius atque Scaurus rei comprobandae gratia id attulit: „*quod si cui latinum nomen videtur Mezentius, sciat solitum esse scribi per duo s et sic enuntiari*“ (p. 50, 11); at Scaurus haec de illa voce scripsit: „*nec minus falluntur, qui Mezentium per duo z scribunt ignorantes duplicem litteram non debere geminari, quamquam quidam colligant duplicem non esse*“ (p. 21, 12). Quid Longo cum Scauro in hac re? Unde colligamus Scaurum a Longo impugnari, cum ab eis diversas res esse tractatas appareat? Quod vero Neitzke praeterea haec Velii Longi verba in comparisonem vocat: „*denique si quis secundum naturam vult excutere hanc litteram*“⁴⁰⁾, inveniet duplicem non esse, si modo illam aure sinceriore exploraverit“ (p. 51, 12), fallitur, nam proclive est ad suspicandum a Velio Longo non Scaurum impugnari, sed premi vestigia eius auctoris, cuius refutet opinionem Scaurus, cum scribat: „*quamquam quidam colligant duplicem non esse*“⁴¹⁾. Certe nihil esse causae puto, quare hoc Velii Longi loco vestigia quaedam Scauri latere opiner. Reliqua exempla a Neitzkio l. l. p. 62 allata vix memoratu sunt digna, siquidem ipse auctor haec scripsit: „Sed nonnullis locis vix licet diiudicare inspexeritne Velius ipsum Scaurum necne“. Si igitur ne ipsi quidem auctori res certa vi-

³⁹⁾ l. l. p. 61.

⁴⁰⁾ de z littera agitur.

⁴¹⁾ Velium Longum hac in re e Verrio Flacco auctore pendere iure Reppe coniecit (l. l. p. 68).

detur, nihil est, cur in his exemplis investigandis oleum et operam perdamus.

Antequam huic rei tractandae finem facio, nullum esse Velii Longi locum moneo, qui nobis sit documento Scauri librum in Longi manibus esse versatum. Quam ob rem satis me docuisse puto, cur nihili esset facienda opinio eorum, qui Scauri librum Velio notum fuisse censerent.

DO KRYTYKI I INTERPRETACJI TEKSTU KALLIMACHA

napisał

W. KLINGER

Forma, w jakiej czytamy obecnie utwory Kallimacha, czołowego przedstawiciela greckiej poezji aleksandryjskiej w III wieku, daleka jest jeszcze od zupełnej poprawności. Dość powiedzieć, że nie tylko w poszarpanych urywkach, wydobywanych z papirusów egipskich, a więc od niedawna dopiero wciągniętych w pole widzenia krytyki naukowej, ale także w dawniej znanych utworach, całkowicie lub częściowo zachowanych, tekst których znalazł gruntowne opracowanie w doświadczonych rękach filologów tak wybitnych, jak U. von Wilamowitz Möllendorff (Hymny i epigramaty) i O. Schneider (prócz utworów całkowitych także fragmenty), trafiają się dziś jeszcze ustępy mętne i dające sens koślawy, co wskazuje najczęściej na pierwotnego brzmienia zepsucie czy skażenie. Poniżej podam parę przykładów podobnych niejasności i wypaczeń oraz postaram się wyświecić, co pierwotnie pod wyrazem dziś zepsutym tkwiło, przez co mam nadzieję przyczynić się nieco już to do odnalezienia właściwej interpretacji czy egzegezy autora, już to do ustalenia nareszcie pewnego, wolnego od zanieczyszczeń tekstu poety. W zgodzie ze słowy powyższymi przykłady te czerpać będę zarówno z utworów dawniej znanych, jak i świeżo odnalezionych. Zacznę jednak od ustępu, którego sam tekst, moim zdaniem, wątpliwości żadnej nie budzi, którego znaczenie jednak opierało się dotąd wszelkim próbom interpretacyjnym.

1.

Historycy literatury starożytnej, mówiąc o arystokratyzmie piśmiennictwa aleksandryjskiego, o jego pogardliwym i lekceważącym stosunku do wszystkiego, co jest nagminne, szeroko dostępne lub powszechnie zrozumiałe, powołują się zwykle na znany epigram Kallimacha (nr 28 Wilamowitz = Anth. Pal. XII 51), przy tym jednak cytują oni z niego tylko pierwsze cztery wiersze:

*Ἐχθαίρω τὸ ποίημα τὸ κοινικὸν οὐδὲ κελεύθῳ
Χαίρω, ὃ τις πολλοὺς ὧδε καὶ ὧδε φέρει,
Μισῶ καὶ περιφροῖτον ἐρώμενον, οὐδ' ἀπὸ κρήνης
Πίνω· σικχαίνω πάντα τὰ δημόσια.*

„Nie, poematów nie lubię cyklicznych; nie bawi mnie droga,
 Ludzi wiodąca wciąż cme w tamtym kierunku czy w tym;
 Brzydę kochankiem się też, przechodzącym z rąk do rąk; nie pijam
 Też z wodociągu ja rad: wstrętnem, co gminne, mi jest.

natomiast pomijają zupełnie dwa wiersze ostatnie:

*Λυσανίη, σὺ δὲ ναίχῃ καλὸς καλός, ἀλλὰ πρὶν εἰπεῖν
 Τοῦτο σαφῶς, Ἥχώ φησί τις ἄλλος ἔχει.*

Lysaniasie, tyś piękny, tak, piękny. Lecz nim to wyrzekłem,

Echo mi mówi: już ktoś inny ma w mocy swej go

tak, iż czytelnik pozostaje w błędnym mniemaniu, że wyżej przytoczone cztery wiersze stanowią cały utwór. Dodatnim wśród tych filologów wyjątkiem jest A. Körte, który w swej pięknej książce o poezji hellenistycznej (*Die hellenistische Dichtung*. Lipsk 1925, str. 92) co prawda, także przytacza tylko początkowe wiersze naszego epigramatu, ale w przeciwstawieniu do swych poprzedników zaznacza przy tym w przypisku, że „następuje zwracający się do pięknego młodzieńca dwuwiersz, który nie daje się oddać po niemiecku z powodu gry słów i dźwięków“ (str. 92, 1: es folgt ein Distichon, das die Anwendung auf einen schönen Knaben macht, aber das entzieht sich schon durch Wort- und Klangspiele der Wiedergabe ins Deutsche). Godząc się z wymienionym badaczem niemieckim, że stoimy tu wobec „gry słów i dźwięków“, postaram się wyjaśnić dokładniej, na czym ta gra polega, i zaczynam od wyświetlenia związku między początkową a końcową częścią utworu. — Zamykające epigramat słowa: ἄλλος ἔχει są, jak mi się zdaje, reminiscencją ze znanego ustępu Solona (frg. 4 w. 9—12 Diehl), który trafił później także do zbioru „Teognideów“ (w. 315—8):

*Πολλοὶ γὰρ πλουτοῦσι κακοί, ἀγαθοὶ δὲ πέπονται,
 ἀλλ' ἡμεῖς αὐτοῖς οὐ διαμενόμεθα
 τῆς ἀρετῆς τὸν πλοῦτον, ἐπεὶ τὸ μὲν ἔμπεδον αἰεὶ,
 χορήματα δ' ἀνθρώπων ἄλλοτε ἄλλος ἔχει.*

„Wiele ludzi lichych żyje w bogactwie, szlachetnych zaś — w nędzy, ja jednak nie oddam im (tj. lichym) mej cnoty w zamian za bogactwo, gdyż ta jest zawsze trwała, pieniądze zaś z ludzi coraz to inny posiada“. Opierając się na tym pierwotniejsze zajmującego nas wiersza, twierdząc, że w tej kopii późniejszej słowa: ἄλλος ἔχει należy rozumieć w znaczeniu: ἄλλοτε ἄλλος

ἔχει, a więc: w innym czasie coraz to inny ma. Lysanias zatem, jak pieniądz, dostaje się w coraz to inne ręce, a więc jest *περίπολος ἐρώμενος*, przechodzącym z rąk do rąk kochankiem, i dlatego, na przekór jego uznanej przez poetę piękności, jak wszystko, co jest gminne i dla wszystkich dostępne, budzi w nim wstręt i odrazę. Przy tej interpretacji widzimy wyraźnie nici myślowe, wiążące początek utworu z jego końcem. Pozostaje jednak jeszcze niewyjaśniona wspomniana przez Körtego „gra słów i dźwięków“, której również nie oddaje i oddać nie może wyżej podany przekład polski.

O tym, że piękny Lysanias jest w posiadaniu coraz to nowego admiratora, dowiaduje się poeta od nimfy Echo... Długo nie rozumiałem, dlaczego obrane zostało to właśnie źródło informacji, w końcu jednak znalazłem, jak mi się zdaje, zaspokajające wyjaśnienie. Echo, jak wiadomo, przedrzeźnia rzeczy słyszane, powtarzając je w tej samej lub mało co zmienionej formie. Czy jednak słowa Echa podobne są dźwiękowo do słów poety? Moim zdaniem, i nie i tak. Nie są one do siebie wcale podobne, jeżeli przyjmiemy dawniejszą, starogrecką klasyczną wymowę. Przeciwnie, są one do siebie bardzo zbliżone, jeżeli zastosujemy wymowę późniejszą, gdzie *et* równa się *i*, a *ai* — *ē*. Wtedy „nechi kalos“ dźwięczy bardzo podobnie do „allos echi“, tak iż jedno uchodzić może za echo, zwykle powtórzenie drugiego; i dopiero przez stwierdzenie tej okoliczności epigramat nasz staje się całkowicie i bez reszty zrozumiałym. Idzie tylko o to, czy mamy prawo tę wymowę, która zwykle uchodzi za późną, właściwą dopiero epoce rzymskiej i zwłaszcza bizantyjskiej, przypisać już okresowi aleksandryjskiemu? W rzeczywistości jednak zajmujące nas tu zjawisko wokalizmu greckiego, polegające na dźwiękowym zrównaniu *et* i *i*, *ai* i *η*, sięga dość daleko w przeszłość. W swej „Textgeschichte d. griech. Lyrik (Berlin 1900, str. 23) Wilamowitz przypomniał, że jeszcze przed połową IV w. Teby za czasów swej hegemonii wprowadziły u siebie nową pisownię zrywającą zupełnie z tradycją i oparły na zasadzie fonetycznej¹⁾. W związku

¹⁾ I. c. „Die Einführung der phonetischen Schreibung ist bekanntlich in Böotien im IV Jahrhundert allmählich durchgedrungen. Wir müssen in dem Versuche... die eigene Mundart in ihrem Klange zu befolgen einen Ausdruck derselben Grossmachtpolitik oder auch Grossmannsucht sehen, die der Erfolg von Leuktra hervorrief“. Por. także Wilamowitz, Berlin *Klassikertexte* V, H. 2, str. 37, uwaga 2; *η* für *ai* findet sich in Münzlegenden des V Jahrhunderts“.

z tym dokonano transkrypcji na pisownię nową starych poetów lokalnych, jak Korynna, dzięki czemu dochowane urywki ostatniej uderzają czytelników dzisiejszych swym niezwykłym wyglądem. Dla nas jest ważnym, że dawne *αι* oddane jest tu wszędzie przez *η*, jak np. *εὐδῆμων* zamiast *εὐδαίμων*, *πῆδων* zamiast *παίδων*, *ἐλέσθῃ* zamiast *ἐλέσθαι*, a dawne *ει* — przez *ι*, jak np. *τρῆς* zamiast *τρεῖς*, *ἔχει* zamiast *ἔχει*, *γεγάθι* zamiast *γεγάθει* itd. Piszącemu w jakie 100—120 lat po twórcach hegemonii tebańskiej uczonemu, jakim był Kallimach, wymowa ta nie mogła być nieznana, a wprowadzenie jej do gry słów świadczy, moim zdaniem, o powszechności występującego tu zjawiska fonetycznego. Poeta nie uciekałby się do podobnych efektów, gdyby nie spodziewał się być przez wszystkich zrozumianym.

2.

Jeżeli w wypadku tylko co omówionym źródłem niejasności była nielatwa dla dzisiejszego czytelnika do odgadnięcia gra wyrazów, to w wypadkach następujących wypływają one z nieusuniętych dotąd skażeń tekstu. Przykład takiego rzucającego się w oczy zepsucia tekstu zawiera inny też Antologii epigramat (Anth. Pal. VII 524), który, idąc za tradycją rękopiśmienną wszyscy znani mi wydawcy (O. Schneider, Callimachea, I p. 73 nr 15; Wilamowitz, Callimachi Hymni et epigrammata, 3 wyd. 1907 nr 13; J. Geffcken, Griechische Epigramme, Heidelberg 1916, p. 114—115; Emil Cahen, Callimaque, Paris 1922 p. 107—8) z budującą wprost zgodnością podają w formie następującej:

*Ἦ δ' ὑπό σοι Χαρίδας ἀναπαύεται; — Εἰ τὸν Ἀρίμμη
τοῦ Κυρηναίου παῖδα λέγεις, ὅπ' ἐμοί.*

*Ἦ Χαρίδα, τί τὸ νέεσθαι; — Πολὺ σκότος — Αἱ ἀνοδοὶ τί; —
Ψεῦδος. — Ὁ δὲ Πλούτων; — Μῦθος — Ἀπωλόμεθα. —
Ὅστος ἐμὸς λόγος ὅμῳ ἀληθινός, εἰ δὲ τὸν ἡδύν
Βούλει, Πελλαίου βοῦς μέγας εἰν Ἀτθῇ.*

Wszyscy jednak zdają sobie sprawę, że koniec epigramatu z powodu zagadkowego słowa *Πελλαίου* nie jest jasny, — i kiedy jedni przypuszczają, że po wierszach dochowanych wypadło parę wierszy dalszych rzucających światło na wyraz niezrozumiały (takie stanowisko zajmuje np. Seeliger w ustępie, przytoczonym u O. Schneidera, Callimachea I 74 przypisek), inni przeciwnie szukają wyjaśnienia w granicach wierszy dochowanych, przypuszczając

istnienie jakiejś nigdzie nie zaświadczonej drobnej monety, zwanej *πελλάιος* czy *πελλάιον*: tak postępuje np. w przypisku do epigramatu naszego w swej „Anthologia graeca” Jacobs, za którym w czasach nowszych idzie J. Geffcken, u którego (l. l. p. 115) czytamy: „płaci się jednego wołu pellejskiego, tj. monetą z Pelli, i otrzymuje za to wołu wielkiego” (...man zählt einen Pellischen Ochsen [Münze von Pella] und erhält dafür einen βοῦς μέγας). Prawdę wyczuł dopiero wspomniany A. Körte, który w swej „Hellenistische Dichtung” (str. 316), przytaczając w niemieckim przekładzie nasz epigramat, ostatnie dwa wiersze oddaje w sposób następujący: „Dies ist mein wahrhafter Spruch für euch, doch wenn du den süßen willst, so sag' ich, das Rind ist um 'nen Heller hier feil“, — innymi słowy, przypuszcza on, że wyraz *Πελλάιον* jest po prostu zepsuty i że ukrywa się za nim jakaś nazwa drobnej monety. Mamy tu piękny przykład tak zwanej „divinatoryjnej”, tj. odgadującej krytyki tekstu, i myślę, że na poparcie tej pociągającej hipotezy można będzie przytoczyć argumenty dość ważne, aby przypuszczenie to stało się pewnikiem niezachwianym. Idzie więc przede wszystkim o to, jaki wyraz tkwił pierwotnie pod niewątpliwie zepsutym *Πελλάιον*. Początkowo sądziłem, że był to *κολλύβιον*, tj. 2 przypadek rzeczownika *κόλλυβος*, który w znaczeniu drobnej monety, niby późniejszy szeląg, grosz czy halierz, w tymże samym przypadku, jako „genetivus pretii” występuje u Arystofanesa. Mam na myśli ustęp z komedii „Pokój”, gdzie do wieśniaka attyckiego Trygajosa, który położył kres wojnie przez wyzwolenie zamurowanej w pieczarze bogini pokoju (Eirênê), przybywa rzemieślnik wyrabiający kosy i dziękuje za okazane dobrodziejstwo: „przedtem niktby nie kupił kosi nawet za grosz, dziś zaś ja sprzedaję je już po 5 drachm każdą” (w. 1199—1201: ...ὥς πρὸ τοῦ | οὐδεὶς ἐπρίσσει' ἂν δρέπανον οὐδὲ κολλύβιον | νυνὶ δ' ἐγὼ μὲν πεντάδραχμα ταῦτ' ἐμπολῶ). Przypuszczenie to wydawało mi się tym bardziej prawdopodobnym, że Kallimach wyraz ten nie tylko dobrze zna, ale, co więcej, używa go w ustępie przedstawiającym uderzającą analogię do końcowych słów analizowanego epigramatu, bo odnoszącym się także do głosu z tamtego świata. Mówię tu o nowo znalezionym fragmencie jambicznym (R. Pfeiffer, Callimachi fragmenta nuper reperta, p. 40—1), dawniej znanym jedynie w formie odosobnionych wierszy, których związek ze sobą odgadł był szczęśliwie już Th. Bergk (Poëtae Lyrici Graeci⁴ II 755):

Ἀκούσαθ' Ἱππώνακτος· οὐ γὰρ ἄλλ' ἤκω
ἐκ τῶν, ὅκου βοῶν κολλύβου πιπρήσκουσιν,
φέρων ἱαμβον, οὐ μάχην αἰείδοντα
τὴν Βουπάλειαν...

„Wysłuchajcie Hipponaksa, — nie (zmarłem) bowiem, lecz przybywam z miejsc owych, gdzie byka za grosz sprzedają, niosąc jamb, nie zaś opiewając z Bupalem bójkę“. Innymi słowy, wracającemu z tamtego świata Hipponaksowi Kallimach każe nieść ludziom dobrą nowinę, że tam za grosz jeden całego można nabyć wołu. Niestety, pisać, jak we fragmencie jambicznym, także i w epigramacie rozpatrywanym κολλύβου zamiast Πελλάου nie pozwalają względy metryczne: κολλύβου daje $\frac{\text{—}}{\text{—}} \cup \frac{\text{—}}{\text{—}}$, kiedy wiersz wymaga $\frac{\text{—}}{\text{—}} - \frac{\text{—}}{\text{—}}$, wobec czego musimy szukać innego trzysylabowego wyrazu o tym samym znaczeniu, lecz o nieco innym iloczasiu jego samogłosek. Takim wymaganiom najzupełniej odpowiada rzeczownik ἡμαίθου, który w znaczeniu drobnej monety dwukrotnie spotykamy u poetów III wieku (Phoenix Coloph. u Athen. VIII 359 e—360 a: ἐσθλοί, κορώνη χειρὰ προσδότε κριθέων... ἢ ἄρτον ἢ ἡμαίθου, por. Herond. III 45: τοὶ ἡμαίθα... ἐκάστον πλατύσματος τίνω). Mamy zatem najzupełniejsze prawo twierdzić, że to „przyjemne słowo“ (ἡδὺς, λόγος), z jakim zmarły Charydas na zakończenie rozmowy zwracał się do odwiedzającego jego grób poety, brzmiało pierwotnie: ἡμαίθου²⁾ βοῶς μέγας εἰν Αἰδῇ.

Cały zatem epigramat po polsku można oddać w sposób następujący:

„Tu więc pod tobą spoczywa Charydas?“ — „Jeżeli na myśli

Cyrenajczyka ty masz, syna Arymy, to tu“ —

„Co tam, Charydo, pod ziemią?“ — „Ciemności“. — „A powrót
[na ziemię?“

„Kłamstwo“ — „A Pluton ów co?“ — „Bażka“. — „Zgineliśmy
[więc!“

²⁾ Z punktu widzenia paleografii z ΗΜΑΙΘΟΥ mogło łatwo powstać ΠΕΛΛΑΙΟΥ. Prawdopodobnie M zostało mylnie odczytane, jako podwójne Α. Θ wzięte za Ο, uznano za zbędną dyktografię i oczywiście opuszczono, co się zaś tyczy początkowego ΠΕ zamiast Η, to zapewne rzecz się miała tak: kopista naprzód mylnie zamiast Η napisał Ε, następnie zauważył swą omyłkę i nad Ε umieścił Η, późniejszy zaś przepisywacz wziął Η za Π i napisał ΠΕΛΛΑΙΟΥ, jak podają rękopisy.

„To jest odpowiedź ma wam najprawdziwsza. Przyjemnej gdy
[pragniesz,
Wiedz, że w Hadesie za grosz wielki sprzedaje się wół“.

W zakończeniu utworu, które należy oczywiście rozumieć ironicznie, Kallimach występuje przeciw należącemu do wiary ludowej wyobrażeniu, że królestwo umarłych jest krainą wszelkiego bogactwa i obfitości. Wyobrażenie to znajdujące jaskrawy wyraz w nazwie króla i władcy zmarłych *Πλούτων*, którego chyba nie można oddzielać od nazwy bogactwa *πλοῦτος*, podobnie jak rzymska nazwa boga umarłych Dis, Dīs wiążąca się etymologicznie z *dīves*, bogaty, ma za swe podłoże dobrze znany wszystkim fakt, że ciemne wnętrza ziemi, będące rzekomo siedzibą umarłych, kryje w sobie kruszce i kamienie drogocenne, a zwrócona ku słońcu powierzchnia jej wydaje żywiące człowieka owoce i zboża oraz żywiące jego stada liście i trawy. Wielka obfitość powoduje wielką taniość, — i oto całkiem jest naturalne, że w podziemiu za grosz wielkiego można nabyć wołu. Mam wrażenie, że dwukrotnie przez poetę użyty zwrot: „na tamtym świecie wół kosztuje grosz“ stanowił w starożytności przysłowie ludowe, utarte, wszystkim znane powiedzenie, i jakkolwiek dochowany korpus przysłów greckich nie zawiera nic w rodzaju *βοῦς κολλύβου* (patrz Leutsch-Schneidevin, *Paroemiographi graeci*, por. także Otto, *Sprichwörter der Römer*), należy, moim zdaniem, sądzić, że nie objął on całego bogactwa odnośnego działu greckiej poezji ludowej. Dużo, na mój sąd, daje do myślenia okoliczność, że przysłowie bardzo zbliżone występuje często w słowiańskiej tradycji ludowej, na której wpływy greckie odbiły się szczególnie silnie i wyraźnie. Mam na myśli takie przysłowia, jak polskie: „Wół za morzem po groszu, a od przewozu 100 złotych“ (Adalberg, *Księga przysłów polskich*, str. 610, nr 58), rosyjskie: „За моремъ телушка полушка, да рубль перевозу“ (Даль, *Пословицы русскаго народа*, Москва, 1904, I 261), białoruskie: „За morem i ciełuszka połuszka, da rubiel pierewoz“ (M. Federowski, *Lud Białoruski*, t. IV, str. 189, nr 5013), ukraińskie (Номись, *Українски приказки, прислівья i таке инше*, Petersburg 1864). Wobec stopniowego zanikania naiwnego wyobrażenia o wielkim jakoby bogactwie krainy umarłych ów tani wół zagrobowy staje się niedorzecznością i dlatego z podziemia przeniesiony zostaje za morze, dla nadania zaś jakiegoś takiego sensu zubożałemu wewnętrznie motywowi przysłowie otrzymuje znany już

nam ciąg dalszy: wół za morzem kosztuje, co prawda, grosz, lecz korzystać z tego niewielka, bo przewóz za to jest drogi. Za starożytnym pochodzeniem przysłowia zdaje się przemawiać i to, że jest ono u nas zaświadczone od dawna; w postaci niemal nie zmienionej widzimy je już u S. Rysińskiego, tj. na początku XVII wieku: „Za morzem wół po groszu, a sto przewóz“ [Proverbiorum Polonicorum centuriae decem et octo, MDCXIIIX (sic!)].

3.

Powyższe przykłady skażeń tekstu, domagających się gwałtownie zabiegów emendacyjnych, zaczerpnąłem z dawno już znanych i wnikliwie przez wielu krytyków badanych utworów poety. Przykład następujący pochodzi już z nowo odkrytych jego urywków. Wśród tych czterech pokaźnych fragmentów słynnej „Hekali“ Kallimacha, które w r. 1893 wydał Th. Gomperz³⁾ na podstawie znalezionej zimą 1877/8 koło miasta Arsinoi w Egipcie tablicy drewnianej, do użytku szkoły przeznaczonej, szczególniejsze trudności przedstawia szereg wierszy odpowiadający drugiej kolumnie pierwowzoru, który przytaczam w formie ustalonej przez R. Pfeiffera (Callimachi fragmenta nuper reperta, Bonn 1921, str. 80—81, w Lietzmannowskiej kolekcji „Kleine Texte f. Vorlesungen u. Übungen“ nr 145):

- Kai ô' ôτ' εποφ[θη] êφ' ôν ãν τιν' êκαστοι,
 Οὐρανίδαί ἐπάγοιεν ἐμῷ π[ε]ρ[ε]ρῷ, ἀλλὰ ἔ Παλλὰς
 τῆς μὲν ἔσω δῆναι[ο]ν ἀφῆ δ[ε]ρ[ε]σον Ἡφαίστοιο —
 20 μέσφ' ὅτε Κεκροπίδῃσιν ἐπ' Ἀκτῇ (?) θῆκατο λᾶαν —
 λάθριον, ἄρῶντον, γενεῇ ὅθεν οἷον νιν ἔργων
 οὗτ' ἰδάην, φήμη δὲ κατ' ὠγυγίους εφανασται
 οἰωνούς, ὥς δῆθεν ὕφ' Ἡφαίστω τέκεν Αἴα.
 Τοντάκι δ' ἡ μὲν ἐῆς ἔρυμα χθονὸς ὄφρα βάλοιτο,
 25 τῆν ῥα νέον ψήφω τε Διὸς δυοκαίδεκα τ' ἄλλων
 ἀθανάτων ὄφρως τε κατέλλαβε μαρτύρησιν,
 Πελλήνην ἐφίκανεν Ἀχαΐδα. τόφρα δὲ Κοῦραι,
 αἱ φυλακοὶ κακὸν ἔργον ἐπεφράσσαντο τελέσσαι,
 κίστης δέσμαι' ἀνεῖσαι.*

Każdy chyba zrozumie bez trudu, że wobec tych brutalnie z całości wydartych, przez czas mocno uszkodzonych urywków za-

³⁾ Aus der Hekale des Callimachus, — odbitka z „Sammlung der Papyri Erz. Rainer, VI (1897) 1—18.

danie badacza jest inne, niż wobec oddawna badanych, zamknięta całość stanowiących tekstów. Kiedy tam na jasnym naogół tle wskazywać on musi pojedyncze miejsca niejasne, aby przez ich usunięcie uzyskać obraz we wszystkich szczegółach przejrzysty, tutaj przeciwnie powinno mu wystarczyć, gdy, wzięwszy za punkt wyjścia parę łatwiej uchwytnych punktów jasnych, uda mu się usunąć choćby kilka najbardziej rażących skażeń tekstu i zwiężając przez to dziedzinę otaczającego nas mroku, ułatwić nieco zadanie tym, którzy z czasem po nas pracę badawczą podejmą. Już poprzednicy moi spostrzegli, że mamy tu wycinek z lokalnych podań attycznych, odnoszący się do pierwszych poczynąń Ateny w objętej przez nią w posiadanie Attyce, a opowiadany z powołaniem się na długo żyjące ptaki drapieżne (w. 22—3; *φήμη δὲ κατ' ὀρνίθους... αἰωνοῦς*) przez wronę, która przemawia także w pochodzącym z kolumny 3-ej archetypu urywku następnym (Pfeiffer I. I. p. 81: *μοῦναι δὲ παραπνύόμεσθα κορῶναι | δαίμοσι*). To opowiadanie wrony jest pono powtórzone przez staruszkę Hekalę swej sąsiadce, podobnie jak w „Jambae“ Kallimacha drzewo oliwne powtarza ptakom swą rozmowę z drzewem laurowym (Pfeiffer II. p. 55). Również już poprzednio zrozumiano, że chwila do takich gawęd i opowieści odpowiednia nastąpiła wtedy, gdy ugoszczony przez staruszkę wieczszą młody Tezeusz udaje się na spoczynek po trudach podróży dla nabrania sił przed czekającą go w dniu jutrzejszym walką z bykiem maratońskim, zostawiając swą gospodynię samą przy ognisku. Na szczęście przybywa sąsiadka i obie staruszki skracają sobie czas opowiadaniem starych podań, do których należy i przytoczona w oryginale opowieść wrony. Wyznam od razu, że początek wypisanych wierszy: *καὶ ὅ' ὅτ' ἐπὶ φ[θγ... ἐφ' ὅν ἄν τιν' ἕκαστοι Οὐρανίδαὶ ἐπάγοιεν ἐμὴν περὶ*, jest w swym znaczeniu dla mnie zupełnie niejasny, i dlatego nie będę się kuśił o wypełnienie luki w środku wiersza początkowego, lecz skupię całą swą uwagę na wierszach dalszych, poczynając od słów: *ἀλλὰ ἔ Παλλὰς...* aż do końca wierszy dochowanych. Za podstawę do poprawienia tekstu tych wierszy, w obecnej postaci zgola niezrozumiałych, służyć mi będą ustępy „Biblioteki“ Apollodora, odnoszące się do mitycznego króla Attyki Kekropsa (III 177—9) oraz jednego z jego następców Erichtoniosa (III 188—9). O Kekropsie Apollodor opowiada, najprzód, że był on pierwszym królem Attyki i kraj ten, dawniej *Ἀττή* zwany, Kekropią od swego imienia przewał (III 177: *τῆς Ἀττικῆς ἐβασίλευσε πρῶτος καὶ*

τὴν γῆν πρότερον λεγομένην Ἀκτὴν ἂφ' ἑαυτοῦ Κεκροπίαν ὀνόμασε) — że dalej za jego rządów Posejdon uderzeniem trójzębą w środku Akropolu wywołał źródło, zwane morzem (θάλασσα), Atena zaś, biorąc króla na świadka objęcia we władanie kraju, posadziła drzewo oliwne (l. l. 78: ἦγεν Ἀθηνᾶ καὶ ποιησαμένη τῆς καταλήψεως Κέκροπα μάρτυρα, ἐφύτευσεν ἐλαίαν) i wreszcie, że po powstaniu między tymi bóstwami sporu o krainę przed sądem 12 bogów Kekrops poświadczył, że „ona pierwsza posadziła drzewo oliwne“ (l. l. 179: Κέκροπος μάρτυρήσαντος, ὅτι πρώτη τὴν ἐλαίαν ἐφύτευσεν), co spowodowało wyrok, przyznający panowanie nad krajem Atenie. O pochodzeniu Erichtoniosa wspomniany mitograf komunikuje, że powstał on na skutek nieudanego zamachu boga Hefajsta na dziewiczość Ateny (l. l. 188: εἰς ἐπιθυμίαν ὄλισθε τῆς Ἀθηνᾶς καὶ ἐπειρᾶτο συνελθεῖν... ἀπεισπέριμνε εἰς τὸ σκέλος τῆς θεᾶς). Wtedy to bogini, zdjęta wstrętem, ἐρίῳ ἀπομάξασα τὸν γόνον, εἰς γῆν ἐρύκει, φευγούσης δὲ αὐτῆς καὶ τῆς γονῆς εἰς γῆν πεσοῦσης, Ἐριχθόνιος γίγνεται. A więc γόνος czyli σπέρμα Hefajsta, padając na ziemię, powoduje wydanie przez nią na świat Erichtoniosa. Tego Erichtoniosa-niemowlę Atena żywi w tajemnicy przed bogami i włożywszy go do skrzynki czy kosza (κίστη) powierza córce Kekropsa, Pandrozie, zabroniwszy zaglądać do środka (l. l. 189: τοῦτον Ἀθηνᾶ κρύφα τῶν ἄλλων θεῶν ἔκρυπεν, ἀθάνατον θέλουσα ποιῆσαι, καὶ ζατα θεῖσα αὐτὸν εἰς κίστην, Πανδρόσῳ τῇ Κέκροπος παρακατέθετο, ἀπειποῦσα τὴν κίστην ἀνάγειν), — zakaz, złamanie którego spowodowało później przedwczesną śmierć Pandrozy.

Wracając teraz do obranego zespołu wierszy sądzę, że na samym początku w w. 19 zamiast τῆς ἔσω powinniśmy czytać γῆς ἔσω, co i epigraficznie jest łatwe i nadto daje się poprzeć zarówno cytowanym już ustępem Apollodora (III 188: ἐκείνη δὲ... τὸν γόνον εἰς γῆν ἔκρυπεν... τῆς γονῆς εἰς γῆν πεσοῦσης Ἐριχθόνιος γίγνεται), jak dalszymi słowami samego Kallimacha (w. φήμη δὲ... ὥς δῆθεν ὅφ' Ἠφαίστῳ τέκεν Αἴα), — dalej, w następnym wierszu 20: μέσφ' ὅτε Κεκροπίδῃσιν ἐπ' Ἀκτῇ (?) θήκατο λᾶαν wyraz Ἀκτῇ, który Pfeiffer zaopatruje w znak zapytania, uważam za zupełnie pewny, jako poświadczony przez cytowane już słowa Apollodora o Kekropsie: τὴν γῆν πρότερον λεγομένην Ἀκτὴν ἂφ' ἑαυτοῦ Κεκροπίαν ὀνόμασε, natomiast w drugiej połowie tego wiersza zamiast zgola niedorzecznego: ἐπ' Ἀκτῇ θήκατο λᾶαν („przy Attyce zamieścił kamień“) skłonny jestem czytać: ἐν Ἀκτῇ

θήκατ' ἐλαίαν na podstawie cytowanych wyżej słów Apollodora o posadzeniu przez Atenę w Attyce pierwszego drzewa oliwnego (III 178: *ἰφύτευσεν ἐλαίαν*, 179: *πρώτη τὴν ἐλαίαν ἰφύτευσεν*) Co do prefiksu, oddzielonego za pomocą tzw. *τμησις* od orzeczenia *θήκατ'*, to od użytego przez Pfeiffera *ἐπ'* wolałbym *ἐν*, za którym przemawia, moim zdaniem, analogia homerowskiego opisu zbroi Achillesa, gdzie z różnych terminów, oznaczających pracę artysty — *ποιεῖν*, *τέχτειν*, *ποικίλλειν*, *ἐν-τιθέναι* — najczęściej używany jest ten ostatni. Oto parę przykładów z XVIII ks. „Iliady“:

w. 541: *ἐν δ' ἐτίθει νεῖον μαλακὴν, πείρααν ἄρουραν...*

w. 550: *ἐν δ' ἐτίθει τέμενος βαθυλήϊον...*

w. 561: *ἐν δ' ἐτίθει σταφύλῃσι μέγα βροίθοουσιν ἀλώνην...*

w. 607: *ἐν δ' ἐτίθει ποταμοῖο μέγα σθένος Ὠκεανοῖο...*

Przez poprawkę tę otrzymujemy sens zupełnie, moim zdaniem, zadowalniający: Atena „umieściła sobie w Akte (tj. Attyce) drzewo oliwne“. Jak więc homerowski Hefajst tarczę Achillesa, tak samo Atena objętą w posiadanie ziemię wyposaża w rzeczy piękne i powabne. — Ta sama wreszcie analogia Homera, która pomogła nam usunąć skażenia wiersza 20, daje nam także możliwość poprawienia rzucającej się w oczy korupteli na końcu w. 22, gdzie widzimy zgola niezrozumiały zespół liter: *ἐφαν[α]νται*, poprawiony przez Wilamowitza — bez wielkiego zresztą nacisku — na *πεφάνισται*. Daje to, co prawda, znośny sens, lecz odbiega dość daleko od liter przekazanych. Sądzę, że za nimi kryje się po prostu homerowskie *ἐφάνθη*, występujące niekiedy, jak tutaj właśnie, w zakończeniu heksametru. Widzimy to np. w II. XVII 650: *μάχη δ' ἐπὶ πᾶσα φάνθη*. Podtrzymuję tę poprawkę z tym większym naciskiem, że nie tylko daje ona sens wyborny: „zjawiała bajka, jako...“, lecz, co nie mniej jest ważne, rzuca ona światło na genezę zepsutego tekstu. W okresie dźwiękowego zrównania *αι* i *η*, które nastąpiło dość wcześnie i już za dni Kallimacha było zjawiskiem powszechnym (patrz wyżej), przepisowywacz dyktowane mu *ἐφάνθη* oddał przez *ἐφάνθαι* (przez *θ*) — pierwsze skażenie, które jakiś późniejszy czytelnik starał się niezbyt zręcznie usunąć, pisząc — na modłę końcówki 3-ej osoby liczby pojedynczej passivi — *ἐφάνται* (przez *τ*). Jest to już drugi stopień skażenia, z czego następnie — wskutek graficznego podobieństwa *v* i *ν* — pozostała lekcja przekazana.

W ustępie omawianym zastanawia jeszcze i uderza forma *ἀφῆ* (w. 19), stanowiąca orzeczenie całego zdania: *ἀλλὰ ἔ Παλλάς |*

γῆς μὲν ἔσω δῆναιον ἀφ᾽ ὁρόσον Ἥφαίστοιο. Pfeiffer w swym przypisku do wiersza tego widzi w niej 3-ą osobę liczby pojedynczej trybu orzekającego aorystu II (3 sing. indic. aor. act. II), tj. uważa ją za równoznaczną z częściej spotykaną formą ἀφῆκεν, i jakkolwiek żadnych analogii językowych przy tym nie przytacza, możemy — w braku czegoś lepszego — tłumaczenie to przyjąć. Rozpatrzone wyżej wiersze po wyjaśnieniach i poprawkach dokonanych otrzymają postać następującą:

..... ἀλλὰ ἔ Παλλάς
 γῆς μὲν ἔσω δῆναιον ἀφ᾽ ὁρόσον Ἥφαίστοιο —
 μέσφ' ὅτε Κεκροπίδῃσιν ἐν Ἀκτῇ θήκατ' ἐλαίαν —
 λάθροιον, ἄρῶντον, γενεῇ ὄθεν, οὔτε νιν ἔγνω
 οὔτ' ἐδάην, φήμη δὲ κατ' ὠγυρίους ἐφάνθη
 οἰωνούς, ὥς δῆθεν ἐφ' Ἥφαίστω τέκεν Αἴα.

Ponieważ dalszy ciąg wierszy dochowanych co do swego brzmienia żadnych wątpliwości i zastrzeżeń nie wywołuje, całość po polsku przedstawia się następująco: „Lecz Atena, kiedy już w Akte (tj. Attyce) posadziła Kekropidom drzewo oliwne, do ziemi włożyła długowieczny plód Hefaista, — potajemny, niewysłowny. Jego pochodzenie nie jest mi znane i wiadome, lecz według słów długowiecznych ptaków drapieżnych zjawilo się podanie, jakoby z Hefajsta zrodziła go ziemia. Wtedy Pallada, aby obwarować swą ziemię, którą świeżo otrzymała wyrokiem Zeusa i dwunastu bogów nieśmiertelnych dzięki świadectwu węża (tj. Kekropsa ⁴⁾), wyrusza do Pelleny Achajskiej. Dziewice-strażniczki (owego płodu) naówczas złego czynu dokonać umyśliły i... rozpuściwszy więzy kosza...“.

Tu urywają się wiersze zachowane, na szczęście jednak jesteśmy w stanie przedstawić dalszy ciąg wyzyskanego przez poetę podania na podstawie „Zbioru opowieści niezwykłych“ (Ἰστοριῶν παραδόξων συναγωγῇ) niejakiego Antygona (O. Keller, Rerum naturalium scriptores gr. minores, p. 3—4 c. 12), powołującego się na „Attydę“ Amalezagorasa (imię niewątpliwie zepsute). Nie dowiadujemy się tu, co prawda, jaką karę za swą zuchwałą ciekawość poniosły dziewice-strażniczki, lecz otrzymujemy za to wyjaśnienie zagadkowych słów poety o wyprawie bogini do Pelleny Achajskiej celem obwarowania swej ziemi. Po zgodnym z Kallimachem przed-

⁴⁾ O węzowej postaci Kekropsa patrz „Jamby“ Kallimacha u Pfeiffersa 9, 263.

stawieniu zamachu Hefajsta na dziewictwo Ateny i jego skutków (τὸν Ἥφαιστον εἰς γῆν πεσόντα προίεσθαι τὸ σπέρμα, τὴν δὲ γῆν ὕστερον αὐτῷ ἀναδοῦναι Ἐριχθόδιον, ὃν τρέφειν τὴν Ἀθηναίαν καὶ εἰς κίστην καθέλκειν καὶ παραθέσθαι ταῖς Κέκροπος παισιν... καὶ ἐπιτάζει μὴ ἀνοίγειν τὴν κίστην, ἕως ἂν αὐτὴ ἔλθῃ) następuje opis jej wyprawy do Pelleny: „przybywszy do Pelleny, poczęła nieść górę, aby uczynić z niej przed akropolem warownię. Dwie córki jednak Kekropsa, Agraule i Pandroza, otworzywszy skrzynkę, ujrzały 2 węże oplatające Erichtoniosa. Atenie, niosącej tę górę, zwaną dziś Lykabettem, zabiegła drogę wrona i powiedziała, że na światło wydobyty jest Erichtonios. Ta, usłyszawszy to, rzuciła górę tam, gdzie się ona obecnie znajduje, wronie zaś za złą wiadomość oświadczyła, że nie jest jej dozwolonem przybywać na akropol...” (I. 1.: ἀφικομένην. δὲ εἰς Πελλήνην, φέρειν ὄρος, ἵνα ἔσθαι πρὸ τῆς ἀκρόπολεως ποιήσῃ, τὰς δὲ Κέκροπος θυγατέρας τὰς δύο, Ἀγραυλὸν καὶ Πάνδροσον, τὴν κίστην ἀνοίξαι καὶ ἰδεῖν δράκοντας δύο περὶ τὸν Ἐριχθόδιον, τῇ δὲ Ἀθηναίᾳ φερούσῃ τὸ ὄρος, ὃ νῦν καλεῖται Λυκαβηττός, κορώνην φησὶν ἀπαντῆσαι, καὶ εἰπεῖν, ὅτι Ἐριχθόδιος ἐν φανερώ, τὴν δὲ ἀκούσασαν ὀφθαλμοὺς τὸ ὄρος, ὅπου νῦν ἐστίν, τῇ δὲ κορώνῃ διὰ τὴν καταγγελίαν εἰπεῖν, ὥς εἰς ἀκρόπολιν οὐ θέμις αὐτῇ ἔσται ἀφικέσθαι). Nie trzeba chyba tracić słów na udowodnienie tego, co samo przez się jest dostatecznie jasne, a mianowicie, że treść opowiadania Antygona leży na przedłużeniu linii, zarysowujących się już w treści opowiadania Kallimacha. Jeżeli przy tym uwzględnimy identyczną lokalizację geograficzną (Atena i tu i tam z Akte spieszy do Pelleny Achajskiej), musimy przyjść do wniosku, że mamy wszelkie prawo do korzystania z opowieści Antygona dla rekonstrukcji dalszego ciągu urywającej się nagle opowieści Kallimachowej.

STUDIUM EPISTOLOGRAFII GRECKO - RZYMSKIEJ

ZASADY I CELE

napisał

GUSTAW PRZYCHOCKI¹⁾

Cyprian Norwid, którego „klasyczny laur“ poznaliśmy w całej jego krasie dopiero dzięki świetnemu studium Tadeusza Sinki²⁾, w płomiennej swej miłości do antyku boleśnie odczuwał ten bezosobisty stosunek uczonych swej epoki do żywych, a wiecznie żyjących postaci świata grecko-rzymskiego i protestował gorąco — by użyć jego własnych słów, przytoczonych już przez Sinkę³⁾ — „przeciwko nauce katalogującej bezduszenie i nie czującej nieprzerwanego, żywego związku między epokami“. Oto, co pisze w „Postscriptum“ do swojego przekładu Horacjuszowskiej ody:

- Przeszłość ma wieczność w wieczystej połowie:
Zamknąć — odemknąć — zarówno się uczem!
Tylko wy dzisiaj, klasyczni mistrzowie,
Wiecie też, którym, gdzie poczynać kluczem?
- Z tragedyi całej klasycznego świata
Podziały znacie, a z wymowy style;
To, jakby poszedł kto na grobie brata
Herboryzować! zioła rwać!... to tyle?
- Kartki łacińskie przyczepiać do krzewów
Rozplakujących się nad ruinami —
Nie!... wolę smętne szумы białodrzewów
Z bezimiennemi w gwarze ruinami,
I wolę z bladym srebrnej lzy świecznikiem
W podziemia schodzić, niż z waszym słownikiem.⁴⁾

A w innym wierszu pt. „Epimenides“, skreśliwszy złośliwymi słowy opis wielkiej wyprawy 7 uczonych celem poczynienia wykopalisk na Krecie,

Gdzie przeto nawskróś wszystko było już zbadane,
Objęte inwentarzem, stylem okrzeseane,

¹⁾ Wykład inauguracyjny, wygłoszony na Uniwersytecie Jagiellońskim „post reditum“, dnia 15 października 1935 r.

²⁾ Tadeusz Sinko, *Hellada i Roma w Polsce*, Lwów 1933, R. III. *Klasyczny laur Norwida*, str. 40—115.

³⁾ M. p. str. 110.

⁴⁾ Cypryana Norwida *Poezje wybrane*. Ułożył i przypisami opatrzył Miriam, Warszawa 1933, str. 294.

zamyśla się nad czczą formalistyką tych wszystkich tak szczegółowych i drobiazgowych sprawozdań i inwentarzy naukowych:

A jam myślał: więc już z tej ruiny
 Miary, napisy, garnki, i otrzaski ćwieka
 Starego i pogniłe zebrawszy wawrzyny
 Nic — nic nie zaniedbano — nic...
 ...oprócz człowieka!

(Poezye wybr. 361, 362).

Tymi słowami wskazał Norwid — może nieświadomie — na nowoczesny typ i cel badań nad światem klasycznym, streszczający się w tym dążeniu, by jako ostateczny rezultat wysiłków wszystkich specjalistów osiągnąć jak najdokładniejsze poznanie ówczesnego człowieka, który jest i zawsze będzie najciekawszym zagadnieniem studium humanistycznego.

I od razu pragnę dodać, że dzięki takiemu właśnie nastawieniu naszych badań my, humaniści idziemy ręką w rękę z przyrodnikami i matematykami w tej wielkiej walce o zdobycie tajemnicy bytu wszechświata — którego istnienie zresztą poza spostrzeżeniem człowieka jest właściwie bez znaczenia — i w tej wspólnocie naszych wysiłków właśnie leży, nie mówiąc już o dostojństwie tradycji, głęboki sens naszych wydziałów filozoficznych, łączących oba te zasadnicze kierunki.

Ta tendencja do poznania człowieka wydaje mi się podstawą całego zainteresowania listem, który, jako taki, różni się zasadniczo od wszystkich innych zabytków piśmiennictwa — bo że chęć poznania człowieka, jako osobistości, poza jego utworami, pragnienie podpatrzenia niejako struktury psychicznej danej jednostki, gra tutaj najważniejszą rolę, a nie krytyka literacka, świadczą o tym wyraźnie wypowiedzi z najrozmaitszych epok i ośrodków pochodzące, a zgadzające się właśnie w tym jednym punkcie, w którym mowa o duszy człowieka.

Oto co pisze np. nieoceniony Gaston Boissier w swej przepięknej książce o pani de Sevigné, dając co prawda folgę swemu typowo francuskiemu zamięlowaniu do jaskrawej pointy, i to pointy za wszelką cenę: *C'est une maladie fort commune que d'aimer à parler de soi et à se mettre en scène; or dans une correspondance, on n'a pas autre chose à faire. Le moi y domine, et il y est parfaitement à sa place; ce qui ailleurs peut être un défaut, devient ici une nécessité et la règle même du genre. On aime donc à écrire des lettres, parce qu'on y peut parler de soit autant*

qu'on veut, et l'on aime à en lire parce qu'on est bien aise de pénétrer dans l'âme des autres, et que c'est un grand plaisir de connaître leurs sentiments les plus secrets, surtout quand ils ne voulaient pas les faire savoir. De cette façon, le genre épistolaire est sûr d'être agréable aux vaniteux et aux indiscrets, c'est presque dire à tout le monde."⁵⁾

Zdaje się, że tu niekoniecznie wszystko jest prawdą — ale w każdym razie Boissier podkreśla tu chęć zagłębiania się w duszę drugiego człowieka, tj. to samo, co jeden z naszych, najwybitniejszych swojego czasu krytyków literackich, Lucjan Siemiński, gdy w swej biografii Franciszka Morawskiego (Pam. Liter. II. Poznań 1867, str. 11) pisze:

„Listy, osobiste wyznania, pozwalają wymodelować podobieństwo w najdelikatniejszych odcieniach. Wszystkie drobne i wielkie namietności, sympaty i antypaty wychodzą na jaw; najtajniejsze motywy i uczucia, wypowiedziane w pełnym zwierzeniu się, rzucają jakby światła i cienie — i portret nabywa fotograficznej wierności. Słowem listy są jak okna duszy, które autor mimowolnie otwiera, pozwalając zaglądać we wnętrze swojego świata.“

A jak to zwykle bywa w zakresie zasadniczych ujęć naszej kultury — wszystko to jest tylko pewnego rodzaju (nieświadomym oczywiście) powtórzeniem i rozwinięciem tego, co o listach myślała już starożytność klasyczna i co w krótkich słowach stwierdza np. ok. I w. po Ch. Demetrios, pisząc: *σχεδὸν γὰρ ἐιζόνα τῆς αὐτοῦ ψυχῆς γράφει τις, γράφων τὰς ἐπιστολὰς* (π. ἐρμ. 227: „człowiek, pisząc list, rysuje niejako wizerunek swej duszy“⁶⁾).

Jednakże, aby ten gatunek piśmiennictwa dał nam rzeczywiście poznać duszę piszącego i jego najtajniejsze myśli, to nieodzownym warunkiem jest, aby ten list był najzupełniej szczery i prawdziwy. I tu stajemy wobec problemu: Jeśli ten list jest

⁵⁾ G. Boissier, Mme de Sévigné, Paris⁸ 1888 p. 61—62 (Les Grands Écrivains Français, t. 22). Por. Goethe (Werke XXVII hrsgb. v. A. G. Meyer-G. Witkowski, Stuttgart [1892], str. 35, Winckelmanns Briefe an Berendis): „Briefe gehören unter die wichtigsten Denkmäler, die der einzelne Mensch hinterlassen kann“.

⁶⁾ Zwrot zresztą dość częsty, zwłaszcza w późniejszej literaturze klasycznej, być może w zależności od Demetriososa, np. Basil. ep. CLXIII: *εἰδὼν σου τὴν ψυχὴν ἐν τοῖς λόγοις*. Por. H. Rabe, Aus Rhetoren Handschriften, Rh. Mus. 64 (1909), str. 304/1.

najzupełniej szczerzy, najzupełniej prawdziwy, to wtedy jest przecież przeznaczony tylko dla adresata i dla nikogo innego — a więc nie jest ani gatunkiem literackim ani wogóle literaturą, której cechą i celem jest powszechność i przeznaczenie dla wszystkich. A zatem czytanie takich listów cudzych nie jest czytaniem dzieł literackich, ale będąc wynikiem tylko przypadku, czy jakiegoś innego zbiegu okoliczności, może nawet bardzo niemiłego dla autora tych listów, jest właściwie wielką niedyskrecją. I pod tym względem miał Boissier rację, gdy tak złośliwie mówił o ludziach próżnych i niedyskretnych — tak samo jak i Zygmunt Krasiński, gdy na wieść o opublikowaniu niektórych swych listów pisał do Stan. Koźmiana: „W każdym razie jest to jedna z najgłębszych niepoczciwości literackich, jaką popełnić kto może“⁷⁾.

W jaki sposób zatem ma filolog klasyczny obejść ten szkopuł? Oczywiście nie tak, jak to próbowali niektórzy, nawet bardzo wybitni uczeni, twierdząc, że „tajemnicy listowej nie znała starożytność“⁸⁾. Nic podobnego — i równie bezcelowym jak nieuzasadnionym jest, w pogoni za rzekomą, a wcale nie istniejącą egzotyką kultury klasycznej, stwarzanie tego rodzaju kontrastów między życiem naszym a ówczesnym. Od człowieka, nadużywającego cudzych, poufnych listów, wbrew wiedzy i woli autora, odwracano się zawsze ze wstrętem i grozą — tak samo dziś, jak i w epoce klasycznej. Wystarczy bowiem przytoczyć słowa Cicerona, wypowiedziane na wieść o opublikowaniu przez Antoniusza jego ściśle prywatnej korespondencji (Phil. II. 4. 7):

„At etiam litteras, quas me sibi misisse diceret, recitavit homo

⁷⁾ W liście pisanym z Rzymu dn. 18 marca 1852 do Stan. Koźmiana, p. Pam. Liter. X, 1911 pod nr 83, str. 503—504.

⁸⁾ K. Morawski, M. Tullius Cicero, życie i dzieła, Kraków 1911, str. 274. Może tu jest nieporozumienie na podstawie uwagi u Herm. Peter'a, Der Brief (p. niżej), str. 10/1: „Das Recht des Briefgeheimnisses ist neu“ — gdzie chodzi o prawo obywatela do gwarantowanej mu ustawowo tajemnicy listowej. Cytowane przez W. Krolla (Die Kultur der Ciceronischen Zeit, Das Erbe der Alten H. XXII—XXIII, Leipzig 1933, I, str. 84—85) przykłady otwierania cudzych listów (co niestety i u nas się zdarza) bynajmniej nie dowodzą braku pojęcia tajemnicy listowej. Śluszenie sprawę ujmuje St. Lenkowski w zajmującym, popularnie napisanym, szkicu: „O poczcie i liście w starożytności“ (Z życia i kultury antyku, I, Lwów 1934, Rozdz. V, str. 123).

et humanitatis expers et vitae communis ignarus. Quis enim umquam, qui paulum modo bonorum consuetudinem nosset, litteras ad se ab amico missas, offensione aliqua interposita, in medium protulit palamque recitavit? Quid est aliud tollere ex vita vitae societatem, tollere amicorum colloquia absentium?“

Nie tędy zatem droga. Czytanie cudzych listów prywatnych, tak naszych, jak i antycznych, usprawiedliwia jedynie ich legalne opublikowanie, a poza tem... Czas i Śmierć: Odległość epoki tak wielka, że Czas, wszystko poskramiający, zdążył już unicestwić wszelką aktualność, a Śmierć bezwzględna pogodziła nawet przyjaźń z nieprzyjaźnią.

Trzymać się jednakże musimy przede wszystkim następującej zasady: Dostając w swe ręce prawdziwe, szczere listy danej jednostki z tak odległej epoki, cieszyć się powinniśmy, że los pozwolił nam zajrzeć w duszę tego człowieka, pozwolił nam poznać go takim, jakim był w rzeczywistości — a takim przecież okazuje się człowiek bardzo rzadko — ale nie wolno nam z poznanych szczegółów ani się naigrawać, ani się na nie oburzać, ani nad nimi szat naszych rozdziierać, bo niema takiej ludzkiej słabości, do której my sami nie bylibyśmy zdolni. W tajniki duszy człowieka wchodzimy nie jak szpiegdy lub ajenci tajnej policji, którzy na zebranych wiadomościach akt oskarżenia oprą, co niestety robili czasem nawet bardzo wybitni uczeni, jak np. Mommsen i Drumann w stosunku do Cicerona — ale jak ludzie prawdziwym humanizmem przejęci, którzy sporo własnych grzechów mając na sumieniu, cudze słabości czy błędy zrozumieć umieją — i wyrozumieć.

To wszystko dotyczyło listów bezwzględnie prawdziwych, przeznaczonych przez autora jedynie dla adresata. Z drugiej strony jednak dobrze wiadomo, że są w zakresie wszystkich rzeczy pisanych listy z góry przeznaczone na to, by były czytane przez wszystkich, listy nieprawdziwe, sztuczne, raczej utwory, w których list jest tylko formą, jak np. starożytne i nowoczesne rozprawy naukowe w formie listów, horacjuszowskie epistuly, francuskie „epitry“ Boileau'a, dalej tego rodzaju utwory literackie w formie listowej jak Niemcewicza „Lejbe i Siora“, Kraszewskiego „Rzym za Nerona“, Orzeszkowej „Ad astra“, wszystkie „Listy z podróży“ lub wreszcie takie zmyślane listy jak i te w średnich wiekach zwłaszcza z wielkim zamiłowaniem czytywane

„Listy Abgara Soltana do Chrystusa“, „Listy Matki Boskiej“, „Listy ręką Boga pisane“, rozmaite „Listy z Nieba“⁹⁾ itp.

Wobec braku syntetycznego dzieła o epistolografii grecko-rzymskiej i najważniejszych prac wstępnych¹⁰⁾, celem naszych rozważań będzie przede wszystkim

⁹⁾ Por. (światny, nie tylko dla polskiej literatury) artykuł W. Bruchnalskiego, pt. *Epistulografia w: Dzieje Literatury Pięknej w Polsce*, Cz. II, *Encyklopedia Polska*, tom XXII, Dział XVIII (Część II) Kraków 1918, str. 196; A. Deissmann, *Licht vom Osten*^{2, 3}, Tübingen 1909, str. 178/1; R. Pilat, *Historia Literatury Polskiej*, I, 2, Warszawa 1926, str. 471.

¹⁰⁾ Rozprawa H. Petera, *Der Brief in der römischen Literatur*, Leipzig 1901 (*Abh. d. philos.-hist. Cl. d. k. sächs. Ges. d. Wiss.* XX, Bd. N. III), jest chybiona, por. Fr. Leo w recenzji tej rozprawy, w *Gött. Gel. Anz.* 1901, n. 4, str. 318—325: „Die Geschichte des Briefes in der griechischen und der römischen Litteratur ist noch zu schreiben“ (str. 325. Por. E. Bethe-M. Pohlenz w A. Gercke-E. Norden *Einl.* I², H. 3, str. 196), a wcale dobry, ale siłą rzeczy pobieżny i niekompletny artykuł (przedwcześnie zmarłego) J. Sykutrisa *Epistulographie*, w *RE. V Supplbd.* 1931, str. 185—220) daje tylko ogólną orientację, co też i sam autor (na str. 189) stwierdza. Tylko kilka ogólnych uwag zawiera artykuł G. A. D. pt. *Epistolary Literature* (w *Encyclopaedia Biblica* ed. T. K. Cheyne and J. Sutherland Black, vol. II, London 1901, p. 1323—1329), na którym (zarówno jak i na Deissmannie, p. niżej) opiera się Bror Olsson, *Papyrusbriefe aus der frühesten Römerzeit*, Uppsala 1925, nie orientujący się wcale (*Einleitung*, str. 1—2) w antycznej teorii epistolograficznej. Artykuł K. Dziatki i pt. *Brief* w *RE.* 3. 1. 1897, str. 836—843, jest już mocno przestarzały, a zwraca uwagę raczej na stronę materialną. Praca F. X. J. Exlera: *The Form of Ancient Greek Letter: A Study in Greek Epistulography*, Washington 1923, podjęta w celu zbadania formy greckiego listu, jest właściwie tylko zbiorem materiałów do historii greckiego listu od III w. prz. Ch. do końca rządów Dioklecjana i zawiera, po wstępnych uwagach o istocie listu, głównie zestawienie formułek, używanych na początku i końcu listu, w ich chronologicznym rozwoju. (Według recenzji H. I. B. w *The Journal of Hellenic Studies*, vol. XLIV (1924), str. 132). Niemal całkowicie przestarzałe są, dotyczące głównie Greków, uwagi o liście, jako „półdialogu“, u R. Hirzela, *Der Dialog*, Leipzig 1895 (I, str. 353—358 i II, str. 8). Nawet bardzo zresztą cenna monografia R. Ganszyńca, *Polskie Listy Miłosne Dawnych Czasów*, Lwów 1925 (p. zwłaszcza Wstęp, str. 1—47), przyczynia się zbyt mało do usunięcia wymienionego wyżej braku (por. G. Przychocki, *Eos* XXIX, 1926, str. 219—222), a ciekawe studium Stefani Skwarczyńskiej pt. „Teoria Listu“ (Lwów 1937) zyskałoby wiele na wartości, gdyby miało właściwą podstawę antyczną. Zresztą zdaniem tak wybitnego znawcy, jak Stanisław Witkowski, historię listu antycznego i listu wogóle poprzedzić musi zbiór wszystkich listów w jednym wydawnictwie (*Epistulae Privatae Graecae*², Lipsiae 1911, str. XXVIII). Por. niżej uw. 15.

uchwycenie nici rozwoju od listu prawdziwego nie będącego literaturą i przeznaczonego tylko dla jednej osoby, tj. dla adresata — aż do listu sztucznego, będącego tylko literaturą, przeznaczoną dla wszystkich; uchwycenie nici miejscami bardzo poplątanej, albo na przeliczne niteczki rozstrzępionej.

Ponieważ zaś list w literaturze, w ostatecznej swej formie rozwojowej wchodzi w skład ogółu gatunków literackich, przejętych przez świat współczesny ze starożytności klasycznej, przeto dzieje tego gatunku dadzą się w całości wysledzić na terenie świata klasycznego.

O ile zatem chodzi o ogólne zasady, to powstanie i rozwój gatunku literackiego listu można sobie wyobrazić teoretycznie tylko w sposób następujący¹¹⁾: Punktem wyjścia musiał tu być oczywiście list prawdziwy, bodaj że pierwsza rzecz, do której człowiekowi było wogóle potrzebne pismo. Rzecz naturalna, że listy takie, w zwykłej, codziennej sprawie, przez ludzi zwykłych pisane, nie miały i nie mają nic wspólnego ze sztuką, czy literaturą, a choćby się nawet dostały w ręce ogółu, to nie mogłyby wzbudzać żadnego zainteresowania u współczesnych, ani ze względu na swą treść i formę, ani ze względu na przeciętną osobistość autora. Ale listy pisali przecież i ludzie tacy, którzy z jakichkolwiek względów byli znani wszystkim, dla wszystkich mniej więcej, lub dla wielu przedstawiając przedmiot żywego zainteresowania — i ich listy, o ile się dostały w ręce publiczności, musiały budzić ogólne zainteresowanie, były czytane przez ogół, tzn. że zostały sukcesywnie zamienione na literaturę, jakkolwiek przy powstawaniu swoim literaturą bynajmniej być nie miały. Powody, dla których listy te dostały się w ręce ogółu, mogły być rozmaite. Mógł być przypadek, ale mógł być także pietyzm wobec osoby znanego i czczonego zresztą autora czy wogóle człowieka — gdy wszystko stało się drogiem i cennym, co spod jego pióra wy-

¹¹⁾ Idę tutaj głównie za podstawowymi i dotychczas niezachwianymi ujęciami A. Deissmanna (Bibelstudien, Marburg 1895, Prolegomena zu den biblischen Briefen u. Episteln, str. 187—250, Licht v. Osten², ³, Tübingen 1909, str. 100—183, zwłaszcza 163—168. Por. F. Overbeck, Über die Anfänge der patriotischen Literatur, Hist. Zeitschr. N. F. XII (1882), str. 429—431; G. Przychocki, Gnomon 3 (1927), str. 460—461 i wstrzymuję się na razie od podawania konkretnych przykładów na poszczególne etapy linii rozwojowej.

szło, co z jego osobą się łączyło, lub chęć zrehabilitowania po śmierci człowieka, którego za życia niesłusznie potępiano.

W ten sposób opublikowany pierwszy „zbiór listów“, wielkim cieszący się zainteresowaniem u czytających, łatwo mógł wzbudzić w kimś, nawet niezbyt pomysłowym, chęć napisania, „zrobienia“ także takiego zbioru listów o treści dowolnej i fikcyjnej, już z celem wyłącznym opublikowania — i z tą chwilą, gdy pierwszy taki „zrobiony“ zbiór listów się ukazał, gatunek literacki listu był gotowy. List stał się tylko formą, naczyniem, zdolnym objąć każdą treść literacką, naukową, filozoficzną czy inną, ponad właściwą swoją normę — *super naturam suam* — jak się wyraził Kwintyliian (I. O. IX. 4. 19). Jest tu oczywiście rzeczą drugorzędną, czy autor występował tutaj w tych listach sam, pod swym własnym imieniem, czy też ukrywał się pod imieniem fikcyjnym, albo pod imionami osobistości innych, prawdziwych, lub zmyślonych: List przestał być listem prawdziwym, stał się literaturą¹²⁾. Pamiętać jednakże należy, że faktyczne odbycie się tego procesu rozwojowego nie wyklucza bynajmniej ciągłego i współczesnego istnienia we wszystkich epokach, wszystkich poszczególnych tego rozwoju faz i form.

Lecz, jak już wspomniałem, ten główny strumień rozwoju rozszczepia się czasem na rozmaite uboczne ramiona. Tu należy więc np. list niby prawdziwy, który ma wywołać wrażenie i złudzenie, że jest przez danego człowieka pisany, tzn. list sfałszowany, podsunęty danemu człowiekowi w celach najrozmaitszych, czy to polemiki, czy agitacji, czy nawet literackiego oszustwa, — dalej list prawdziwy, ale dla większej ilości adresatów przeznaczony, jak np. listy apostołskie lub tzw. listy otwarte. Tu wreszcie należą listy najprawdziwsze w świecie — rzecz by można — bo przez danego człowieka do jednej tylko osoby pisane i dla ogółu bynajmniej nie przeznaczone, ale czy to pod wpływem przykładów opublikowania listów jakiegoś sławnego bliźniego, czy to wskutek zarozumiałości i próżności, przecież z tą niejasną, półświadomą acz niewątpliwie istniejącą myślą pisane, „a nuż się te moje listy w ręce ludzkie dostaną“. Wtedy człowiek piszący te listy już nie jest całkiem szczerzy; nie chciałby wprowadzić, aby mu ktoś za

¹²⁾ Tak samo i listy pisane przez kogoś do siebie samego (np. *Consolatio Cicerona*, p. G. Przychocki, *De Ciceronis Consolatione*. Ciceroniana, 1. Eos XXIII (1918), str. 16 nn.), nie są listami prawdziwymi, ale tylko literaturą.

plecami stał, gdy te listy pisze, ale nie pogniewałby się, gdyby gdzieś ktoś kiedyś ten „zbiór listów N. N.“ opublikował — i pisząc te listy, z lekka zezuje w stronę publiczności, tracąc skutkiem tego z oczu szczerość i prawdę, jeśli nie w całości, to w znacznej mierze: „Aliter enim scribimus, quod eos solos, quibus mittimus, aliter, quod multos lecturos putamus“ — mówi Cicero (F. XV. 21. 4).

Z tym wszystkim łączy się sprawa formy artystycznej i stylu listowego¹³⁾. Jest to sprawa krótka, o ile chodzi o listy człowieka stojącego na niskim stopniu kultury i mało inteligentnego. Człowiek taki rzeczywiście pisze bez żadnej „formy i stylu“, bo pisze po prostu tylko tak, jak wogóle pisać potrafi, tzn. że list jego jest jedynie więcej lub mniej nieudolnym łamaniem się z pisanym słowem i jest mniej lub więcej zbliżonym do prawdy wyrażeniem tego, o co mu chodzi w danym wypadku. Tu rzeczywiście kwestia wyboru tej lub innej formy, zastosowania tego lub innego stylu, po prostu nie istnieje. Ale w miarę tego, jak podnosi się poziom kulturalny jednostki, a w związku z nim powiększa się zakres i wartość intelektualna otaczających rzeczy i spraw — zwłaszcza jeśli to będą jednostki po literacku pracujące — komplikuje się i wyrabia forma, precyzuje się i doskonalą styl.

Mógłby tu ktoś zarzucić mi, że rozważania te są z gruntu błędne, bo przecież listy prawdziwe są całkiem naturalne, pisane są od ręki i od serca, a nie mają i nie powinny mieć żadnej sztucznej formy, nie powinny być wogóle stylizowane. Słusznie. Nawet w ciekawym podręczniku do pisania listów S. S[zymańskiego] pt. „Wzory biletów listów i memoriałów w różnych materyach z przydatkiem uwag w powszechności o stylu listowym, przypisków względem szczególnych listów gatunków i drobnych przestróg względem formalności pisowni“ wydanym w Warszawie w r. 1784 czytamy: „Ludzie piszcie co tylko myślicie, a piszcie tak jakbyście mówili. Oto cała... w listach teoria“¹⁴⁾. Tego samego zdania są zresztą osobistości najwięcej z listów słynące, jak Cicero, który wyraźnie pisze do Paetusa, podziwiającego piękną formę jego listów: „Verum tamen quid tibi ego videor in epistulis? nonne plebeio sermone agere tecum? ...epistulas vero cotidianis verbis texere, solemus!“ (F. IX. 21. 1), lub Pani de Sévigné, która w jed-

¹³⁾ Kwestia prozy czy poezji nie jest zasadniczą. Zresztą już od czasów Platona zaczynają się zacierać różnice stylowe między jedną a drugą formą (E. Norden w Gercke-Norden, Einl. 1², str. 456).

¹⁴⁾ Cytat według W. Bruchnalskiego, m. p. str. 194.

nym liście pisze: „*qu'elle laisse courir sa plume et qu'elle lui met la bride sur le cou*“ (Boissier str. 64).

Ale to są prawdy tylko pozorne. Jest to, że się tak wyrażę, tylko półświadoma poza tych ludzi, wewnątrznie i po cichu zadowolonych ze swych „pięknych“ — a bynajmniej nie „codziennych“ listów.

Pozwolę sobie bowiem stwierdzić, że wyrażenie tego, co się rzeczywiście czuje i myśli, w sposób zgodny z rzeczywistością, nie jest rzeczą tak łatwą i prostą, jak się to na ogół wydawać może. Jakże słuszne są tu słowa Cousin'a, wypowiedziane właśnie w związku z tymi najprawdziwszymi może listami nowoczesnymi, pisanymi przez p. de Sévigné: *Ce n'est pas une petite affaire... que d'exprimer ses sentiments et ses idées dans un ordre naturel, avec leurs nuances vraies, en des termes ni trop recherchés ni trop vulgaires, qui ne les exagèrent ni ne les affaiblissent*“ (Boissier, m. p. str. 69).

Nie każdy bowiem potrafi słowem, zwłaszcza pisaniem, wyrazić to, co myśli i czuje: A zatem z jednej strony do wyrażenia swych myśli i uczuć musi człowiek kulturalny użyć i musi umieć użyć pewnej stosowanej, a więc nie czysto naturalnej, ale sztucznej, artystycznej formy i odpowiedniego stylu — a z drugiej strony, człowiek o wysokiej kulturze, a zwłaszcza literacko pracujący, nie może się wogóle wyzbyć swego literackiego stylu, a więc i do pewnego stopnia artystycznej formy, nawet w listach najprawdziwszych.

Ma to specjalne znaczenie dla starożytności klasycznej, gdzie wobec przewyższającego znacznie dzisiejsze pojęcie kultu formy zewnętrznej, kultu mówionego i pisanego słowa, ludziom inteligentnym wogóle, a literatom w szczególności, byłoby nawet znacznie trudniej pisać tzw. codziennym językiem, niż stylem ujętym w ścisłe przepisy nauki o artystycznych formach wyrażania myśli, czyli tzw. retoryki. Słusznie bowiem wyraził się E. Norden: „Ein Atechnon gibt es in der antiken Literatur nicht“.

Dlatego też niemal od samych początków starożytnej retoryki nauka ta zajmuje się również listem i jego stylem, a teorie epistolograficzne¹⁵⁾, tudzież podręczniki i wzory do

¹⁵⁾ Zrekonstruowane po raz pierwszy przeze mnie w zakresie literatury antycznej, w związku z klasyczną teorią wymowy czyli ogólną retoryką w pracy: De Gregorii Nazianzeni epistulis quaestiones selectae, Cracoviae 1912

pisania listów (nieraz błakające się po bezdrożach teoretyzowania) pojawiają się nieprzerwanym ciągiem od starożytności klasycznej¹⁶⁾, przez całe wieki średnie (*Dictamina, Artes, Rationes dictandi, Summae dictaminis, Libri formularum* itp.¹⁷⁾), aż do epoki Renesansu, który epistolografię postawił tuż po poezji a obok wymowy. Tym też tłumaczy się to ogromne zainteresowanie się humanistów listami klasycznymi wraz z teorią pisania listów (*Modus epistolandi, Ars componendi epistolas* itp.), jak świadczą o tym choćby wykłady i interpretacje epistolograficzne w Uniwersytecie Jagiellońskim już od końca XV w.¹⁸⁾. Niczym innym zresztą tylko nowoczesną (choć nieświadomą przeważnie) kontynuacją są te tak licznie jeszcze i dziś występujące „Wzory listów” i „Listowniki”, „Sekretarze” i „Sekretarzyki”¹⁹⁾.

(Tomus L. Dissertationum Philologicae Classis Academiae Litterarum Polonicae, 247—394), a mianowicie w rozdziałach: *De epistularum scribendarum doctrina* (str. 248—268) i *De epistularum generibus et compositionis arte* (str. 359—382). Tutaj także cała podstawowa literatura. Na moich rezultatach opiera się w znacznej mierze J. Sykutris w swym artykule „Epistolographie” w RE., por. wyżej uw. 10. Całkowitą niemal nieznajomość zagadnienia teorii epistolograficznej wykazuje: E. Bickel, *Lehrbuch der Geschichte der römischen Literatur*, Heidelberg 1937, str. 378—381.

¹⁶⁾ W. Schmid, *Ein epistolographisches Übungsstück unter den Papyri*, *Jahrb. f. cl. Philol.* 38 (1892), str. 692—697; A. Brinkmann, *Der älteste Briefsteller*, *Rh. Mus.* 64 (1909), str. 310 nn.; H. Rabe, *Aus Rhetoren Handschriften*, *Rh. Mus.* 64 (1909), str. 284 nn. 9. *Griech. Briefsteller*. Por. P. Beudel, *Qua ratione Graeci liberos docuerint, papyris, ostracis, tabulis in Aegypto inventis illustratur*, *Monasterii Guestfalonum*, 1911, str. 57. 4. Wykolejenie pewnego rodzaju i rażące obniżenie poziomu — choćby w porównaniu z Demetriossem, *π. ἐρμ.* 223-235 — reprezentują: *Pseudodemetrios* *Τύποι επιστολικοί* i późne *Pseudolibanios* *Ἐπιστολικάτοι χαρακτήρες*, p. G. Przychocki, *De Greg. Naz. epistulis*, str. 251—253, 255 i 359—361.

¹⁷⁾ W. Bruchnalski, m. p. str. 189, N. Valois, *De arte scribendi epistolas apud Gallicos medii aevi scriptores rhetoresve*, *Parisiis* 1880, J. Sykutris, m. p. str. 191, por. R. Ganszyniec, *Studia Mediaevistica*, II, w cyt. wyżej dziele, str. 30 i nn.

¹⁸⁾ W. Bruchnalski, m. p. str. 190—191, R. Ganszyniec, m. p. str. 41 nn., 133 nn., I. Chrzanowski-St. Kot, *Humanizm i Reformacja w Polsce*, *Lwów-Warszawa-Kraków* 1937, str. 123 nn., 141 nn. Ciekawym i pouczającym byłoby zbadanie stosunku tych wykładów do antycznych źródeł. Tak np. jeśli Jan Ber (Ursinus) z końca XV w. określa list mianem „significatio ingenii” (według Bruchnalskiego), to jest to w istocie rzeczy równoważnik ujęcia klasycznego, np. u Demetriosia *ἐκὼν τῆς ψυχῆς* (*π. ἐρμ.* 227).

¹⁹⁾ W. Bruchnalski, m. p. str. 194—195. Bezpośrednie wpływy

To są zatem główne zasady, wytyczające linię wszelkich badań epistolograficznych, a istotną orientację dają tutaj jedynie dwa, omówione wyżej, punkty widzenia: List, jako dokument duszy ludzkiej, dokument, który bywa prawdziwszy i wierniejszy, niż wszystkie inne dzieła pisane — i list, jako dzieło sztuki czyli osobny gatunek literacki²⁰⁾.

Całkowity rozwój od jednego punktu widzenia do drugiego odbył się już na terenie greckiego piśmiennictwa i dlatego zasadniczym błędem jest, jeśli kto, jak np. Peter (p. wyżej), mówiąc o liście rzymskim, pomija lub zaniedbuje podstawę grecką, albo jak Hirzel²¹⁾, doszukuje się jakichś charakterystycznych różnic w uzdolnieniach epistolograficznych Greków czy Rzymian. Epistolografia grecko-rzymska stanowi jedną nierozzerwalną całość²²⁾ i do niej nawiązuje (świadomie lub nieświadomie) cała epistolografia średniowieczna (łacińska czy bizantyńska) i nowoczesna.

Pozostawałoby teraz jeszcze pytanie, jaki jest właściwie konkretny cel studium epistolografii, co nam daje istotnie lektura zachowanych listów greckich i rzymskich?

starogreckich i bizantyńskich podręczników widzi Sykutris w Grecji jeszcze w XIX w. (m. p. str. 191).

²⁰⁾ Bez tej orientacji są nieuniknione wykoślenia jak np. G. Pasqual'ego we Wstępie do jego wydania Gregorii Nysseni Opera, Vol. VIII, Fasc. II, Epistulae, Berlin 1925, por. moją recenzję: *Gnomon*, 3. Bd., Heft 8, 1927, str. 460—469.

²¹⁾ R. Hirzel, *Der Dialog*, Leipzig 1895, II, str. 8: „...auch im Wesen der Römer begründet, die für den Brief ebenso das klassische Volk geworden sind, wie die Griechen für den Dialog“.

²²⁾ Nawet w formie zewnętrznej listów niema żadnych istotnych różnic, i tak np. do niedawna uważane za typowo rzymskie formułki na początku wzgl. na końcu listu: „Si vales, bene est, ego quidem valeo“ i „quo semper finitur epistula verbo“ (Ov. Trist. V. 13. 33—34), „Vale“ — okazały się również „typowo“ greckimi, np. w listach papiirusowych: *καλῶς ποιεῖς, εἰ ὑγιαίνεις, ὑγιαίνο δὲ καὶ αὐτός*.... *ἔχωσαν*, p. St. Witkowski, *Epistulae Privatae Graecae*², Lipsiae 1911, passim i str. 138. Por. E. Norden, *Die antike Kunstprosa*, Leipzig 1898, str. 238/1. Są to zresztą, zdaje się, stałe formuły ogólnoludzkie, skoro np. dzisiaj listy polskich żołnierzy często zaczynają się stereotypowo: „Nasamprzód dowiaduję się o waszym zdrowiu i powodzeniu, ja jestem z łaski Pana Boga zdrowy, a powodzenie moje, jak we wojsku...“.

Najlepiej chyba będzie, gdy odpowiem na to pytanie krótko, kilku tylko przykładami z greckiego i rzymskiego piśmiennictwa z zakresu listu zasadniczo prawdziwego.

Dziwnym zbiegiem okoliczności nie posiadamy żadnego większego zbioru korespondencji prywatnej z klasycznego okresu greckiej literatury. Bo nie z takiego zbioru pochodzi grupa kilkunastu politycznych przeważnie listów Platona, jakkolwiek ich (podejrzewana nieraz) autentyczność — częściowo bronią jeszcze w okresie studenckim przez Tadeusza Sinkę²³⁾ — dziś uchodzi przeważnie za udowodnioną²⁴⁾. Nie zachował nam się (prócz fragmentów) — a tego chyba najwięcej żałować należy — sławny w starożytności i jeszcze w IV w. po Ch. św. Grzegorzowi z Nazjanzu dobrze znany (i przez niego posiadany) zbiór listów Arystotelesa — pierwsza, zdaje się, w zakresie naszej kultury tego rodzaju publikacja o epokowym znaczeniu w historii epistolografii²⁵⁾ — i w drobnych tylko (o ile chodzi o listy nedydaktyczne), ale jakże ciekawych szczątkach, znany jest zbiór listów Epikura²⁶⁾. Wypadnie nam zatem dla uzyskania odpowiednich przykładów sięgnąć dopiero do listów Apostoła Pawła.

Listy św. Pawła są niewątpliwie pewnego rodzaju rozprawami dogmatycznymi, są też one bezsprzecznie pierwszą formą literacką, jaką przyswoiła sobie nowa religia, ale są one również najcenniejszymi dokumentami duszy Apostoła. Na podstawie tego, co św. Paweł działał swym apostołstwem dla budowy Kościoła Chrystusowego i co osiągnął swymi listami dla ukształtowania samej wiary, skłonni bylibyśmy sądzić, że była to postać posągowa, bez żadnego rozdarcia wewnętrznego, spoista, zwarta

²³⁾ Por. Literatura Grecka I, 2, Kraków 1932, str. 595.

²⁴⁾ T. Sinko, Lit. Gr. I, 2, str. 656—657. Por. I. Harvard, *The Platonic Epistles*, Cambridge 1932, wedł. M. Pohlenza, *Gnomon* IX, 1933, str. 129; H. J. Rose, *A Handbook of Greek Literature from Homer to the age of Lucian*, London, 1934, str. 268.

²⁵⁾ G. Przychocki, *De Greg. Naz. epistulis*, str. 249 i 267.

²⁶⁾ Epicurea, ed. H. Usener, Lipsiae 1887, str. 154, n. 32, 33. Por. str. 131—164, 1—66, XXXVII—XLIII; G. Przychocki, *De Greg. Naz. epistulis*, str. 249; R. Hirzel, *Der Dialog*, I, str. 355 nn.; *Epicuri Epistulae tres...* ed. P. von der Mühl, Lipsiae 1922; A. Krokiewicz, *Nauka Epikura*, Kraków 1929, str. 39—43. Por. A. Vogliano, *Nuove lettere di Epicuro e dei suoi scolari*, Bologna 1928 (*Estratto degli Annali della Facoltà de Lettere della R. Università di Cagliari* 1).

w sobie, jak gdyby z jednej, nawskróś jednolitej bryły granitu wykuta, bez żadnych wahań wewnętrznych, niepewności, wybuchów namiętności i pomyłek. Ale właśnie dzięki jego listom, nawskróś prawdziwym i bezwzględnie szczerym, jak to w swym porywającym studium stwierdził A. Deissmann²⁷⁾, poznajemy najgłębsze tajniki jego duszy, w której jednak nie brak było sprzeczności: Poczucie małości i nicości wobec innych apostołów — i potężna duma ze swej roli apostoła pogan; chwile najcięższej depresji — wobec gigantycznych porywów woli; przerażająca trwoga przed ostatnią godziną życia — obok silnej i serdecznej tęsknoty za śmiercią; miękkość i tolerancja dla jednych — obok nieprzejednanej surowości i zaciętego gniewu dla drugich. Ale te wszystkie kontrasty wytwarzały w jego duszy tylko potężne napięcie, które wyładowywało się w sprzęgającej wszystko, jedynej myśli przewodniej, jaką była dlań nauka Chrystusa. Nauka, zmieniająca chorowitego tkacza żydowskiego w prawdziwie klasycznego herosa chrześcijaństwa²⁸⁾. Tylko listom Pawła zawdzięczamy ten fakt, że znamy go tak dobrze, jak żadnego z apostołów.

Z rzymskiej literatury wystarczy dać przykład z najpiękniejszego i najokazalszego zbioru listów, jaki przekazała nam starożytność klasyczna, tj. z korespondencji Cicerona, tego pierwszego człowieka z epoki klasycznej, którego — by użyć słów T. Zielińskiego²⁹⁾ — świat nowoczesny właśnie dzięki listom jako osobistość poznał. Przytoczę kilka szczegółów i rysów najwięcej charakterystycznych dla jego osobistości, zdobytych przede wszystkim lub wyłącznie dzięki jego listom, które pozwalają nam poznać bezpośrednio niemal wnętrze jego duszy prawie zawsze wbrew pozorom, stwarzanym przez jego pisma literackie.

Nie o tym tu chcę mówić, co jest ogólnie znane, że Cicero był bardzo żądny sławy i że w listach do Attyka otwarcie się do tego przyznawał — wiadomo też wszystkim, że w okresie wojny domowej między Cezarem a Pompejuszem okazał się niezmiernie chwiejnym i ostatecznie, długo wybierając, najniefortunniej (choć może najuczciwiej) wybrał, stając po stronie

²⁷⁾ Paulus, Tübingen 1911, str. 48—52.

²⁸⁾ G. Przychocki, Nero Seneka Paweł, str. 23—24. Rocznik Twa Naukowego Warszawskiego, XXVI (1933), Warszawa.

²⁹⁾ Cicero im Wandel der Jahrhunderte⁴, Leipzig-Berlin 1929, str. 139.

Pompejusza. Ale kto nie czyta listów Cicerona do Attyka w tym czasie pisanych, ten nie wie, po jak ciężkich, trapiących walkach wewnętrznych decyzję tę powziął, po wielu nocach bezsennych, po jak okrutnej, typowo neurastenicznej szarpaninie wewnętrznej — i to po to tylko, by niemal następnego dnia po swej decyzji w danej sytuacji napisać do przyjaciela o swym wybrańcu największą goryczą przepojone i najostrzejsze słowa krytyki, jakie kiedykolwiek o nim powiedziano: „Gnaeus autem noster (o rem miseram et incredibilem) ut totus iacet! Non animus est, non consilium, non copiae, non diligentia!” (A. VII. 21. 1). Nihil est actum a Pompeio nostro sapienter, nihil fortiter... (V... 3. 3) quem ego hominem ἀπολιτικώτατον omnium cognoveram, nunc vero etiam ἀσφατηγικώτατον (VIII. 16. 1). I znów wierzyć się nie chce, że tak mówi o Pompejuszu człowiek, który był gotów za niego życie oddać: Ego pro Pompeio libenter emori possum; facio pluris omnium hominum neminem... (A. VIII. 2. 4).

Ten tragizm wewnętrzny, to okropne rozdarcie psychiczne, które Cicero wówczas przechodził, znane nam jest jedynie dzięki jego listom.

I podobnie — w tym samym niemal czasie, gdy Rzym cały i nawet najbliższe otoczenie Cicerona uważa go za oddanego przyjaciela i niemal zaprzysięgłego stronnika Cezara — pisze Cicero pod wrażeniem pierwszych jego kroków rewolucyjnych do Attyka: „Caesarem... aiunt acerrime dilectum habere, loca occupare, vincere praesidiis. O perditum latronem... (A. VII. 18. 2). Cicero bowiem w swych listach zwierza się przyjacielowi w wielkiej tajemnicy i z najgłębszą boleścią, że nie wierzy ani Cesarowi ani Pompejuszowi, gdyż jeden i drugi, pomimo najpatriotyczniejszych pozornie manifestów „o ratowaniu Rzplitej“, dąży jedynie i wyłącznie do zagarnięcia władzy: Uterque regnare vult — mówi Cicero z goryczą, załamując ręce nad stosunkami politycznymi swej ojczyzny.

A w stosunkach prywatnych i rodzinnych? Zobaczmy:

Czytając Ciceronijskie dzieło „Academica“, dedykowane Varronowi, największemu wówczas i najślawniejszemu uczonemu, którego Cicero nawet umieścił jako jednego z rozmówców w swym dziele, umyślnie w tym celu całą książkę przerabiając, i którego zresztą (np. Brut. 60) nazywa swym przyjacielem (Varro noster), mógłby ktoś mieć wrażenie, że Varro i Cicero to najlepsi druho-

wie. Potwierdzałyby to nawet zachowane listy Cicerona do Varona, pełne grzeczności i komplementów. Ale dużo więcej przecież niż całe *Academica* mówi nam o istotnym stosunku Cicerona do tego luminarza nauki króciutka wzmianka o jego wizycie w jednym z listów do Attyka: „...Była mowa o Varronie“ — pisze Cicero — „o wilku mowa, a wilk tuż: Zaszedł do mnie właśnie i to w takiej porze, że trzeba go było zatrzymać, co też czyniłem, ale znów nie tak, żeby mu aż połę od płaszcza odebrać“ (A. XIII. 33 a).

Wiadomo dobrze, że Cicero rozszedł się ze swą żoną Terencją po długich latach pożycia na skutek ostrych nieporozumień w sprawach majątkowych, w których Terencja dopuściła się jakichś wielkich malwersacji, przy pomocy greckiego agenta Filotimusa. Zirytowana Terencja rozповідаła jednak, że Cicero rozwiódł się z nią dlatego tylko, że na starość — miał wtedy 60 lat — zakochał się na zabój w swej pięknej i młodej pupilce Publilii (*ἑρῶτι τῆς ὀφίας*, jak mówi Plutarch). Może to i prawda, bo istotnie Cicero niedługo potem z Publilią się ożenił, jakkolwiek niespełna po roku i z nią się rozszedł. Ale z listów Cicerona, tych najszczerzych, pisanych do Attyka, otrzymujemy inną wskazówkę: Dowiadujemy się mianowicie o pewnej starszej już kobiecie, rówieśniczce Cicerona, imieniem Cerelia, którą Cicero nazywa swą przyjaciółką (w najszlachetniejszym tego słowa znaczeniu) *necessaria mea* (F. XIII. 72. 1); słyszymy dalej, że interesowała się ona tak żywo filozoficznymi dziełami Cicerona — *mirifice studio philosophiae flagrans* — że nawet dzieło Cicerona „*De finibus*“ ukradkiem przeczytała jeszcze u nakładcy, zaledwo przepisane, zanim sam autor zdążył zrobić ostatnią korektę i dać pozwolenie na puszczenie dzieła w handel księgarski. I Cicero i nakładca Atticus zapewniają się wzajemnie, że nic o tym nie wiedzieli. Jeśli zważymy, że Cicero w całej, znanej nam dobrze korespondencji z żoną i z przyjaciółmi nigdzie, przez tyle lat wspólnego pożycia, ani jednym słowem nie wspomina o jakichkolwiek zainteresowaniach swej żony Terencji dla rozległej swej a tak przecież już wówczas sławnej twórczości autorskiej, to kto wie, czy nie należy przypuścić, że Cicero znajdował u Cerelii, wysoce zapewne wykształconej, to zrozumienie dla swej pracy pisarskiej, którego napróżno szukał u Terencji, w pieniądzach jedynie zakochanej. I być może, że to właśnie było tym istotnym, choć może podświadomie dzia-

lajającym, urazem psychicznym i rzeczywistym powodem wszelkich nieporozumień małżeńskich³⁰⁾.

Dzięki listom Cicerona możemy też zaglądać do jego pracowni i do jego warsztatu naukowego. I widzimy Cicerona, jak całe noce siedzi przy swej ulubionej drewnianej lampce oliwnej — „ad lychnuchum ligneolum qui mihi erat periucundus“ (Q. III. 7. 2) — i pisze, od zmroku aż do świtu, gdy już brzask dzienny każe mu odłożyć spracowane pióro: Cupiebam etiam nunc plura garrere, sed lucet (A. VI. 2, 10). Trapi go bowiem całkiem nowoczesna bezsenność, skutkiem której przyjaciela zasypuje długimi listami: „Ego si somnum capere possem, tam longis epistulis te non obtunderem“ (A. VIII. 1. 4, por. A. IX 10. 1) i szczerze zwierza się Attykowi w danej epoce, że — wbrew może wszelkim innym przypuszczeniom ówczesnej publiczności — tylko dlatego tak dużo dzieł literackich płodzi, że... poprostu nie może spać: „Equidem credibile non est, quantum scribam, quin etiam noctibus. Nihil enim somni“ (A. XIII, 26, 2). Nic dziwnego tedy, że tak często w swych listach skarży się Attykowi na ból oczu, stale opuchniętych i zaczerwienionych od tylu nocy nieprzespanych a przepracowanych.

A jeśli nie brak ludzi, którzy wpadali i wpadają w zachwyt wobec dzieł filozoficznych Cicerona, to z pewnością bardzo interesującym będzie osobiste wyznanie Cicerona, szczerze zwierającego się o tych utworach w liście do Attyka: „Są to rzeczy właściwie tylko odpisane, powstają bez wielkiego trudu: Daję tylko słowa, których mam wielką obfitość“: *Ἀπόγραφα* sunt, minore labore fiunt, verba tantum affero, quibus abundo“ (A. XII. 52. 3).

Wyznanie to — być może tylko *fishing for compliments* — z pewnością nie było przeznaczone dla ogółu, tak samo jak inna wiadomość, również w liście do Attyka zawarta, z której wynika, że Cicero, ten wielki teoretyk poprawnego stylu, dostosowanego ściśle do tematu — i wyznawca różnorodności pomysłów literackich, ma w biurku zbiór gotowych wstępów (*volumen prooemiorum*), które bez wielkiego zastanowienia do rozmaitych dzieł po ich skończeniu przypina. Toteż raz zdarzył mu się brzydki wypadek, że do właśnie wykończonego dzieła „De

³⁰⁾ Por. G. Przychocki, *De Ciceronis epistulis ad Caerelliam missis, Ciceroniana 3. Eos*, XXIII (1918), str. 21 nn.

gloria“ przypiął wstęp, już raz poprzednio użyty, a mianowicie do III księgi *Academica* już dawniej wydanej. Posyła tedy swemu wydawcy na gwałt inny, tym razem już świeżo napisany wstęp, kładąc tamten jeszcze przed wydaniem odciąć, a nowy przylepić: „Nunc negligentiam meam cognosce: „de gloria“ librum ad te misi; at in eo prooemium id est, quod in Academico tertio... cum autem in navi legerem Academicos, agnovi erratum meum; itaque statim novum prooemium exaravi et tibi misi: tu illud desecabis, hoc agglutinabis“ (A. XVI. 6. 4).

A jeśli już mowa o jego pracach filozoficznych, to stwierdzić należy, że gdyby nie listy, to nikt by chyba nie uwierzył, że Cicero, ten podziwiany autor wspaniałych i tak przekonujących rozpraw „o znoszeniu i zwalczaniu przykrości i zmartwień“ „de tolerando dolore“, „de aegritudine lenienda“, sam w chwilach wielkiego zmartwienia zupełnie się załamuje i pisze do Attyka w rozpacz: „...omnem consolationem vincit dolor“ (A. XII. 14. 3), albo „nunc mihi nihil libri, nihil litterae, nihil doctrina prodest“ (A. IX. 10. 2). I nigdy zapewne nie był Cicero więcej człowiekiem, jak w tej chwili, gdy przybity nieszczęściem, przyznawał się w najpoufniejszym z listów, iż zbankrutowała całkowicie jego filozofia życia wobec tak czysto ludzkiego zmartwienia, jak śmierć jego najdroższego dziecka, ukochanej Tullioi.

Z listów wreszcie, i to jedynie z listów, dowiadujemy się, że Cicero, ten zacięty wróg Epikura i jego kultu beczynności, entuzjasta aktywności życia i typowo rzymskiej równowagi ducha (*aequus animus*) miewa czasem nastroje wręcz przeciwne, a w swym zabarwieniu i nierzymskie (w potocznym tego słowa znaczeniu) i na wskrós nowocześnie; gdy np. w jakimś ołężeniu czy odrętwieniu przesiaduje beczynnie nad morzem, niezdolny do żadnej pracy i tylko liczy fale idące ku niemu: aut libris me delecto... aut fluctus numero... a scribendo prorsus abhorret animus (A. II. 6. 1), lub, złamany cierpieniem, ucieka przed ludźmi do lasu, zaszywa się w gęstwinę, w której siedzi całymi dniami od rana do wieczora i w samotności szuka ukojenia: In hac solitudine careo omnium colloquio, cumque mane me in silvam abstrusi densam et asperam non exeo inde ante vesperrum: secundum te nihil est mihi amicus solitudine... (A. XII. 15).

Oto Cicero-człowiek w świetle najprostszej prawdy codziennego szarego życia. Jeśli my dzisiaj, po 2000 lat, odnajdujemy go nawet w tej najjustronniejszej gęstwinie leśnej, dokąd uciekał

przed naszym spojrzeniem, to jest to wyłącznie zasługa jego listów, które były dla nas niezawodnymi przewodnikami w poszukiwaniu człowieka, poprzez ten wspaniały, pełen doskonałego kunsztu, ale całkiem dezorientujący gmach wszystkich innych dzieł jego.

Toteż możemy sobie łatwo wyobrazić, że ktoś, kto wymodelował sobie i ukochał idealnego Cicerona, widzianego nie przez „okno jego duszy“, nie przez jego listy szybką ręką pisane, ale przez pieczołowicie szlifowany pryzmat jego wielkiej literatury, mógł istotnie przejść okrutny wstrząs psychiczny po przeczytaniu jego korespondencji. Tak też było istotnie z ludźmi pierwszej doby Odrodzenia, którzy stworzywszy sobie w Ciceronie idealny i ze wszech miar doskonały obraz „cicerona“ swych wszystkich wypraw duchowych w odległy świat antyczny, pierwsi dostali w swe ręce jego listy, zaginione i nieznane od końca epoki starożytnej. Najlepszym wyrazem tego wstrząsu są listy — znowu listy! — Petrarcki, który właśnie w r. 1345 odkrył pierwszą grupę listów Cicerona i pod piorunującym wrażeniem ich lektury pisze do niego w zaświaty swe słowa nabrzmiałe żalem i rozczarowaniem, a potem dopiero zdobywa się na akcenty pełne iście humanistycznego zrozumienia i wyrozumienia³¹⁾.

Te przykłady zatem Pawła i Cicerona wykazały nam naczynie, jak cennym, precyzyjnym instrumentem jest w naszych badaniach analiza listów — i jak znakomite rezultaty osiągamy przy jej pomocy w naszym naczelnym dążeniu do poznania człowieka antycznego. Z całego zakresu piśmiennictwa klasycznego listy jedynie — prawdziwe oczywiście — dają nam wierny, jakby fotograficzny, obraz psychiki ludzkiej, nakreślony z całą dokładnością tymi najprzenikliwszymi promieniami pozaliterackimi, które biją z ich szczerych zwierzeń osobistych. Toteż byłbym skłonny przypuścić, że właśnie studium epistolografii grecko-rzymskiej, przez to, że zbliża nas tak bezpośrednio do człowieka ówczesnego, daje nam najlepszą odpowiedź na pytanie Norwida,

„czemu to Cicero

Sokrat lub Paweł, tych słów rzekłszy parę,

Żyją... do dzisiaj nas za piersi bierą

A my, choćby nieradzi, dajemy im wiarę.“³²⁾

³¹⁾ De reb. fam. l. XXIV, ep. III, IV, Fracass. str. 262—264. Por. T. Zieliński, Cicero, str. 136 i 325—326.

³²⁾ Parafraza „Wielkich słów“, Poezje wybr., str. 199.

ARGUMENTUM

Cum opus adhuc desideretur perfectum, quod de epistolae Graecae et Romanae historia fusius et accuratius tractet, via interim munitur, qua oportet progrediatur, si qui in hanc quaestionem accuratius inquirere velit. Itaque primum generis exploratur origo et ratio, qua epistula vera, cotidianae vitae instrumentum in artem abierit atque litterarum monumentum, a cotidiano usu prorsus alienum. Quae quidem omnia iam apud Graecos investigari possunt, quibus neglectis epistolae Romanae historia vehementer necesse est vacillet et claudicet. Deinde de epistularum stilo disputatur et epistularum scribendarum doctrina, quae ab antiquis usque ad nostra tempora numquam intermisso cursu continuatur. Exemplis denique Graecis et Latinis demonstratur, quae veris epistulis — eisque solis — perfectis ad scriptoris redundant penitus pernoscendam naturam et indolem, quod praecipuum studiorum philologorum munus, in aliis monumentis examinandis longe abest, ut cum eadem expleri possit accuratione et subtilitate.

OKTAWIAN W ROLI TRIUMWIRA¹⁾

napisał

SEWERYN HAMMER

I.

Wezuć się w sposób myślenia, zrozumieć tajemne sprężyny działań osobistości, odgradzonej od naszych czasów dwoma tysiącami lat, jest rzeczą równie ponętną jak trudną. Nie udało nam tego zadania starożytni historycy, zwłaszcza w odniesieniu do pierwszych trzynastu lat rządów (43—30), które młody Oktawian dzielił z późniejszym swym szwagrem i rzekomym przyjacielem²⁾, a w istocie z głównym swym przeciwnikiem, Antoniuszem. Współcześni, świadkowie leżącej w gruzy Rzeczypospolitej, stali zbyt blisko opisywanych przez siebie przewrotów, które sprowadziły jej koniec i wywołały nową formę rządu; nie posiadali więc należytej perspektywy historycznej, ani należytego spokoju czy obiektywizmu, który by im pozwolił bezstronnie oceniać motywy działających osób, a zwłaszcza tej, która nad wszystkimi innymi górowała niezwykle bystrym orientowaniem się w zawikłanej sytuacji politycznej, niepowszednim znawstwem ludzi, silną wolą, wytrwałością i... bezwzględnością, a potem rozległością horyzontu i tą głęboką wiarą w misję, jaką właśnie ma do spełnienia ona oraz powierzony jej pieczy naród rzymski. Zależnie od niewygasłych jeszcze sentymentów republikańskich czy też ugodowego stanowiska, jakie wobec zbyt świeżej monarchii zajęli, oceniali oni intencje Oktawiana mniej lub więcej korzystnie, przy czym

¹⁾ Wymieniam tu tylko kilka dzieł treści ogólnej: Schillera, Domaszewskiego, Ferrera, Dessaua, Piotrowicza; dalej Petera (*Die geschichtl. Litt. über die röm. Kaiserzeit*), Gardthausena, Heinze, Homo (*Auguste*); F. Blumenthala (*Die Autobiographie des Augustus*, w *Wiener Studien* XXXV i XXXVI, 1913—14); wydania: *Caesaris Augusti imp. operum fragm.* Henryki Malcovati z r. 1928 (= *Corpus script. Lat. Paravianum* N. 38), *Hist. Rom. fragm.* H. Petera z r. 1883; wreszcie polskie przyczynki jubileuszowe: Zielińskiego (*Śmierć cesarza Augusta*, w *Gazecie Polskiej* z 14/XI 1936), Sinka (*Dwutysiąclecie cesarza Augusta*, w *Przegl. Współcz.* paźdz.-grudz. 1937), Piotrowicza (*Cesarz August*, odczyt w *Roczn. P. A. U.* z r. 1937), Markowskiego (*Doradcy filozoficzni Augusta*, w *Przegl. Klas.* 1937 III 8), Kumanieckiego (*Cesarz Augustus*, w *Filomacie* 1937, I. 94—95).

²⁾ Horacy jeszcze w r. 37 nazywa ich „poważnymi przyjaciółmi” (*Sat.* I 5, 28).

w każdym razie liczyć się musieli z przemożnymi wpływami panującego³⁾ i tą specjalną atmosferą podziwu i uwielbienia, jaką otaczały osobę cesarza wielkie umysły epoki, a o którą on sam dbał jak najusilniej. Późniejsi postać Oktawiana przeważnie już idealizowali.

Nie posiadamy niestety ani odnośnej partii dzieła najwybitniejszego z historyków czasów augustowskich, Liwiusza (tylko do r. 9 przed Chr.), pompejańczyka z nazwy, ale z najgłębszych przekonań zwolennika nowego reżimu, ani dzieł Polliona (tylko do r. 42 przed Chr.), Seneki retora, Kremucjusza Kordusa czy Aufidiusza Bassusa. Jeżeli zważymy, że z wszystkich tych historyków tylko może Kremucjusz Kordus, Seneka retor i Aufidiusz Bassus objęli w swych dziełach całe panowanie Augusta, dziwić się poniekąd musimy słowom Tacyta (ann. I 1): „Nie brakło też wytwornych talentów do opisywania czasów Augusta“. Tacyt wyraził wprawdzie zamiar przedstawienia tej epoki po skończeniu „Roczników“, o ile mu na to życia starczy (ann. III 24)⁴⁾; mimo to zadania tego nie wykonał, a może nigdy na serio o nim nie myślał. Istotnej przyczyny w tym szukać należy, że wielki psycholog, a zarazem nieubłagany cenzor cesarzy dynastii Julijsko-klaudyjskiej, był typowym historykiem rozwojów, i to rozwojów na gorsze. Jego interesował przede wszystkim problem stopniowego zwyrodnienia charakterów u takich cesarzy jak Tyberiusz, Kaligula, Nero. Wszyscy oni wykazywali w początkach swych rządów pewne dodatnie cechy, które Tacyt tłumaczył symulacją, chcąc tym łatwiej zrozumieć rychły ich upadek moralny i folgowanie coraz bardziej przewrotnym instynktom i chuciom. Ale już przy Klaudiuszu pióro jego słabnie, bo miał tu do czynienia z człowiekiem niedorozwiniętym z natury i niezdolnym do dalszego rozwoju w złym czy dobrym. Zresztą rozwój w kierunku dodatnim nie przedstawiał dla pesymistycznego pisarza problemu. Zawieść go tutaj musiała owa groźna i obosieczna broń, której tylko przeciw złym (w jego pojęciu) władcom używał: symulacja. Stąd nie dziwimy się, że skończywszy trzecią księgę wcześniejszych swych „Dziejów“ na haniebnym zgonie Witeliusza, i przechodząc w czwartej do

³⁾ O pewnym liberalizmie wobec historyków (Liwiusza, Polliona, Mesalii) na rzecz Brutusa i Kasjusza, cf. Tac. ann. IV 34.

⁴⁾ Podobnie na starość odkładał przedstawienie szczęśliwej epoki Nerwy i Trajana (hist. I 1, cf. Agr. 3).

opisu panowania Wespazjana, mówi o wszystkich jego wodzach i charakteryzuje ich wcale szczegółowo, a o samym Wespazjanie tylko doraźne i sporadyczne zamieszcza wzmianki⁵⁾. Rządy tego cesarza, który w przeciwieństwie do wszystkich swych poprzedników zmienił się na lepsze (*solusque omnium ante se principum in melius mutatus est*, hist. I 50), objęte były niewątpliwie księgami czwartą i piątą, a przecież aż do końca zachowanej nam części księgi piątej — o Wespazjanie samym jest niemal głucho. Wszak trudno przypuścić, żeby tylko kompozycja dzieła i fakt długiej nieobecności cesarza w stolicy na to wpłynęły. Podobnie krótkie zresztą panowanie łagodnego Tytusa nie nastroczało naszemu historykowi potrzebnego mu do osnowy „Dziejów” tworzywa. O późniejszych rządach tego sympatycznego mu z wszech miar księcia (cf. hist. II 1; 5. IV 52; 86. V 1) mało mówny pisarz jeden raz tylko wspomina; w hist. II 2, mówiąc o jego młodzieńczym uczuciu do królowej Bereniki, zaznacza: „w istocie, młodzieńcze jego serce nie było obojętne dla Bereniki, ale dla jego czynności publicznych żadna stąd nie wynikała przeszkoda; młodość swą wesoło wśród rozkoszy przeżył, lecz za własnych rządów bardziej był umiarkowany niż pod berłem ojca”. Poświęcił mu jednak Tacyt z pewnością tylko księgę szóstą, następnych zaś aż sześć ksiąg wypełniło panowanie tego cesarza, którego wybitną cechą była obłudność, to jest Domicjana.

To wyjaśnia nam do pewnego stopnia rezerwę Tacyty wobec Augusta, o którego tylko schyłku zwięźle referuje, o którym jednak szerzej rozwodzić się nie chciał albo nie umiał.

II.

Tacyt, podobnie jak jego poprzednicy, znalazł się już wobec legendy, jaką o sobie samym August stworzył — naprzód w niezachowanej autobiografii (*commentarii de vita sua* w 13 księgach), poświęconej Agryppie i Mecenasowi; sięgała ona do wojny kantabryjskiej, a więc urywała się na r. 25 przed Chr. (Suet. Aug. 85). Że pismo to było wysoce tendencyjne, o tym świadczą jego fragmenty. Przytaczał tam August sen Cyncerona, wskazujący na siebie właśnie jako „domowych zamieszek grabarza” (Tert. de an. 46), któremu Jowisz

⁵⁾ Cf. hist. II 5; 77; 80. IV 3; 81. V 10. Nadto I 10 i II 1.

jako chłopcu u bram Kapitolu bicz do ręki włożył (cf. Suet. Aug. 94, Plut. Cic. 44, Dio XLV 2, 1) ⁶⁾. — Tu prawdopodobnie broił się wymownie przed insynuacją czyhania na życie Antoniusza w r. 44, gdyż Mikołaj z Damaszku, który, zarzut ten odpierając (*βίος* XXX), mówi nawet o rzekomym zamiarze młodego Cezara czuwania osobiście nad bezpieczeństwem zagrożonego konsula w jego domu, jako też Appianus, który (b. c. III 39), przedstawiwszy dwie sprzeczne opinie w korzystnym dla Oktawiana świetle, wprowadza dramatyczną scenę z Oktawianem, szturmującym wśród przekleństw do drzwi domu oszczercy, aby mu dowieść jego winy — opierali się chyba na autobiografii cesarza. Po czyjej stronie była faktyczna wina, rozsądzić dziś trudno. Wprawdzie pochlebczy Velleius (II 60, 3) uważa całą tę sprawę za wymysł Antoniusza, a Plutarch (Ant. 16, 3) krótko taką pogłoskę o Oktawianie notuje, ale Swetoniusz (Aug. 10) oraz dwaj zwolennicy Oktawiana z różnych czasów, Cycero (epist. XII 23, 2) i Seneka (clem. I 9, 1), niedwuznacznie przypisują mu zamiar pozbycia się tą drogą niebezpiecznego rywala ⁷⁾. — Opowiadał dalej, że starając się o konsulat na r. 43, a licząc się z nieprzychylnym dlań stanowiskiem senatu, wyzyskał ambicje Cyclerona w ten sposób, że zaproponował mu wspólne objęcie tego urzędu, przy czym istotna

⁶⁾ Inne dowody boskiego posłannictwa i specjalnej bóstw opieki zebrał Peter I. c. I 306, 373 i 468.

⁷⁾ Nie natomiast nie przemawia za tym, żeby Oktawian próbował oczyścić się w swej autobiografii z innego zarzutu, dotyczącego jego współudziału w nagłym i równoczesnym zgonie dwóch konsulów r. 43, Hirtiusa i Pansy. Pierwszy zginął jako zwycięzca w bitwie pod Mutyną, drugi, ranny w pierwszej zaraz potyczce, umiera w Bononii. Ale złośliwą pogłoskę tłumu pochwylił Aquilius Niger, twierdząc, że Hirtiusa w zamieszce walki sam Oktawian zgładził! (Suet. Aug. 11). A śmierć Pansy do tego stopnia była podejrzana, iż lekarza Glykona wzięto pod straż, zarzucając mu, że ranę jego zatrul (Suet. *ibid.*), Lecz Brutus w liście do Cyclerona (epist. ad Brut. I 6, 2), broniąc tegoż Glykona, gorąco za nim wstawia się przed swym przyjacielem. Tacyt pogłoskę tę zapisuje (ann. I 10), jako pochodzącą z ust przeciwników świeżo zmarłego cesarza, w formie dylematu: *sive hostis illos, seu Pansam venenum vulneri adfusus, sui milites Hirtium et machinator doli Caesar abstulerat*. Dio XLVI 39, 1 krótko pisze: „posądzono go, że śmierć obydwóch spowodował, aby władzę ich przejąć”. Jednakowoż ani Liwiusz, ani Velleius, ani Seneka, ani Appianus nie o tym nie wspominają. W każdym razie obie te pogłoski są drobnym przyczynkiem do ścierających się w tych burzliwych czasach namiętności politycznych, w których zawrotnym wirze znalazł się dwudziestoletni Oktawian.

władza miała w ręku Cycerona spoczywać; ten też był, choć bezskutecznie, rzecznikiem jego zabiegów w senacie (Plut. Cic. 45; cf. Appian. b. c. III 82, Dio XLVI 42, 2). — Zaznaczał, że upragniony konsulat osiągnął nie będąc już młodzieniaszkiem (a to mu właśnie senat przedtem zarzucał, cf. Appian. III 80 i 82), bo był w dwudziestym roku życia (Plut. Brut. 27). — Usprawiedliwiał się również z proskrypcyj⁸⁾ swego triumwiratu

⁸⁾ O tych pisali bardzo ogólnie Liwiusz (per. 120), Florus (epit. II 16) i Velleius (II 66). Ale Seneka (clem. I 9, 3; cf. ibid. § 1) powiada, że O. podczas uczył dyktował Antoniuszowi edykt proskrypcyjny, Tacyt (ann. I 10), że proskrypcyj obywateli sami triumwirowie pochylać nie mogli. Surowy o nich sąd czytamy również u Plutarcha (Cic. 46), a Swetoniusz (Aug. 27) zaznacza, że oporny początkowo wobec tych aktów bezprawia Oktawian, raz im pofolgawwszy, nawet Antoniusza i Lepidusa w gorliwości prześcignął i wobec ich prośb był nieubłagany; że m. i. proskrybował G. Toraniusza (o tym w formie przypuszczenia Appianus, b. c. IV 12), swego opiekuna i kolegę ojca w edylacie. Powołuje się też Swetoniusz na świadectwo Iuniusa Saturninusa (27, 3): Kiedy Lepidus po zamknięciu listy proskrypcyj zapowiadał w senacie „laskawość“ na przyszłość, odezwał się O.: „zgodziłem się tylko pod tym warunkiem na złagodzenie proskrypcyj, żebym przy tym pod każdym względem wolną miał rękę“. Potem wylicza Swet. jego okrucieństwa wobec rycerza Pinariusza, konsula wyznaczonego Tediusza Afra, pretora Qu. Gallusa (inaczej Appianus, b. c. III 95); na jego rachunek zalicza też proskrypcję brata Lepidusa, Paulusa (Aemilius? c. 16 s. f.), aczkolwiek Velleius (II 67, 2), Florus (II 16 nazywa go: Lucius), Appianus (b. c. IV 12) winią samego Lepidusa, a Dio (XLVII 8, 1) stwierdza, że Lepidus brata ocalał. — Obszernie opisane są proskrypcje triumwiratu u Diona (XLVII 2—19), jeszcze obszerniej u Appiana (b. c. IV 5—51). Appianus o udziale w nich Oktawiana sądu nie wydaje (cf. IV 16), notuje jednak kilka wypadków ułaskawienia (IV 42, 49 i 51). Natomiast Dio (XLVII 7, 2—3) wyraźnie Oktawiana broni, mówiąc, że pozór współwiny padł na niego dlatego, że z Antoniuszem i Lepidusem władzę swą dzielił: „Nie potrzebował on wielu zabijać, jak tamci, którzy, piastowawszy przedtem wiele urzędów, wielu posiadali wrogów. Oktawian z natury nie był okrutny, a wzorem była mu laskawość ojca (przybranego). Jako początkujący polityk nie mógł jeszcze wielu nienawidzić, a musiał raczej dbać o popularność. Dowodem na to fakt, że kiedy już sam na czele państwa stanął, nic podobnego więcej nie czynił. Ale i wówczas niewielu tylko stracił, bardzo wielu za to życie ocalał. Karząc zdrajców swych panów i przyjaciół, najlaskawiej obchodził się z tymi, którzy im czynnej udzielili pomocy (przykład Filopojmiena, wyzwolenca Tytusa Winiusza, cf. też Suet. Aug. 27)“. Oktawian więc i Lepidus według Diona nie byli nieubłagani. Wszelaką srogość i okrucieństwo przypisuje on tylko Antoniuszowi (ibid. c. 8) — Dio oparł się na autobiografii cesarza, albo na innym przychylnym mu źródle. Ze źródeł tych było dużo, świadczy Appianus (b. c. IV 16): „materiał jest bogaty i wielu Rzymian opracowało go w licznych księgach, każdy na swój sposób“. Wiemy jednak,

z Antoniuszem i Lepidusem. I tak uniewinnił wyrok, wydany na pretora Kwintusa Gallusa, który „prosząc o posłuchanie, czyhał na jego życie, za co wtrącono go do więzienia; potem, wypędzony ze stolicy, miał zginąć skutkiem rozbicia okrętu lub z rąk bandytów”. Za tą samą wersją idzie Appianus (b. c. III 95), ale Swetoniusz, referujący słowa cesarza, odmienny do nich dodaje komentarz (Aug. 27): że ów pretor, składając Oktawianowi poranną wizytę, trzymał pod płaszczem tabliczkę do pisania; ten przypuszczał, że pretor miecz ukrywa, nie kazał go jednak zaraz przeszukać, tylko później z trybunału porwać, jak niewolnika torturować, a kiedy się do winy nie przyznawał — zabić, wyłupiwszy mu wprzód własnoręcznie oczy! (tak niegdyś postąpił Sulla z pretorem Markiem Mariuszem, cf. Val. Max. IX 2, 1). — W dziesiątej księdze zaznaczał, że przestrzegał zwyczaju zwracania zwłok straceńców najbliższym ich osobom (Digest. XXXVIII 24, 1)⁹⁾. — Mówiąc o pierwszej bitwie pod Philippi (42 r.), w której pokonany przez Brutusa stracił obóz i ledwie zdołał ująć przed pościgiem (Suet. Aug. 13), wyjaśniał, że za radą przyjaciela, ostrzeżonego widzeniem sennym, dobrowolnie przed bitwą obóz opuścił (Plut. Ant. 22, 1, Brut. 41, 3; Appian. b. c. IV 110; por. też Flor. Epit. IV 7); w Mon. Anc. wyraża się już cesarz bardzo zwięźle: *vici bis acie* (c. 2). — W innym miejscu wspominał, że legiony Antoniusza, na jego rozkaz, odbywały czaty u Kleopatry i słuchały każdego jej skinienia (Serv. ad Verg. Aen. VIII 696).

Do pisma tego wprowadzał Oktawian, za wzorem innych historyków, mowy sfingowane, z których jedną zachował nam

że August w ferowaniu wyroków bywał nieraz zbyt srogi (cf. Dio LV 7, 2). Że się go obawiano, o tym świadczą też pewne powiedzonka. Swetoniusz (Aug. 53, 5 = Macr. Sat. II 4, 3, Quintil. I. O. VI 3, 59, Aelian. de animal. VI 10) opowiada, że z kogoś, dopuszczonego do audiencji, zażartował, „iż z takim wahaniem wręcza mu swe podanie jak słoniowi grosza”. A Makrobiusz (Sat. II 4, 19) donosi, że za swego triumwiratu pisywał Oktawian żartobliwe wiersze na Polliona (Asinius, czy Vediusa?). Na to ten: at ego taceo; non est enim facile in eum scribere, qui potest proscribere. — Niewątpliwie jednak głównym celem proskrypcyj było zdobycie środków pieniężnych na wojnę z Brutusem i Kasjuszem. Pieniędźmi wynagradzał weteranów, względnie ziemię dla nich wykupywał (cf. Mon. Anc. 16 i 17); kontrybucje, nakładane na miasta (np. Nursję), również powyższemu celowi służyły.

⁹⁾ Blumenthal, Wien. Stud. XXXV p. 114, odnosi tę notatkę do egzekucyj po bitwie pod Akcjum.

Appianus (b. c. V 42—45). Lucjusz Antoniusz, pokonany w wojnie peruzyńskiej (r. 40), przybywa do obozu Oktawiana i zdaje się na łaskę zwycięzcy; wygłasza przy tym obszerną mowę, na którą krótko odpowiada Oktawian, wspaniałomyślnie mu przebacząc. Zwięzła jego mowa (c. 45), z pewnością bez zmian na greczyznę przez historyka przetłumaczona, widocznie ten cel miała na oku, aby wielkoduszność Cezara i jego łagodność wobec zwyciężonego w korzystnym wystąpiły świetle — bezpośrednio przed pożogą i rzezią peruzyńską, opisaną oględnie przez tegoż Appiana w b. c. V 48 i 49. Opis Swetoniusza (Aug. 15) tak brzmi: „Po zdobyciu Peruzji kazał bardzo wielu stracić; kto próbował prosić o łaskę albo się usprawiedliwiać, temu przerywał stałą formułką: *musicie umrzeć*. Niektórzy pisarze podają, że trzystu rycerzy i senatorów z pośród kapitulujących wybrał i w dniu piętnastego marca na wzniesionym boskiemu Juliuszowi ołtarzu jak bydleta ofiarne zarzezać kazał“ (cf. Sen. clem. I 11, 1; Dio XLVIII 14, 3—5). Ale Liwiusz staje tu po stronie Oktawiana (per. 126): „Cesar... głodem zmusił L. Antoniusza do kapitulacji, i przebaczył jemu oraz wszystkim jego żołnierzom; Peruzję zburzył, a poddawszy swej władzy wszystkie przeciwnej partii wojska, wojnę bez żadnego krwi rozlewu ukończył“. Podobnie rzecz przedstawia Velleius (II 74, 4): „...Peruzję zdobył, Antoniusza cało i wolno puścił; wobec Peruzjan raczej gniewni srożyli się żołnierze, niż żeby to po woli ich wodza się działo“.

Na tych kilku przykładach widzimy wyraźną tendencję apologetyczną, z jaką Oktawian pisał swą autobiografię. Tak samo niegdyś bronił się Sulla w swych pamiętnikach, przedstawiając wszystkie swe czyny jako dzieło boskiej opatrności (cf. Plut. Sulla 6 i 14).

III.

Jak na dowód boskiego swego posłannictwa przytaczał Oktawian w swej autobiografii sen Cycerona, tak pierwsze zdanie z jego słynnego *Index rerum gestarum* jest tylko wskrzeszeniem znanej legendy cycerońskiej o Antoniuszu jako burzycielu porządku publicznego, któremu pierwszy przeciwstawił się dziewiętnastoletni Oktawian, zbierając z własnej inicjatywy i na własny koszt wojsko w październiku r. 44 przed Chr. Słowa cesarza: „W wieku lat dziewiętna-

stu prywatnym pomysłem i prywatnym kosztem wojsko zebrałem i przy jego pomocy rzeczpospolitej, którą gniotła tyrania stronnictwa (sc. Antoniusza), wolność przywróciłem“ — są wyraźnym echem słów Cycerona (Phil. III 3—5): „Dopókiż tak wielką wojnę... prywatnymi myślami odpiierać będziemy?... K. Cezar, młodzieniaszek, czyli raczej w chłopięcym prawie wieku... wtenczas, kiedy szaleństwo Antoniusza doszło do najwyższego stopnia... kiedyśmy ani tego nie żądali ani o tym nie myśleli... nader silne wojsko z niezwyciężonych weteranów zebrał, na co majątek swój ojczysty stracił... (ależ) nie stracił, tylko go na ocalenie rzeczpospolitej obrócił... [następują dowody okrucieństwa Antoniusza w Brundisium w § 4] § 5: od tej plagi prywatnym pomysłem rzeczpospolitą... Cezar uwolnił (cf. § 8, 27, 34, 38). — Tak więc już Cycero rozgrzeszał Oktawiana z tego pierwszego rewolucyjnego czynu, a równocześnie z drugiego, jakim było pozyskanie dwóch legionów Antoniusza: *legio Martia* i *legio quarta*, i żądał od senatu, ażeby je uznał za wielce patriotyczne zabiegi (§ 5, 6—7, 38—39). Zresztą legendę cycerońską uznał w całej rozciągłości także oddany Oktawianowi Liwiusz w 117-ej księdze swego dzieła, którą stary August znał i czytał. Ten również całą winę zwał na Antoniusza, który samowładnie rządząc w Rzymie (*cum impotenter dominaretur*), zelżył Oktawiana, kiedy żądał jego pomocy przeciw mordercom ojca, wskutek czego on w interesie własnym i rzeczpospolitej siły przeciw niemu zebrał¹⁰⁾ i weteranów podburzył; po czym dwa legiony Antoniusza same przeszły na stronę Oktawiana, gdyż wielu odstraszała srogość Antoniusza (cf. Cic. Phil. III 4; 6; 10), mordującego podejrzanych mu wojskowych (per. 117; cf. Flor. epit. II 14, 2—4). — Znacznie dalej poszedł Velleius, czerpiący już i z Liwiusza i z augustowego *Index rerum gestarum*. Widzi on od razu w młodzieńczym Oktawianie przyszłego zbawcę Rzymu (II 60). Kiedy państwo, uciemiężone tyranią Antoniusza (*oppressa dominatione A.*) popadło w martwość, on w dziewiętnastym roku życia odważył się na przedziwny czyn i w całości zamierzony cel osiągnął — prywat-

¹⁰⁾ Cf. per. 118: qui privatus rei p. arma sumpserat.

nym pomysłem, wykazawszy większą od senatu odwagę i gorliwość o dobro Rzeczypospolitej (itd. podobnie jak u Liwiusza; II 61, 1—2).

O objęciu wymuszonego przemocą konsulatu (19 sierpnia 43 r.), a potem triumwiratu (27 listopada 43 r.), wyraża się cesarz równie zwięźle jak dyplomatycznie (c. 1 s. f.): „lud zaś w tym samym roku, kiedy obydwa konsulowie na wojnie polegli, obrał mnie konsulem i triumwirem dla uporządkowania Rzeczypospolitej“. Swetoniusz jednak zachował nam pewne powiedzonko dwudziestoletniego Cezara, który idąc na Rzym, zażądał przez wojskową delegację konsulatu; gdy senat się wahał, setnik wskazał na rękojeść miecza i rzekł (widocznie inspirowany przez Oktawiana): „ten już to załatwi, jeżeli wy nie załatwicie“ (Aug. 26). Ale siedmdziesięciosześcioletni władca nie potrzebował się uniewinniać: uczynił to już za niego Liwiusz w 119 księdze swych „Dziejów Rzymu“, tłumacząc bezprawny krok Oktawiana niewdzięcznością senatu względem niego, zwycięzcy spod Mutyny (per. 119). Drugiego aktu, triumwiratu, widocznie Liwiusz nie starał się osądzić i tylko go opisał, kończąc proskrypcjami 120-tą, znaną jeszcze Augustowi księgę swego dzieła. Czerpiący z niego Florus uzupełnia go o tyle, że przystąpienie Oktawiana do triumwiratu wyjaśnia koniecznością wytworzonej sytuacji i chęcią pomśzczenia śmierci ojca; zbrodnie proskrypcyj przypisuje tylko dwom jego kolegom (epit. II 16, 4—6). Wymowniejszy natomiast jest Velleius, który powiada, że lekceważenie Oktawiana przez senat rozdrażniło przede wszystkim jego żołnierzy (II 62, 5), że on, łącząc swą sprawę z Antoniuszem i Lepidusem, uczynił to pod naciskiem Antoniusza, który zagroził mu, że w razie oporu z jego strony porozumie się z Brutusem i Kasjuszem (II 65, 1), że wreszcie proskrypcjom młody Cezar daremnie się opierał (II 66, 1).

Charakterystyczne jest, że August, wspominając czasy swego triumwiratu, tylko jeden raz powołuje się na „prawo“¹¹⁾ tj. na *lex Pedia* („iudicia legitima“, c. 2), wniesione przez Q. Peditusa, kolegę jego w konsulacie (43 r.), mocą którego mordercy Cezara skazani zostali na wygnanie (cf. Liv. per. 120, Vell. II 69, 5, Suet. Aug. 10, Appian. b. c. III 95).

¹¹⁾ Do okresu jedynowładztwa odnoszą się *leges novae* (c. 8) i *tribunia potestas lege sancta* (c. 10).

Unikając imion swoich przeciwników¹²⁾, wymienia krótko zwycięstwa pod Philippi, nad Sex. Pompejuszem i nad Antoniuszem. Mówiąc o wojnie sycylijskiej, podkreśla jako czyn znamienny, że „30.000 pojmanych niewolników oddał ich panom na stracenie“ (c. 25) [cf. Vell. II 73, Flor. II 18, Appian. b. c. V 72; 77; 80; 131, Dio XLVIII 19, XLIX 12, Oros. VI 18, 33]. Przemilcza oczywiście fakt, że senat przy zawarciu pokoju w Misenum (36 r.) zagwarantował im wolność (Appian. b. c. V 72), nie też nie mówi o doraźnej egzekucji na wielu rycerzach i senatorach, którzy stali po stronie Sex. Pompejusza (Dio XLIX 12, 4—5, L 20, 2). — Z dumą podnosi, że opowiedziała się za nim cała Italia i zachodnie prowincje, składając w jego ręce dowództwo w wojnie akcyjskiej, i z równą dumą podaje znaczną liczbę senatorów, konsularów i kapłanów, którzy się wtedy pod jego znaki zaciągnęli (c. 25, cf. Plut. Ant. 61, Dio L 6, 3—4). Zaznacza nadto, że jako zwycięzca zwrócił świątyniom wszystkich państw prowincji Azji te dary wotywnie, które Antoniusz zagrabił był na prywatną swą własność (c. 24, cf. Dio LI 17, 6). — Do okresu triumwiratu odnosi się wreszcie wzmianka o wywłaszczaniu gmin w Italii — z tym wymownym dodatkiem, że dawni właściciele otrzymywali zawsze odszkodowania pieniężne: „to pierwszy i jedyny ze wszystkich, którzy zakładali kolonie żołnierskie w Italii albo w prowincjach, aż po moje czasy czynilem“ (c. 16).

Poza tym August, ogólnikowo mówiąc o prowadzonych przez siebie wojnach domowych (i postronnych)¹³⁾, dodaje (c. 3): „jako zwycięzca oszczędzałem wszystkich obywateli, którzy o moją łaskę prosili“. Że jednak inaczej było już po wojnie mutyneńskiej, kiedy to mieszkańców Nursji skazał na wysoką karę pieniężną, a potem niewypłacalnych z miasta wygnał — ponieważ poległym swym pod Mutyną żołnierzom wystawili pomnik z napisem: „poległym w obronie wolności“, donoszą Suetonius (Aug. 12) i Dio (XLVIII 13, 6, gdzie też mowa o zdobyciu, ograbieniu i spaleniu miasta, tylko że Dio

¹²⁾ Qui parentem meum interfecerunt ...bellum inferentis rei publicae (c. 2), eo bello servorum (cf. bello servili, c. 27), qui... arma contra rem publicam ceperant (c. 25), cum quo bellum gesseram (sc. Antonio, c. 24).

¹³⁾ Cf. ibid.: externas gentes, quibus tuto ignosci potuit, conservare quam excidere malui, c. 26: Alpes... pacari feci, nulli genti bello per iniuriam inlato.

zdarzenie to odnosi do czasów wojny peruzyńskiej). Po wojnie pod Philippi (według Suet. Aug. 13) Oktawian w zwycięstwie nie był umiarkowany, lecz srożył się wobec wybitniejszych jeńców. Kiedy z tych jeden prosił go o pogrzebanie swych zwłok po śmierci, miał rzec: „to już jest sprawa ptaków“. Błagającym o darowanie życia, ojcu i synowi, kazał losować względnie grą w morę rozstrzygnąć, któremu z nich ma to w udziale przypaść, po czym obaj w jego oczach zginęli, bo ojciec sam oddał się w ręce kata, a syn życie sobie odebrał. Stąd inni jeńcy, wleczeni w kajdanach, pozdrawiali Antoniusza, a Oktawianowi złorzeczyli. Dio (LI 2, 6) nazywa ojca i syna „Aquilii Flori“ i to samo o nich opowiada, przenosi jednak ich kaźń na czasy po wojnie akcyjskiej. O „łaskawości“ Oktawiana po bitwie pod Actium rozwodzi się w pełnych przesady słowach Velleius (II 85, 86 i 87); za nią otrzymał August w 27 r. przed Chr. wieniec dębowy *ob cives servatos* (M. A. c. 34). Jesteśmy mocno przekonani, że odtąd faktycznie datuje się owa *clementia* nowego władcy; że jednak w pierwszej chwili bez pewnych ofiar się nie obeszło, dowiadujemy się od Diona (LI 2, 4).

Czytając to sprawozdanie z *honores, impensae* i *res gestae* twórcy rzymskiego cesarstwa, nie możemy oprzeć się jednej myśli: autor, tak wielomowny i szczegółowy w wyliczaniu swych godności oraz czynów, dokonanych podczas pokoju i wojen zewnętrznych, odznacza się wyjątkową dyskrecją¹⁴⁾, powściągliwością i niedomówieniami odnośnie do okresu swego triumwiratu. Zamieszczając na samym czele pisma legendę Cycerońsko-liwiuszową, która usprawiedliwiała pierwsze jego kroki aż do bitwy pod Mutyną, wzbudza pożądany nastrój. W jednym krótkim zdaniu (c. 1 s. f.) mówi o obraniu go przez lud konsulem i triumwirem, w jednym, równie krótkim (c. 2 in.), o uchwale ludu, zwróconej przeciw mordercom ojca, i o zwycięskiej z nimi wojnie. Rozprawę zbrojną z Sex. Pompejuszem nazywa „wojną niewolniczą“ (c. 25 i 27), a za każ-

¹⁴⁾ Dyskrekcja Augusta dotyczy nie tylko proskrypcyj i wojny peruzyńskiej, o czym pisał już w swej autobiografii, lecz także postępowania z Lepidusem, które widocznie uważał za zupełnie poprawne i słuszne (cf. Liv. per. 129, Vell. II 80, Suet. Aug. 16 — bezstronnie: Appianus b. c. V 123—126, Dio XLIX 11 i 12, oraz Tacyt ann. I 10 (opinia przeciwników A.): *sed Pompeium imagine pacis, sed Lepidum specie amicitiae deceptos*).

dym razem przeciwnicy są tymi, którzy „za oręż przeciw rzyzypospolitej chwycili“ (c. 2 i 25). Dwie pochlebne dla siebie wzmianki poświęca rozstrzygającym zapasom z Antoniuszem (c. 24 i 25). Poza tym wspomina ryczałtowo (c. 3, cf. 26) o „wojnach domowych i postronnych“, i podkreśla swą łagodość względem zwyciężonych. Za to obszerniej na samym końcu swego sprawozdania (c. 34) mówi o złożeniu swej wyjątkowej władzy triumwira (w r. 28 i 27) w ręce senatu i ludu a zarazem o zaszczytach, jakimi go za to obdarzono. Wśród tych na trzecim miejscu wymienia tarczę złotą, poświęconą w *curia Iulia*, z wymownym napisem, że jest to dar za jego *virtus*, *clementia*, *iustitia* i *pietas*, na czwartym (c. 35) najbardziej czcigodny przydomek „ojca ojczyzny“ (z r. 2 przed Chr.).

Tendencja polityczna pisma, przynajmniej w tych nielicznych wzmiankach o triumwiracie, jest najzupełniej widoczna: August broni, krótko i zwięźle, dawniejszego swego postępowania, jako nakazanego względami na dobro państwa, a równocześnie daje do poznania, że już w wojnie domowej cechowała go *clementia*, *iustitia*, *pietas*, że więc ani nie był uzurpatorem, ani nie wykazał rysów tyrana. Nadto nabieramy wrażenia, że siedm-dziesięciosześcioletni cesarz niezbyt chętnie wracał myślą do owej smutnej epoki, którą w pamięci własnej i potomnych pragnął „pogrzebać i zatrzeć“, podobnie jak „pogrzebał i ugasił“ wszystkie wojny domowe (cf. *Món. Anc.* c. 34, *Vell.* II 89, 3 i 90, 1, *Tertull. de an.* 46), aby móc wreszcie przystąpić do wielkich dzieł pokoju i reformy państwa rzymskiego.

IV.

Liwiusz, zacząwszy pracować nad olbrzymim swym dziełem około r. 27 przed Chr., dotarł do księgi 117-ej, odkąd przyszło mu opisywać dzieje drugiej wojny domowej po śmierci Cezara, gdzieś w latach 12/13 po Chr. Sięgał on niejednokrotnie do legendy Cycerońskiej, a choć przy wrodzonym sobie poczuciu dla „umiarkowania, sprawiedliwości, wielkoduszności“¹⁵⁾ z pewnością nad ówczesnym rozdarciem ojczyzny bolał, to

¹⁵⁾ Cf. *Liv.* IV 6, 12: *Hanc modestiam aequitatemque et altitudinem animi ubi nunc in uno inveneris, quae tum populi universi fuit?*

przecież udział Oktawiana w tych zamieszkach poniekąd usprawiedliwia. Tym ciekawsze byłoby poznanie stanowiska, jakie wobec Oktawiana triumwira zajęli dwaj najstarsi, tak blisko niego stojący poeci: Wergiliusz i Horacy. Jakżeż przedstawia się chronologicznie sprawa pochwał Augusta w utworach tych poetów? Wśród „Sielanek“ Wergilego, powstałych w latach 42—39, mamy jedyne „dziękczynienie“, jedyną *gratiarum actio*, skierowaną do Oktawiana w r. 42/41, w sielance pierwszej, która dotyczy sprawy wywłaszczenia gruntów w północnej Italii na rzecz weteranów, bezpośrednio po bitwie pod Philippi. Wergiliusz z wdzięczności do Oktawiana, który zapewnił mu posiadanie nadal umiłowanej ojcowizny, nazywa tego „młodzieńca“ (v. 42) b o g i e m (v. 6 sq., 41) i przyrzeka mu składać coroczne ofiary (v. 7 sq., 42 sq.), dodając w końcu, że obraz jego zawsze będzie miał w duszy wyryty (v. 63). Jeżeli jednak bliżej przypatrzymy się tym komplementom, przekonamy się, że są one oficjalne, konwencjonalne i dość chłodne. Naprzód owe tylekroć błędnie jako *motto* dla „błogiej pokojem“ całej epoki augustowskiej cytowane słowa poety: *deus nobis haec otia fecit* (v. 6) tracą swe ostrze zaraz w następnym wierszu, zawierającym zastrzeżenie: *namque erit ille mihi semper deus...* dlatego, że zezwolił błąkać się, jak przedtem, moim wołkom, a mnie przygrywać na wieśniaczej fujarce. — Dalej: na wyrzuty, czynione mu przez drugiego pasterza z powodu zbyt długiej nieobecności (v. 38), odpowiada Tityrus (= Wergiliusz), jakby się usprawiedliwiając: „C ó ż m i a ł e m c z y n i ć ? n i m i w o l n o ść t u s p r z y j a ł a d r o g a / N i t a k m o ż n e g o i n d z i e j m o g ł e m z n a l e ź ć b o g a“ (tłum. Lipiński, v. 40 sq.). Otóż o ile wergiliuszowy *praesens divus* (naśladowanie oficjalnego od r. 42 tytułu Oktawiana: *divi filius*) oznacza tu tylko „możnego“ (= wpływowego) boga, o tyle horacjuszowskie: *praesens divus habebitur Augustus* (c. III 5, 2 z r. 27/6) oznacza tego Augusta, który już z a ż y c i a za boga będzie uważany, i to nie tylko przez samego poetę lecz także przez ogół obywateli (v. 1: *credidimus!*). W tym świetle „osobistość“ i ograniczoność komplementów Wergilego jest aż nadto widoczna. I nie mogło być inaczej; wszak poeta nie mógł się tym zachwycać, że: *impius haec tam culta novalia miles habebit / barbarus has segetes; en quo discordia civis / produxit miseros* (v. 70 sqq.). Stąd nastrój sielanki jest raczej pesymistyczny, a oficjalne

pochwały gubią się wśród wyrzekań na soldateskę i na bezprawia wojny domowej.

Zupełnie analogiczne wyrzekania¹⁶⁾ czytamy w cokolwiek wcześniejszej sielance dziewiątej. Słowa Moerisa, którego żołdacy Oktawiana pozbawili gruntu (v. 2—6), brzmią gorzkim wyrzutem doznanej krzywdy pod adresem wywłaszczycieli — nawet tam, gdzie cytuje on ustęp z nieznanego Wergiliusza utworu o nowym komecie Juliusza Cezara, który wnet po tegoż śmierci się ukazał i wróżyć się zdawał błogosławieństwo rolnikom (v. 46 sqq.); a w uszach tych rolników ironicznie chyba musiał dźwięczeć wiersz (50): *insere, Daphni, piros; carpent tua poma nepotes* (czytaj: „veterani” według ecl. I 73: *insere nunc, Meliboee, piros, pone ordine vitis!*).

Zapewne: jeszcze w Georgikach (I 489 sqq. i 505 sqq.) boleje poeta nad nieszczęsnymi skutkami wojen domowych, ale jakżeż inaczej, ileż szczerzej niż w pierwszej sielance brzmią te wszystkie hołdy, składane wracającemu w r. 29 ze Wschodu triumfatorowi? (cf. I 24—42; 500 sqq. II 170 sqq. III 12—39; 46—48. IV 560 sqq.). A cóż dopiero mówić o Eneidzie (powstałej w latach 29—19), która cała poświęcona jest chwale rodu Julijskiego i najwybitniejszego jego przedstawiciela, Augusta? (cf. I 286 sqq. VI 789—805. VIII 678—728). Lecz ten Oktawian w latach 31 i 30 odniósł ostateczne zwycięstwo nie tylko nad osobistym swym wrogiem: obronił on Rzym od tyranii Wschodu. Zwycięstwem tym pogrzebał dwudziestoletnie¹⁷⁾ wojny domowe, będące według wyobrażeń poetów klątwą za dawne winy praojców: oszukańczego Trojańczyka, Laomedonta (Verg. Ge. I 502), i bratobójcy Romulusa (Hor. epod. 7, 17 sqq.), a potem w 28 r. nadał prawa i zapewnił państwu pokój (Verg. Aen. I 291 sqq.). Ustał szal wojen domowych, odmienił się także sam Oktawian: obiit Octavianus, natus est Augustus! Do tak przeistoczonego wewnętrznie władcy odniósł teraz (tj. w r. 23) Wergiliusz słowa dawnej (z r. 40) swej improwizacji, owej zupełnie bezosobowej wyroczni o dziecięciu, mającym powtórny wiek złoty na niwy łatyńskie sprowadzić:

¹⁶⁾ Cf. v. 11 sq.: ...sed carmina tantum / nostra valent, Lycida, tela inter Martia, quantum... v. 17: Heu, cadit in quemquam tantum scelus (aluzja do żołdaka, który omal Menalkasa (= Wergilego) życia nie pozabawił).

¹⁷⁾ Cf. Vell. II 89, 3 i Tacyta ann. III 28.

Augustus Caesar, Divi genus: aurea condet / saecula
qui rursus Latium regnata per arva / Saturno
quondam (Aen. VI 792 sqq., cf. ecl. IV 6 sqq.). —

Z Horacego utworów wchodzi tu w rachubę epody i satyry, napisane w latach od 41 do 30. Najstarsze dwie epody, tj. szesnasta (z r. 40) i siódma (z r. 39) pełne są pesymizmu, wyklinań na wojny domowe, obawy o przyszłość państwa i gorącego patriotyzmu. Do pewnego stopnia stanowią one pendant do Wergilego ecl. I i IX. Epodę XVI pisał Horacy pod wpływem grozy i okropności wojny peruzynskiej. Przewidując nieuchronny upadek Rzymu, w którym Part zapanuje i deptać będzie po prochach Romulusa, podejmuje dawną myśl Sertoriusza i radzi tym swoim ziomkom, którzy jeszcze dawnego nie zaparli się męstwa (v. 39), aby podążyli za nim na „wyspy szczęśliwe“ (v. 42), przeznaczone dla ludów zbożnych (v. 63); tam, gdzie dotąd zbrodnicza stopa nie stanęła, powinni się oddać błogosławionej pracy na roli i hodowli bydła (v. 53 sqq.). — W VII epodzie, powstałej bezpośrednio po zerwaniu pokoju w Misenum (r. 39) między Oktawianem a Sex. Pompeuszem, widzi już poeta oczyma duszy dwa wojska, ogarnięte szaleństwem i pragnieniem rozlewu krwi bratniej, i stwierdza, że ciąży na nich klątwa niewinnie ongiś przelanej krwi Remusa. — Nastroj tej pieśni jest jeszcze bardziej ponury niż poprzedniej, w której jeszcze pewne, choć utopijne, rady Rzymianom podawał.

Najwcześniejszą (z r. 38/7) wzmiankę o Cezarze spotykamy w sat. I 3, 4 sqq. W związku z dziwactwami ekscentrycznego śpiewaka Tigelliusa, stojącego blisko Oktawiana, zaznacza Horacy, że nawet „Cezar, który go przecie mógł zmusić, / choćby go nawet na przyjaźń ojca zaklinał i swoją, / nie by był jednak nie wymógł“ (tłum. Moty). A zatem podkreśla tu tylko władzę Oktawiana, nie więcej (cf. Verg. ecl. I 41: tam praesentis... divos). — W sat. I 5, 28 sq. (z r. 37) czytamy, że Mecenas i Kokcejus zostali „oba wysłani, by sprawę ważną nadzwyczaj załatwić, / zwłaszcza iż przedtem już zwykli godzić zwaśnionych przyjaciół“ (tj. Oktawiana z Antoniuszem).

Jeszcze w epodzie I, zwróconej do Mecenasza, który wybierał się na wyprawę akcyjską (31 r.), widoczny jest brak wszelkiego entuzjazmu ze strony poety dla tej sprawy: „(Mecenasze,)

nas) gotów (jest) od Cezara wszelki / szwank odpierać własnym“ (v. 3) — stwierdza Horacy i... pozostaje w Rzymie. Jakżeż odbija od tej pieśni radosnym nastrojem epoda IX, napisana zaraz na wieść o zwycięstwie (2 września 31 r.)! Poeta posyła ją Mecenasowi, bawiącemu jeszcze pod Actium. Chciałby już razem z nim w jego domu uczcić ten dzień chwały ucztą, muzyką i epinikiami. Dla Oktawiana żąda triumfu i wywyższa go ponad Mariusza i Scypiona, zdobywcę Kartaginy (v. 21 sqq.). *Troski i obawy* o Cezara pragnie w winie utopić (v. 37 sq.).

Z trzech satyr drugiej księgi, w których jest o Oktawianie mowa, najstarszą jest II 6, napisana w jesieni r. 31, po powrocie Mecenasa do Rzymu. Ludność stolicy interesuje się, czy Oktawian grunta, przyrzeczone weteranom własnym i Antoniusza, wyznaczy w Sycylii czy w Italii (v. 55 sq.). Niepokoi ją też stanowisko Daków, którzy w wojnie akejskiej opowiedzieli się za Antoniuszem (v. 53). Ale wszystkie te ciekawostki nie nie obchodzą poety, który rozkoszuje się pobytem w swoim Sabinum.

W sat. II 5 (z r. 30) sławi Tejrezjasz w formie wyroczni zwycięstwo Cezara pod Actium, po którym wszyscy oczekiwali jego zemsty na Partach: „wówczas, gdy młodzian ów, postrach Partów i plemię nam z niebios / przez Eneasza zesłane, wielkim na lądzie, na morzu / będzie...” (v. 62 sqq.).

Wreszcie z sat. II 1 (z r. 30), napisanej jako prolog do drugiej księgi, dowiadujemy się, że poecie ze sfer dworskich podsuwano myśl, „aby opiewał czyny niezwalzonego Cezara, a za swe trudy świetną uzyska nagrodę“ (v. 11 sq.); a kiedy Horacy brakiem sił się wymawiał, dodawano: „lecz mógłś jego i dzielność wysławiać / i sprawiedliwość, jak mądry Lucyl potomka Scypionów“ (v. 16 sq.). — Byłaby to pierwsza, pełna delikatności, odmowa ze strony Horacego, który od podobnych podszeptów stale się bronił, odsyłając zainteresowanych do swego przyjaciela, L. Variusa Rufusa, oficjalnego epika czasów augustowskich (cf. *carm.* I 6). Równocześnie podkreślamy, jak Oktawianowi już wówczas na tym zależało, aby go *sprawnym* (iustus) nazywano.

Z tego przeglądu widzimy, jak kształtował się w umyśle Horacego stosunek jego do Oktawiana. W pierwszych utworach jest o nim głucho, albo spotykamy w nich tylko krótkie, nic nie znaczące wzmianki. Przełom w pojęciach poety wywo-

Jała dopiero zwycięska wyprawa akcyjjska. Odtąd wysławia go, naprzód w jednej epodzie i dwóch satyrach, potem w tonach bardziej podniosłych i górnych w pieśniach (cf. I 2; 12. III 14. IV 5; 14; 15 — II 9, 19. III 3, 11. III 5, 2. IV 2, 41. IV 4, 27) i listach (I 3, 7. I 16, 29. II 1. II 2, 48). Nadto godną uwagi jest rzeczą, że Horacy nie wcześniej aż po zwycięstwie pod Actium przypomniiał sobie w epodzie IX 7 dawniejszy triumf Oktawiana nad Sex. Pompejuszem w r. 36. Zresztą aluzją tą do „syna Neptuna, który groził miastu kajdanami, ściągniętymi z wiarołomnych niewolników“ pragnął uzyskać pendant do Antoniusza, „zaprzadanego w niewolę kobiecie“ (v. 12), która „zrównać Kapitol z ziemią i cios śmiertelny całemu zadać państwu w swym szale groziła“ (carm. I 37, 6 sqq., cf. Prop. III 11, 31). — Podobnie Wergiliusz, snując plan przyszłej swej epopei o Oktawianie we wstępie do III księgi Georgik, wymienia po świeżych jego zwycięstwach (w latach 31 i 30) także dawniejsze triumfy, lub raczej owacje: nad Wschodem (w r. 40), po bitwie pod Philippi, i nad Zachodem w r. 36, po pokonaniu Sex. Pompejusza (v. 32 sq.)¹⁸). Dla Antoniusza znajduje Horacy tylko słowa pogardy (cf. epod. IX 12 i 27 sqq.; Verg. Aen. VIII 685 sqq.), ale Wergiliusz ponad to umieszcza go w podziemiu¹⁹), już prawdopodobnie w Ge. III 37 sqq., pod personifikacją Zawiści, wyraźniej zaś w Aen. VI 621 sq.: vendidit hic auro patriam dominumque potentem (sc. Julium Caesarem?) / imposuit; fixit leges pretio atque refixit. Otóż wiersze te, jak wiemy z Macr. VI 1, 39, z małą zmianą powtórzył Wergiliusz za swym przyjaciелеm, wyżej wspomnianym L. Variusem Rufusem, który w poemacie *De morte* tak pisał o Antoniuszu: vendidit hic Latium populis agrosque Quiritum / eripuit, fixit leges pretio atque refixit (tj. prawa wniósł dla zysku i dla zysku je gwałcił; Morel, F. P. L. p. 100). Frymarczenie rzekomymi prawami ze spuścizny Cezara piętnuje w Antoniuszu Cycero, używając stałe zwrotu „*leges (tabulas) figere*“, np. Phil. II 92: inspec-
tantibus vobis toto Capitolio tabulae figebantur, ne-
que solum singulis venibant immunitates, sed etiam po-

¹⁸) Tak samo Propertius (II 1, 25 sqq.) wśród czynów wojennych Cezara wymienia: Mutynę, Philippi, wojnę sycylijską, Peruzję i Alexandrię.

¹⁹) Jako tyrana.

pulis universis (cf. Phil. II 97, V 12, XII 12, XIII 5), a w związku z tym pozostaje nadana później przez Oktawiana *lex Iulia de peculatu* (cf. Cic. Phil. XII 12: num fraude poterit carere peculatus?): qui tabulam aeream leges formamve agrorum aut quid aliud continentem refigerit... peculatus tenetur (Dig. XXXXVIII 13, 10)²⁰). — Tak zatem i Varius i Wergiliusz i sam przede wszystkim Oktawian karmili się okruchami myśli wielkiego konsulara. Jaką był on dla cesarza powagą, o tym świadczy jeden apoftegmat, zachowany u Plutarcha (Cic. 49, 2): August zaszedł do któregoś z wnuków i zastał go czytającego jakieś dzieło Cyncerona. Wnuk chciał je przed nim ukryć, ale on wziął książkę do ręki, czytał ją, a zwracając potem wnukowi, tak rzekł: „uczony był to mąż, synu, uczony i miłujący ojczyznę“.

V.

August, zdaniem Horacego (sat. II 1, 20), nie znoził lichych epików, którzy niezręcznie jego czyny wychwalali. Tak samo w wyborze historiografów swej epoki był ostrożny i tylko wybitnym talentom pisać o sobie pozwalał (Suet. Aug. 89). Powstawaniu wielkiego dzieła Liwiusza towarzyszyło wyjątkowe zainteresowanie cesarza, bo Liwiusz, sławiąc cnoty bohaterów dawnej republiki, popierał jego usiłowania, które szły w tym kierunku, aby obudzić dawny hart ducha i umoralnić młode zwłaszcza pokolenie. Zresztą August siebie samego uważał za epigona wielkich duchów przeszłości; wyraźnie dawał on do poznania, że w ich ślady wstępuje i pragnie, żeby przeszłość Rzymu była świecącym przykładem dla współczesnych i potomnych (cf. Mon. Anc. 8 ze Suet. Aug. 24, 31, 34, 89). Liwiusz, oddając hołd wielkości dawnego, republikańskiego Rzymu, pozostawał jednak pod urokiem nowego władcy; patrząc zaś z podziwem na doniosłe jego dzieła pokoju²¹), mimo woli także pierwsze, niezbyt poprawne, jego kroki w dążeniu do najwyższej władzy uniewinniał lub zbywał milczeniem.

Zawiódł się natomiast cesarz na innym historyku, Greku, Timagenesie. Ten już w r. 55 przed Chr. przybył do Rzymu,

²⁰) Cf. E. Norden, Kom. da Aen. VI, p. 291 sq.

²¹) Nazywa go *templorum omnium conditorem aut restitutorem* (IV 20, 7).

a później napisał jego biografię, utrzymaną zapewne w tonie dlań przychylnym. Prócz tego był Timagenes autorem dużej historii powszechnej, wyzyskanej w dziele łacińskiego dziejopisarza, Trogusa Pompejusza. Ale w swej historii obniżał on wielkość Rzymu, stanowiąc pod tym względem rażący kontrast do patriotycznego Liwiusza. Ponieważ nadto, jako człowiek złośliwy, szarpał dobre imię Augusta, Liwii i innych członków domu cesarskiego, wypadł z łask cesarza, czym zirytowany dzieło swe o Auguście spalił (Sen. contr. X 5, 22, Sen. de ira III 23, 4—7). — Drugi Grek, Mikołaj z Damaszku, również autor obszernych dziejów powszechnych, napisał też życiorys Augusta, z którym był zaprzyjaźniony, osiadłszy na stałe w Rzymie od r. 4 przed Chr. Z tego βίος Καίσαρος zachowały się dwa obszernie fragmenty (u Müllera F. H. G. III 427—456). Przedstawione są tu lata młodzieńcze Oktawiana, jego wychowanie, bliższe stosunki z wujem od r. 46, wyjazd do Hiszpanii, pobyt w Apolonii, przerwany na wiadomość o śmierci Cezara, i powrót do Italii i Rzymu. Od c. XIX—XXVI mamy obszerny opis spisku na życie dyktatora, po czym autor rozwodzi się nad smutnym stanem państwa po dokonanym zamachu, kiedy to „sam jeden Oktawian pozostał jako mściciel mordu ojca“ (c. XXVIII), on, „któremu jedynemu prawnie według woli poprzednika należała się najwyższa władza“ (ibid., cf. c. XVIII). A jednak wielu na zgubę jego czyhało, zwłaszcza Antoniusz, do którego nadaremnie starał się zbliżyć. Ten zazdrościł mu popularności u dawnych stronników Cezara, a chcąc go w ich oczach zohydzić, rozsiewał wieść o naślaniu na siebie morderców przez przebiegłego młodzieńca. Oktawian, dowiedziawszy się o tym rzekomym zamachu na życie konsula, chce osobiście u łoża jego czuwać i bronić go przed dalszym niebezpieczeństwem, ale Antoniusz przed jego posłańcami drzwi domu zamyka. Widząc wreszcie, że nikt w ten zamach nie wierzy, sprawę całą umorzył (c. XXX). Wtedy Oktawian, obawiając się zasadzek ze strony Antoniusza, postanowił zapewnić sobie pomoc i w tym celu udał się do Kampanii, gdzie pozyskał pieniędzmi weteranów ojca (c. XXXI, cf. Appian. b. c. III 40). Równocześnie wysłał niektórych swych towarzyszy do Brundisium, celem przyciągnięcia na swą stronę przybyłych z Macedonii legionów Antoniusza. Na tym szczególnie urywają się nasze fragmenty.

Opowiadając o chłopięcych i młodzieńcych latach Okta-

wiana, znajduje dlań autor jedynie słowa najwyższego podziwu i zdobi go wszelakimi cnotami, np. skromnością i czystością (c. V., XIII, XV), a zwłaszcza wyjątkową dobrocią serca i ludzkością (*φιλανθρωπία*). Dzięki tej zalecie później on nie tyle bronią ile umiarkowaniem zjednywał sobie serca podbitych ludów (c. I). W polityce wewnętrznej jak i w wojnach domowych i postronnych jaśniała jego *φρόνησις* i *ἀρετή* (c. II). Jako młodzieniaszek wstawia się przed wujem za zwycięzonymi i jeńcami, np. bratem Agryppy, pojmanym w wojnie afrykańskiej (c. VII). Prośby swych przyjaciół zanosi przed Cezara w odpowiedniej porze, dając w ten sposób świadectwo swej *φιλανθρωπία* i *φρόνησις* (c. VIII). Broni przed oszczerstwami Saguntyńczyków, którzy go za to wielbią jako zbawcę, innym zdobywa nagrody, innym urzędy. Stąd na ustach wszystkich była jego *ἡμερότης*, *φιλανθρωπία*, *φρόνησις* (c. XII). Opuszczającego Apollonię żegna lud ze łzami w oczach, wynosząc wśród pochwał jego skromność i umiarkowanie (c. XVII). Przybywszy do Rzymu i objawwszy wraz ze spadkiem imię po swym wuju, postanowił Oktawian „prawnie ubiegać się o zaszczyty ojca, za zgodą senatu, nie chcąc uchodzić za człowieka ambitnego, lecz raczej za takiego, który prawo szanuje“ (c. XIX).

Jest to więc panegiryk, który przypomina czasami styl i ton pochwalny Velleiusa, a odznacza się większą jeszcze gadatliwością i większym ubóstwem przytaczanych faktów. Powściągliwość w chwaleniu Oktawiana jako triumwira ze strony dwóch największych poetów epoki, a także pewna dyskrecja samego cesarza, widoczna w jego *Index rerum gestarum*, są dla nas bezwarunkowo wymowniejsze, niż te przesadne i sztuczne wylewy uczucia ze strony Greczyna, który zamiast biografii napisał biograficzne enkomion.

August więc i osobistym wpływem i swą działalnością literacką, do której prócz autobiografii i *Index rerum gestarum* zaliczyć można także jego mowy, listy, edykty itd. (zebrane przez Henrykę Malcovati l. c.), pracował dla swej sławy doczesnej i pośmiertnej, i wywierał niewątpliwy wpływ na historiografię współczesną i późniejszą. Stąd tradycja Augustowiliuszowa zabarwia w mniej lub więcej wyraźny sposób również zachowane nam dzieła historyków, jak Velleiusa, Florusa, Plutarcha (Ant.), Appiana, Diona, a tylko niekiedy Plutarch

(Brut., Cic.) oraz Swetoniusz obok barw jasnych rozmieszczają cienie, tam zwłaszcza, gdzie opisują dzieje triumwiratu.

VI.

Swetoniusz mniej pochlebne rysy Oktawiana czerpie z nieznanych nam prac historyków-publicystów, Aquiliusa Nigera (Aug. 11) i Iuniusa Saturninusa (c. 27). Do nich zapewne charakterem swym zbliżało się dzieło historyczne zjadliwego i napastliwego historyka Labienusa. Z uchwały senatu wszystkie jego pisma zostały spalone, po czym ich autor skończył dobrowolną śmiercią (Sen. contr. X praef. 5)²². Ważniejszą dla nas jest strata „Roczników“ wolnomysłnego dziejopisarza Cremutiusa Cordusa, które objęły okres wojen domowych i panowanie Augusta (Sen. ad Marc. de consol. 26, 5). Dzieło to odczytywał sam autor przed cesarzem (Suet. Tib. 61), wobec którego, podobnie jak wobec Juliusza Cezara, zajął stanowisko bezpartyjne, stroniąc od przesadnych pochwał (Dio LVII 24, 3). Ubolewał nad nieszczęściem wojen domowych i piętnował sprawców proskrypcyj (Sen. ad Marc. 26, 1), ujmując się za ich ofiarami, zwłaszcza za Cynceronem (Sen. suas. 6, 19 i 23). Ponieważ w swych „Rocznikach“ słał Brutusa i Kasjusza, a tego ostatniego nazwał ostatnim z Rzymian, wytoczył mu później proces zausznik Tyberiusza, Sejan, za którego sprawą dzieło Kremucjusza publicznie spalono, on sam zaś popełnił samobójstwo (Tac. ann. IV 34, Suet. Tib. 61; cf. H. Peter, H. R. F. p. 288 sq.). Kwintyliian (I. O. X 1, 104) przypisuje mu *elatum abunde spiritum et audaces sententias*, a Seneka filozof, pocieszając po stracie syna córkę historyka, Marcję, która dzieło ojca od zagłady uchroniła, tak pisze (Consol. ad Marc. 1, 3): „najlepiej przysłużyłaś się rzymskiej literaturze... najlepiej potomności, do której dojdzie nieskażona prawda dziejów... czytają go, pełne ma powodzenie, wcale nie obawia się przedawnienia, skoro rozchwytywane jego dzieło do serc ludzkich trafiło“.

²²) Charakterystyczny sąd Seneki tak brzmi: In hoc primum excogitata est nova poena: effectum est enim per inimicos, ut omnes eius libri comburerentur: res nova et inusitata supplicium de studiis sumi. Cf. Tac. Agr. 2: „neque in ipsos modo auctores, sed in libros quoque eorum saevitum...“

Seneka filozof rozczytywał się w *Rocznikach Kremucjusza Kordusa*, a przede wszystkim w „*Historii wojen domowych*” swego ojca, sięgającej aż do czasów Kaliguli. Historię tę wydał przed 41 r. po Chr., poprzedziwszy ją życiorysem słynnego retora, któremu jako historykowi przypisuje prawdomówność (*vita patris* ed. Studemund, p. XXXI). Starszy Seneka żył jeszcze wspomnieniami dawnej republiki, a całe dzieje wojen domowych nazwał okresem starości państwa rzymskiego: „były to pierwsze oznaki jego starości, kiedy rozdarte wojnami domowymi i uciśnione wewnętrznymi nieszczęściami — z powrotem w jedynowładcze rządy popadło” (*Lact. div. inst.* VII 15, 14 = Peter, H. R. F. p. 292). Jako umysł krytyczny, nie mógł on nie doceniać doniosłej roli, jaką odegrał August po r. 31, nie mógł też przeoczyć mniej dodatnich stron charakteru Oktawiana za jego triumwiratu. Bądź co bądź syn jego przejął w spuściźnie po ojcu wcale wybitny zmysł historyczny, ujawniający się w krytycznych sądach o cesarzach: Auguście, Tyberiuszu, Kaliguli²³). Sąd jego o pierwszym cesarzu tym bardziej jest dla nas miarodajny, że syn ustosunkował się z wyraźną rezerwą do mrzonek republikańskich swego ojca. Ten bowiem bolał jeszcze nad utratą wolności, której obrońcą był Brutus, i widział w tym dowód starzenia się państwa, że nie mogąc o własnych siłach — szukało podpory w regentach (*Lact. l. c.*). Tymczasem młodszy Seneka, z rządami cesarzy zupełnie już pogodzony, gani postępek Brutusa, jako nie licujący z tegoż zasadami stoickimi: „(M. Brutus), który albo na dźwięk tytułu monarszego się wzdygał, jakkolwiek najlepszy jest ustrój państwa pod władzą monarchy sprawiedliwego, albo marzył, że tam się wolność utrzyma, gdzie tak hojną nagrodę rokowały nie tylko rządy, lecz także służalstwo” (*benef.* II 20, 2). Stąd też Augusta z szczerem przekonaniem uważa on za ideał dobrego władcy i stawia za wzór Klaudiuszowi i Neronowi (*dial.* XI 12, 5, *clem.* I 1, 6); powiada, że nadawany mu epitet „boga” nie był tylko oficjalną nazwą, że również na przydomek „ojca ojczyzny” postępowaniem swym August bezsprzecznie sobie zasłużył (*clem.* I 10, 3).

²³) Jedynie Klaudiusza skarykaturował w „*Apocolocyntosis*”; cf. S. Hammer, *De Seneca philosopho principum censore* (= *Mun. philol.* L. Cwikliński obl., *Posn.* 1936, p. 185 sq.).

Zresztą August zajmuje Senekę więcej jako człowiek²⁴⁾ niż jako rządca i reformator państwa. W senacie bogów tak cesarz mówi o swej działalności na ziemi (Apocol. 10, 2): „Po to na lądzie i morzu pokój wywalczyłem? Po to wojnom domowym kres położyłem? Po to stolicę prawami ugruntowałem, budowlami przyozdobiłem?” Podobnie krótkie wzmianki o pokoju (*pax*), o poskromieniu wojen domowych (*arma civilia debellata*), o odbudowie budynków publicznych (*restituta opera publica*) znajdziemy w clem. I 9, 4, benef. III 32, 5. VI 32, 3, a nieco obszerniejszą o wojnach zewnętrznych („rzezią obywatelską znużone wojska ku wojnom postronnym skierował”), dzięki którym granice państwa poza Ren i Eufrat posunął, czytamy w dial. X 4, 5 (cf. dial. XI 15, 3). W dwóch nadto miejscach, idąc za wzorem oficjalnej historiografii, wspomina Seneka o cudownych znakach, które towarzyszyły pierwszym poczynaniom i śmierci tego, „któremu przyroda wszech rzeczy niebo przeznaczyła” (dial. XI 15, 3): kiedy wracał z Apollonii do stolicy na wieść o śmierci Cezara, widziano dookoła słońca różnobarwną kolistą aureolę, podobną do tęczy (N. Q. I 2, 1); tak samo w chwili zgonu Augusta obserwowano kulę ognistą na niebie (N. Q. I 1, 3). Poza tym charakteryzuje nam autor Augusta jako człowieka, przy pomocy całego szeregu anegdot²⁵⁾. Wszystkie te opowiadania odnoszą się do czasów jedynowładztwa Augusta, a celem ich jest uwydatnić i zalecić innym wszelakie dobre strony czy cnoty cesarza. Pierwsze wśród nich miejsce zajmuje „I a s k a w o ś ć” (*clementia*)²⁶⁾. Ona kazała mu zwyciężonym przebaczać, dawnych zaś przeciwników (jak

²⁴⁾ Podobnie więcej charakterem niż czynami Augusta zajmuje się Mikołaj z Damaszku.

²⁵⁾ Zamieszczał je już jego ojciec w „Kontrowersjach” (cf. Malcovati I. c. p. 106 sq.), a może też z niezachowanej historii.

²⁶⁾ O przebaczeniu przeciwnikom cf. Suet. Aug. 51; z zaznaczeniem, że miało to miejsce po zakończeniu wojen domowych, Vell. II 86, 2 sq. i Dio LVI 38, 1 (słowa Tyberiusza): „August... ledwie ukończył wojny domowe i wykonał oraz wycierpiał — nie to, czego sam chciał, lecz co było postanowieniem bogów, przede wszystkim ocalił większość swych przeciwników, których walki oszczędziły, w niczym nie naśladować Sulli, którego szczęśliwym nazywano”. — Spora wiązka zachowanych nam anegdot odnosi się do tego właśnie okresu; cf. Plut. apophth. Caes. Aug. 3, compar. Dion. et Brut. 5; Suet. Aug. 33, 2, 51, 3, 56, 6, 66, 4; Dio LIV 23, 2—4 (Vedius Pollio).

Sallustiusa, Cocceiusa, Delliusa, Lepidusa) sobie zjednywać, a nawet w przyjaciół zamieniać (jak Domitiusa, Messalę, Asinius, Cyserona-syn) [clem. I 10, 1]. Ona zapewniła mu bezpieczeństwo, spokój i mir powszechny, aczkolwiek był pierwszym, który położył rękę na nieugiętych jeszcze karkach ludu rzymskiego (clem. I 10, 2). Wobec tych, którzy na jego życie spiskowali (jak Salvidienus, Lepidus, Muraena, Caepio, Egnatius), postępował August z początku surowo, aż, widząc bezskuteczność kar, obrał drogę przebaczenia, które zastosował naprzód wobec L. Cynny, wnuka Gn. Pompejusza; były spiskowice stał się odtąd jego przyjacielem (clem. I 9, 2—12²⁷), cf. dial. X 4, 5). Dalej: przebaczał on obywatelom miotane na siebie obelgi²⁸), których nie tylko nie mścił, ale czasem nawet nimi się rozweselał (clem. I 10, 3, dial. V 23, 4—8 [Timagenes], benef. III 27, 3 [senator Rufus]. Nie dość na tym: zalecał ojcom pobłażliwość wobec przestępstw synów, np. Tariuszowi, na którym własny syn chciał dopuścić się ojcobójstwa, doradził, aby go ukarał tylko tymczasowym wygnaniem; przed wydaniem zaś wyroku zastrzegł się, że ewentualnego spadku nie podejmie, chcąc w ten sposób bezinteresowność swą podkreślić (clem. I 15, 2—7). Ukarał natomiast surowość i okrucieństwo przyjaciela swego, Vediusa Polliona, który polecił wrzucić do sadzawki, na pożarcie rybom, niewolnika, z tego błahego powodu, że podczas uczty w obecności Cezara zbił kryształową czarę; cesarz kazał pothuc wszystkie kryształy w domu Polliona i zapłacić nimi sadzawkę (dial. V 40, 2—4, cf. Dio LIV 23, 2—4). Łaskawym wreszcie był August nawet dla gachów swej córki, bo skazując ich na wygnanie — obdarzał równocześnie glejtem bezpieczeństwa (clem. I 10, 3)²⁹).

Druga zaleta Augusta, sławiona przez Senekę, to hojność (*liberalitas*), dzięki której niejednen z chudopacholka przedzierzgnął się w bogacza (benef. II 27, 2, III 27, 3).

Jako trzecią wymienia hart duszy (*constantia animi*) w znoszeniu ciosów rodzinnych (śmierci siostry Oktawii, synów

²⁷) Scena rozmowy A. z Cynną (miała trwać dwie godziny!) była widocznie jako *exemplum clementiae* przedmiotem deklamacyj szkolnych; por. rozwlekłą opowieść Diona (LV 14, 1—22, 2).

²⁸) Cf. Tac. ann. IV 34, Dio LVI 43, 3.

²⁹) Inaczej o tej „łagodności“ pisze Tacyt ann. IV 44 (Iullus Antonius); por. też III 24.

adoptowanych, zięciów, wnuków) [dial. VI 15, 2, XI 15, 3; cf. Tac. ann. III 6].

Wreszcie podkreśla Seneka ciągłą jego troskę o państwo i nadmierne trudy panowania, które, mimo nieograniczonej władzy nad tylu ludami, kazały mu z tęsknotą myśleć o chwili, kiedy będzie mógł „wyzuć się ze swej wielkości“ i z dala od polityki wieść życie spokojne, ale godności i sławy niepozbawione (dial. X 4, 2—4, cf. Suet. Aug. 28). Dodaje Seneka, że życie cesarza było jednym pasmem niepokojów i wysiłków: po wojnach domowych przyszły wojny zewnętrzne, a równocześnie w stolicy wybuchły spiski. Wreszcie córka i jej gachowie spokojną mu starość zatruli; tak, po wycięciu jednych wrzodów — inne się ropic zaczęły (ibid. X 4, 5—6). Mimo to nie usprawiedliwia pisarz porywczosci Augusta, z jaką po wygnaniu rozwiązał Julii w publicznym edyktie rozgłosił wobec świata całą hańbę książęcego domu i tej, która *ex adultera in quaestuariam versa est*. Sam cesarz, żałując poniewczasie swego gniewu, wołał: „nie byłoby się to stało, gdyby żył jeszcze Agryppa albo Mecenaz“ (benef. VI 32, 1—4).

A jednak tenże sam Seneka, który tak sławi łaskawość Augusta po r. 31, inaczej wyraża się o jego przeszłości: „łagodnym był księciem boski August, o ile go kto zacznie oceniać od chwili jego pryncypatu... lecz, ledwie przekroczył osiemnasty rok życia, zaraz sztylety ukrywał w fałdach sukni swych przyjaciół, zaraz gotował skrytobójczy zamach na konsula M. Antoniusza, zaraz jako triumwir współdziałał w proskrypcjach... M. Antoniuszowi podczas uczty dyktował edykt proskrypcyjny (clem. I 9, 1 i 3)... Łagodnie postępował sobie August na starość albo w wieku, który ku starości się chylił. Za młodu był gorączką, unosił się gniewem, wiele takich rzeczy popełnił, od których (potem) z niechęcią oczy odwracał (clem. I 10, 4)... W zapasach lat młodzieńczych towarzyszyła mu więcej niż dojrzała starość; zapewne! stał się umiarkowanym i łaskawym — ale po skalaniu morza pod Akcjum krwią rzymską, po stracie rozbitych burzą koło Sycylii naw własnych i cudzych (tj. Antoniusza), po krwawych ofiarach na peruzyńskich ołtarzach i po proskrypcjach. Ja jednak łaskawością nie nazywam znużonego okrucieństwa: ta jest... istotna łagodność... która nie miała początku w skrusze po srogości...: wolnym być od wszel-

kiej plamy, nie mieć na sumieniu przelanej kiedykolwiek krwi bratniej“ (clem. I 11, 1—2). —

Dał nam więc Seneka migawkowy obraz Augusta, ale tak wyraźny i plastyczny, jak żaden z historyków tej epoki. Widzimy tu krótko i zwięźle naszkicowaną charakterystykę tego księcia, który inaczej przedstawiał się filozofowi jako triumwir, a inaczej jako jedynowładca. Bezstronność sądu pisarza z wyżej zaznaczonych powodów nie ulega żadnej wątpliwości.

VII.

A teraz wróćmy do Tacyty, o którym mówiliśmy na początku niniejszej rozprawy. Ten, jak wiadomo, zestawia głosy zwolenników i przeciwników świeżo zmarłego księcia (ann. I 9 i 10). Zaznaczyć jednak należy, że nasz historyk wyraźnie odróżnia plotki prostego tłumu (*plerique*), który blahym nawet rzeczom bezkrytycznie się dziwuje (ann. I 9 in.), od głosów *prudentium*, tj. ludzi doświadczonych i krytycznie myślących. Zupełnie w ten sam sposób Cycero (epist. XII 23, 2), mówiąc o zamachu na życie Antoniusza i o współudziale w nim młodego Oktawiana, odróżnia domysły motłochu od zdania ludzi wytrawnych: *...Caesaris Octaviani conatum: de quo multitudini fictum ab Antonio crimen videtur... prudentes autem et boni viri et credunt factum et probant*. Otóż, jakkolwiek Tacyt nie wyjawiał własnego zdania wśród tych dwóch sprzecznych opinii krytyków, które celowo zresztą ze względu na technikę³⁰⁾ swego dzieła tu przytoczył — to jednak widocznie i jednej i drugiej stronie w pewnych szczegółach rację przyznawał. Ze zwolennikami Augusta z pewnością się zgadzał, że „wojny domowej nie można ani rozpocząć ani prowadzić środkami legalnymi“³¹⁾,

³⁰⁾ Rejestrowanie plotek, krążących niekiedy w chwili choroby, śmierci władców, albo innych ważnych zdarzeń politycznych, należy do techniki historiografii hellenistycznej. U Tacyty spotykamy ją nie tylko I 9 i 10, ale i I 4 (choroba Augusta) raz II 82 (choroba Germanika). Podobnie u Curtiusa Rufusa (III 5: choroba Alexandra W.), Polibiusza (XVIII 46, 1 sq.: Etołowie ganią zarządzenia senatu rzymskiego; XXXVII 1: nastroje w Grecji po pokonaniu Kartagińczyków przez Rzymian — gdzie przeciwstawione są sobie dwie pary odmiennych zapatrywań) i Liwiusza (XXXIII 33, 5 sqq.: radość Greków na wiadomość, że senat rzymski przywrócił im wolność). Cf. E. Norden, *Einleitung*² (1912) p. 451.

³¹⁾ Cf. hist. II 45: *sortem civilium armorum misera laetitia detestantes*, III 25: *saevissimi belli execratio*, ann. III 28 *„discordia; non mos, non ius*.

że „Oktawian poczynił wiele ustępstw Antoniuszowi i Lepidusowi³²⁾”, że „nie było innego lekarstwa dla rozbitej w stronnictwa ojczyzny, jak tylko żeby się jednemu pod rząd dostała³³⁾”, że „nie jako król ani dyktator³⁴⁾”, lecz pod imieniem pierwszego obywatela³⁵⁾ uporządkował państwo“, że „jako granice tego państwa ustanowił Ocean albo dalekie rzeki³⁶⁾”, że „legiony, prowincje³⁷⁾, floty³⁸⁾”, słowem wszystko ze sobą jest połączone³⁹⁾”, że „prawo⁴⁰⁾ panuje u obywateli, umiarkowanie stosuje się wobec sprzymierzeńców⁴¹⁾”, że „stolicę August wspianiale przyozdobił⁴²⁾”.

³²⁾ Cf. ann. I 2: cum ferocissimi... proscriptione cecidissent.

³³⁾ Cf. hist. I 1: postquam bellatum apud Actium atque omnem potentiam ad unum conferri pacis interfuit.

³⁴⁾ Cf. ann. III 56: id summi fastigii vocabulum (sc. tribuniciam potestatem) Augustus repperit, ne regis aut dictatoris nomen adsumeret...

³⁵⁾ Cf. ann. I 1: cuncta... nomine principis sub imperium accepit.

³⁶⁾ Cf. Orosius VII 3, 7: deinde, ut verbis C. Taciti loquar, sene Augusto Ianus patefactus, dum apud extremos terrarum terminos novae gentes...quaeruntur. August radzi w *breviarium totius imperii* utrzymać państwo w dotychczasowych granicach (ann. I 11, cf. Agr. 13).

³⁷⁾ O specjalnej polityce A. wobec Egiptu, oddanego w zarząd rycerzy jako wicekrólów, mających też najwyższą władzę sędziowską, cf. hist. I 11, ann. II 59 i XII 60. O stosunkach z Partami i narzucaniu królów Armenii, cf. ann. II 1—4. Po stracie trzech legionów przez Varusa zaniechał August z Germanią bezskutecznych wojen (Germ. 37, ann. I 59). Powiększył królestwo Heroda w Judei (hist. V 9). Częste podróże do wschodnich i zachodnich prowincyj odbywał w towarzystwie Liwii (ann. III 34). Sam, już w starości, jeździł nieraz do Germanii (ann. I 46).

³⁸⁾ O stacjach floty w Misenum, Rawennie i Forum Iulii, zorganizowanych przez Augusta, cf. ann. IV 5 in. (Suet. Aug. 49).

³⁹⁾ O jego *artes*, tj. sztuce rządzenia, i *dominationis arcana*, cf. ann. V 1 i II 59.

⁴⁰⁾ Cf. ann. III 28: deditque iura. Tacyt wspomina *acta* A. ann. IV 42 i XVI 22; *instituta* A. ann. II 59, a wyszczególnia następujące *leges*: de *luxu*, ann. III 54, odnoszące się do *flamines Diales*, ann. III 71, IV 16, *lex Papia Poppaea*, dotycząca kar na bezżennych, ann. III 25, względnie wypłacanych posagów, ann. II 37, *Iuliae rogationes*, ann. III 25, *lex Saenia*, dotycząca przyjmowania senatorów między patrycjuszów, ann. XI 25, *lex maiestatis*, ann. I 72.

⁴¹⁾ Cf. ann. I 2: neque provinciae illum rerum statum abnuebant, suspecto senatus populiue imperio ob certamina potentium et avaritiam magistratuum, invalido legum auxilio...

⁴²⁾ Cf. ann. II 23, gdzie jest mowa o rozszerzeniu pomoerium urbis... more prisco, quo iis, qui protulere imperium, etiam terminos urbis propagare datur. — Inne cechy charakteru Augusta: bystrość umysłu (*acerrima*

Pewne zatem pochlebne szczegóły, przytaczane przez zwolenników Augusta, a odnoszące się do jego rządów jedynowładczych, Tacyt uznawał. Z drugiej jednak strony zupełnie zgadzał się w duchu z opinią tych opozycjonistów (*dicebatur contra*, ann. I 10), którzy w Oktawianie jako triumwirze widzieli rysy ujemne; w każdym więc razie to wszystko, co czytamy w c. 10 aż do słów: *poenas morte exsolvisse*, wypowiedziane jest z myśli samego Tacyta (żądza władzy naczelnej motywem pierwszych już jego kroków, pozyskanie weteranów, zebranie na własną rękę wojska, zbuntowanie legionów Antoniusza, udawana przychylność dla partii republikańskiej i senatu, który mu nadał władzę pretora i wysłał wraz z Hirtiussem i Pansą na wojnę mityneńską, zagarnięcie po podejrzanej śmierci obu konsulów ich wojsk, wymuszenie na senacie godności konsula, użycie przeciw rzeczypospolitej broni⁴³⁾, otrzymanej przeciw Antoniuszowi, proskrypcje, wywłaszczenia, mamienie Sex. Pompejusza pozorem pokoju w Misenum w r. 39, Lepidusa nadzieją przyjaźni, Antoniusza przymierzem w Tarencie i Brundisium oraz małżeństwem z Oktawią, skutek czego ten ostatni podstępne powinowactwo śmiercią przepłacił⁴⁴⁾).

Czytamy bowiem bardzo dla nas ważny ustęp (ann. III 28), który świadczy, że Tacyt cały okres wojen domowych od 48 do 29 roku uważał za nieprzerwany szereg bezprawii, które dopiero w 28 r. August uchylił, czując się już pewnym swej władzy: *exin continua per viginti⁴⁵⁾ annos discordia; non mos, non ius; deterrima quaeque impune ac multa honesta exitio fuere. Sexto demum*

mens, hist. II 76), tolerancja wobec przekonań republikańskich i zaczepki osobistych (ann. IV 34), dążenie do popularności (ann. I 54 i 76) i chwały u potomnych (ann. I 8 i 10).

⁴³⁾ Cf. Agr. 13: *mox bella civilia et in rem publicam versa principum arma...*

⁴⁴⁾ Cf. hist. III 66: *non a Caesare Pompeium, non ab Augusto Antonium incolumes relictos*. — Germanik zwiedza „zatoki, wstawione zwycięstwem pod Akcjum, i trofea, poświęcone przez Augusta, jako też obóz Antoniusza — przywołując sobie na pamięć swoich przodków. Albowiem... wujem jego był August, dziadem Antoniusz: tak więc miał tam przed oczyma wielki obraz smutku i wesela“ (ann. II 53).

⁴⁵⁾ Cf. Vell. II 89, 3: *finita vicesimo anno bella civilia... revocata pax, sopitus ubique armorum furor* (= Verg. Aen. I 294), *restituta vis legibus, iudiciis auctoritas, senatui maiestas...* Liv. per. 133: *imposito fine civilibus bellis altero et vicesimo anno*.

consulatu (28 r.) *Caesar Augustus, potentiae securus, quae triumviratu iusserat abolevit deditque iura, quis pace*⁴⁶⁾ *et principe uteremur.*

Tacyt ocenia Augusta bez entuzjazmu ale i bez zółci. Wi-
dzi w nim tego, który od początku świadomie zmierzając do
panowania, nie przebierał w środkach, aż wreszcie położył kres
rzeczypospolitej (ann. I 10, III 24). Ogólne znużenie po woj-
nach domowych i pragnienie pokoju, brak wszelkich przeciw-
ników, którzy albo legli w boju, albo byli proskrybowani —
ułatwiły mu zajęcie naczelnego stanowiska (ann. I 1 i 2). Pod
spokojnymi jego rządami młode zwłaszcza pokolenie zapomniało
o dawnej równości, zadowolone, że sam *princeps* troski publiczne
na swe barki przejął (ann. I 4, cf. Dio LVI 44, 4). Jedynie starsi
wspominali jeszcze na pogrzebie cesarza „ów dzień niestrawio-
nej na razie niewoli i bez skutku odzyskanej wolności“, tj. Idy
marcowe r. 44 (ann. I 8 s. f.). — Tacyt rozumiejąc konieczność
jedynowładztwa (hist. I 1), czuł widocznie żal do Augusta, „że
swych spadkobierców w środki do władzy nad państwem za-
opatrzył“ (ann. I 8 s. f.), i że wytrwale dążył za życia do stwo-
rzenia dynastii (ann. I 3). Opisując dzieje złych cesarzy tego
domu Julijsko-klaudyjskiego, brał Augustowi za złe, że „we
własnej swej rodzinie następcy poszukiwał“ (hist. I 15). Wyr-
ził to już niegdyś przez usta Galby, który adoptując Pizona tak
mówi: „za Tyberiusza, Kaliguli, Klaudiusza było państwo rzym-
skie jakby dziedzictwem jednej rodziny: teraz namiastką wol-
ności to będzie, że ode mnie zaczęła się elekcja; skoro zatem
wygaśń ród Juliuszów i Klaudiuszów, adopcja wynajdzie za
każdym razem takiego, który będzie najlepszy“ (hist. I 16).
Doświadczenie Tacyta wzbogaciło się jeszcze tym smutnym fak-
tem, że przeżył on nadto drugą dynastię, flawijską, z jej ostat-
nim przedstawicielem: Domicjanem. Za najodpowiedniejszą więc
formę monarchiczną uważał elekcję i adopcję poza domem ce-
sarskim; stąd Nerwa zdawał mu się łączyć „dwa niegdyś nie-
zgodne z sobą pojęcia, cesarstwo i wolność, a Trajan z dnia na
dzień szczęście czasów pomnażać“ (Agr. 3). Nie przeocząc
zresztą innych zasług Augusta jako jedynowładcy, za najwybit-
niejszą to uznał, że przekreślił on bezprawne za-
rządzenia z czasów triumwiratu, że nadał pra-

⁴⁶⁾ Cf. ann. I 2: *cunctos dulcedine otii pellexit*, I 3: *domi res tranquillae*.

wa i zapewnił państwu długotrwały pokój. Tę samą myśl (w odniesieniu do r. 28) wyraził już przed nim Wergiliusz (Aen. I 291 sq.): „Złagodnieją okropne czasy, ustana w krąg wojny, / A siwa Wierność z Westą, z Remusem dostojny / Da Kwiryn prawa (tj. August, zaniechawszy bratnich walk); srogie żelaznym łańcuchem / Wrzeczadze zawrą Wojen...” (tł. Karyłowski).

Historyk więc, podobnie jak Seneka filozof, wyraźnie odgradza lata triumwiratu Oktawiana od legalnych jego rządów w roli „pierwszego obywatela”, tylko że Seneka ocenia Augusta raczej jako człowieka, Tacyt raczej jako polityka.

VIII.

Tacyt w sądach swych o Augustie niezależny był od tradycji Augustowo⁴⁷⁾-liwiuszowej, jakkolwiek znał ją dobrze; słowom zwolenników Augusta (ann. I 9): „w bardzo nielicznych wypadkach użył przemocy, aby ogółowi zapewnić pokój”, dokładnie odpowiadają słowa Tyberiusza w jego mowie pogrzebowej, wygłoszonej na cześć zmarłego cesarza — u Diona (LVI 37, 3): „wolał on, nawet wbrew swej woli, niewielu złożyć im na ofiarę, aby ogół obywateli ocalić; wolał w porę z poszczególnymi zawrzeć układ, aby nie musieć równocześnie wojować z wszystkimi”. Podobnie z motywami tychże stronników (ann. I 9), że „nieuchronna potrzeba rzeczypospolitej, w której dla praw już nie było miejsca, zapędziła go do wojny domowej, a tej nie można ani rozpocząć ani prowadzić uczciwymi środkami”, można porównać analogiczne myśli, wyrażone u Diona LVI 44, 1 sq.: „choć nawet wspominali niektórzy o poprzednich zdarzeniach z okresu wojen domowych, to przecież usprawiedliwiano je koniecznością stosunków. Uważano natomiast za stosowne wziąć pod uwagę, jakim był jego sposób myślenia wówczas, kiedy bezsprzeczną już władzę dzierżył: istotnie różnica była bardzo wielka, co łatwo możnaby udowodnić przez szczegółowe zestawienie jego czynów. Przede wszystkim jednak

⁴⁷⁾ Przytyk do *Index rerum gestarum* widzę w ann. I 9, gdzie tłum, dziwnie się blahostkom (*vana mirantibus*), wylicza konsulaty Augusta, jego 37-letnią władzę trybunską, 22 razy otrzymany tytuł imperatora i inne godności, pomnożone albo nowe. — Tacyta zniechęcały też pochlebstwa Velleiusa i innych historyków (*donec gliscente adulatione deterrentur*, ann. I 1).

to z nich zaznaczam, że wszelakim niepokojom kres położył, że ustrój państwa w jak najlepszy przekształcił, i że silną władzę ugruntował; przeto, jeżeli kiedyś gwałtowniejsze stosowano środki (jakie przy nagłych przewrotach państwowych z reguły mają miejsce), słuszniejszą byłoby rzeczą przypisać je raczej okolicznościom niż jemu“.

A zatem Dio, który czerpał z innej tradycji niż Tacyt, również dzieli rządy Oktawiana na dwa odrębne okresy i podkreśla wyraźną w nim zmianę na lepsze od chwili, gdy został jedynowładcą. Tenże Dio (XLVII 7, 3), kładąc nacisk na to, że Oktawian nie był okrutny z natury w wykonywaniu proskrypcyj, powiada: „dowodem na to, że odkąd przestał dzielić rządy z Antoniuszem i Lepidusem, i sam posiadał władzę, nic podobnego więcej nie uczynił“. A to samo mniej więcej wyraża także pochlebny Velleius (II 86, 2): „z tej łagodności wodza (po bitwie pod Akcjum) można się było domyślać, jaką czy to w początkach swego triumwiratu czy na polach pod Philippi — g d y b y m u, jak teraz, b y ł o w o l n o — po zwycięstwie miarę byłby zachował“.

(C. d. n.)

BADANIA TERENOWE ZAKŁADU ARCH. KLAS. U. J. K. W POWIECIE BORSZCZOWSKIM

napisał

KAZIMIERZ MAJEWSKI

Dotychczasowe badania archeologiczne i znaleziska przy padkowe na ziemiach Polski dostarczyły dużo tzw. importów grecko-rzymskich. Należy się jednak spodziewać, że przyszłe badania przyniosą wyniki o wiele bogatsze, zwłaszcza na Podolu i Pokuciu. Dorzecze górnego Dniestru było bowiem w okresie gospodarczej ekspansji miast greckich w basenie morza Czarnego terenem silnego oddziaływania kultury greckiej zarówno wprost jak i za pośrednictwem plemion scytyjskich, których możni i bogaci naczelnicy byli szczególnie rozmiłowani w wyrobach greckiego przemysłu artystycznego.

Jeszcze w większym stopniu oddziaływały na miejscowe kultury dorzecza górnego Dniestru wpływy rzymskich prowincji o czym wyraźnie świadczą importy prowincjalno-rzymskie, znajduwane w stanowiskach tzw. kultury wandalskiej oraz kultury lipickiej, będącej najdalej na północ wysuniętą „prowincją” wysoko rozwiniętej kultury dako-getyckiej i jej ostatnią ostoją po podbiciu Dacji przez Trajana.

Zbadanie cywilizacyjnych wpływów grecko-rzymskich na kultury przedhistoryczne, rozwijające się na terytorium Polski, jest jednym z bardzo pilnych postulatów badawczych nauki polskiej. Wprawdzie zagadnieniem tym zajmują się archeologowie prehistorycy, ale ich z natury rzeczy interesują importy grecko-rzymskie głównie jako kryterium chronologiczne i źródło wpływów na typologię i dekorację miejscowych wytworów kultury materialnej, natomiast analiza stylistyczna samych importów, próba zlokalizowania wytwórni, w których one powstały, oraz wyjaśnienie całego splotu zagadnień z tym związanych, a więc stosunki handlowe, polityczne i kulturalne, mogą być podjęte — rzecz oczywista — jedynie przez archeologów klasycznych¹⁾.

Tego zadania na terenie Małopolski Wschodniej podjął się

¹⁾ Postulat zbadania importów artystycznych rzymskich zrealizował S. J. Gąsiorowski (*Espansione dell' arte industriale romana in Polonia; Le relazioni fra l'Italia e la Polonia dall'età romana ai tempi nostri*, Roma 1936, p. 5—34 z 7 tab.; tamże bogata literatura przedmiotu).

Zakład Archeologii Klasycznej Uniwersytetu Jana Kazimierza we Lwowie. Pierwszym etapem pracy nad wyżej omówionym zagadnieniem muszą być badania terenowe, mające dostarczyć jak najpełniejszego materiału źródłowego.

Dzięki zasiłkowi z Funduszu Kultury Narodowej im. Józefa Piłsudskiego, Zakład rozpoczął w lipcu 1937 roku wstępne badania terenowe, które miały na celu wyszukanie stanowisk, mogących być przedmiotem prac wykopaliskowych w następnym roku. W badaniach tych, prowadzonych pod kierunkiem Prof. Dr Edmunda Bulandy, wzięli udział Dr Jan Stareczuk, adiunkt przy katedrze arch. klas. U. J. K., Dr Marejan Śmiszko, adiunkt przy katedrze prehistorii U. J. K. oraz podpisany. Obecność prehistoryka, zajmującego się specjalnie kulturami przedhistorycznymi Małopolski Wschodniej w dobie cesarstwa rzymskiego, kierownictwo Zakładu uważa za wskazane nie tylko z tego względu, że badania te będą się odbywać na terenie, na którym wykopaliska prowadzą prehistorycy, ale także ze względu na możliwość napotykania znalezisk nie będących przedmiotem zainteresowań badawczych Zakładu arch. klas. oraz stanowisk prehistorycznych dotąd nieznanymi, które należy na razie bodaj zinwentaryzować.

Wstępne badania terenowe były prowadzone w lipcu 1937 w powiecie borszczowskim, na szlaku tzw. wału Trajana, celem naniesienia go na mapę oraz celem rejestracji okolicznych kurhanów, mogących być przedmiotem badań wykopaliskowych w roku następnym.

Tzw. wał Trajana zbadano na czterech odcinkach (zob. ryc. 1.)²⁾. Pierwszy odcinek znajduje się w Germakówce na południe od wsi. Biegnie on od Zbrucza na zachód i południowy zachód, przecina go gościniec, następnie tor kolejowy a w końcu droga polna. Wedle austriackiej mapy sztabowej (1 : 25.000; nr 4576/2) wał ten kończy się przy wspomnianej drodze polnej. Zdołano jednak stwierdzić, że teren za drogą polną posiada zupełnie wyraźne wzniesienie ciągnące się na ok. 50 m w kierunku południowo-zachodnim. Niewątpliwie wzniesienie to jest pozostałością wału, który w tej części został zniwelowany pod orne pole.

Omawiany odcinek wału dochodzi od strony północnej do 12 m wysokości i zamknięty jest z tej strony szeroką fosą. Na

²⁾ Wał ten opisał ogólnie B. Janusz, Zabytki przedhistoryczne Galicji Wschodniej, Lwów 1918; zob. tamże skorowidz.

ogół zachował się dobrze; tylko w niektórych częściach przekopano go dla uzyskania miejsca na przecinający go gościniec, drogę polną oraz pod zabudowania wiejskie. Profile w partiach wału, przekopanych w latach ostatnich, wskazują na to, że usypiano go z ziemi zebranej z sąsiednich gruntów o znacznej domieszce iłu, występującego w białych pasemkach; zaś powierzchnię wału tworzy warstwa humusu, dochodząca do 40 cm grubości. Nie bez znaczenia dla przyszłej interpretacji przeznaczenia tego wału może być obserwacja, którą poczyniono w części wału przylegającej do wschodniej strony toru. Otóż na powierzchni około 4 m² odsłonięta jest warstwa przepalanej gliny.

Drugi odcinek wału rozpoczyna się w Zalesiu, biegnąc w kierunku południowo-wschodnim, z lokalnymi odchyleniami na zachód. Początkową partię wału, znajdującą się we wsi, zniwelowano pod zabudowania wiejskie; jedynie w sadach i ogrodach widać nieznaczne jego pozostałości. Wyszedszy ze wsi, wał ten biegnie przez las, przecina drogę leśną obok wzniesienia 276 na mapie sztabowej austriackiej 1 : 25 000 (nr 4576/2), idzie dalej przez las, mając od strony wschodniej głęboką fosę, kończy się zaś u brzegu dużego jaru, dochodzącego do jaru Zbrucza, niedaleko wsi Młynówka.

Trzeci odcinek wału rozpoczyna się poniżej Kudryniec Dolnych, tuż nad brzegiem Zbrucza i biegnie w kierunku południowym przez łąn dworski, gdzie został częściowo zniwelowany; następnie przecięty polną drogą uchodzi w las, mając po lewej stronie (od strony Zbrucza) głęboką fosę. Wyszedszy z lasu, przecięty drugą polną drogą, biegnie aż do Zawala przez teren zajęty dziś pod uprawę roli. We wsi w pobliżu cmentarza, przecięty drogą, znów wchodzi w las i kończy się w stromych zboczach zamykających od strony zachodniej jar Zbrucza.

Poszukiwania za dwiema krótkimi odnogami tego wału w Paniowcach, wspomnianymi przez Janusza^{*)}, mimo obserwacji terenowych i wywiadów z miejscową ludnością, nie dały wyniku pozytywnego.

Czwarty najdłuższy odcinek wału rozpoczyna się od brzegu stromego jaru Zbrucza, na wschód od Boryszkowic i biegnie w kierunku południowym z nieznacznymi odchyleniami na zachód. Przecięty gościńcem prowadzącym do Okopów Św. Trójcy

*) I. c. p. 72.

w odległości ok. 800 m od Wygody zdąża dalej w kierunku południowym, przerwany dwiema drogami i starym nasypem kolejowym; kończy się zaś w odległości ok. 140 m przed wąwozem wchodzącym bezpośrednio do jaru Dniestru, niedaleko Bielowiec. Pierwotnie wał ten najprawdopodobniej dochodził do wąwozu, a dopiero później przez uprawę roli został w tej końcowej partii zniwelowany. Wysokość jego dochodzi przeciętnie do 4 m, jest prawie w całości pokryty młodym lasem i od strony wschodniej zamknięty dość głęboką fosą.

Badanie wału w czterech opisanych odcinkach pozwoliło stwierdzić, że za wyjątkiem odcinka pierwszego (koło Germakówki) trzy pozostałe zamykają od strony zachodniej nieduże skrawki terenu, zamkniętego z trzech innych stron na ogół stromymi brzegami jaru Zbrucza a na czwartym odcinku także jaru Dniestru, przy czym wszystkie odcinki wału posiadają fosę, pierwszy od strony północnej, pozostałe od strony wschodniej⁴⁾.

Równocześnie z badaniem wału czyniono poszukiwania za kurhanami. Zrekognoskowano niezinwentaryzowany dotąd kurhan przy drodze wiodącej z Iwania Pustego do Zalesia. Został on częściowo rozorany przez właściciela gruntu, a obecne poszukiwania na roli dały wielką ilość fragmentów ceramicznych typologicznie należących do tzw. naczyń scytyjskich oraz jeden mały ułamek naczynia, zdobnego geometrycznym ornamentem, typowym dla ceramiki warsztatów grecko-pontyjskich, co pozwala przypuszczać, że jest to kurhan scytyjski. Ponieważ został on rozorany najwyżej na 1 m głębokości, istnieje zamiar systematycznego przekopania go w roku przyszłym, celem bliższego poznania charakteru samego kurhanu i ewentualnie obrzędu grzebalnego, o ile ten da się jeszcze stwierdzić mimo częściowego uszkodzenia kurhanu.

Dalej zapoznano się ze stanem zachowania dwu kurhanów w Sapohowie, znajdujących się na niwie „Mohylki“, obok gościńca Borszczów — Mielnica (między kilometrem 22,7 a 22,8). Kurhany te, jeden o średnicy ok. 30 m, drugi nieco mniejszy były — jak

⁴⁾ Przypuszczalnie wał ten posiadał charakter obronny, podobnie jak najstarszy z trzech wałów ciągnących się od Cernavody do Tomi (Constanza) w Dobrudży (cf. J. d. I. XVI 1901, p. 115 f. 11), który zdaje się powstał w czasach przed inwazją rzymską (cf. Neue Jahrb. für klass. Alt. XXXIX—XL, 1917 fasc. 1. p. 64—67).

wiadomo — rozkopane w latach 1876—1878 przez Kirkora i dały cenny materiał znaleziskowy⁵⁾. Ponieważ jednak były to wykopaliska niemethodyczne i bez dokładniejszych sprawozdań— należałoby stanowczo przeprowadzić na nich badania weryfikacyjne, które, wedle wszelkiego prawdopodobieństwa, dałyby wynik pozytywny.

Ponadto odkryto niezinventaryzowane dotąd stanowisko prehistoryczne w lesie w Muszkatówce. Jest to mianowicie grodzisko (zob. ryc. 2), zamknięte od strony północnej jarem, zaś z trzech pozostałych stron czterema kolisto biegnącymi wałami. Celem uzyskania bliższych danych o charakterze tego grodziska przeprowadzono próbne przekopy w śródgrodziu i w wale zewnętrznym. W śródgrodziu przekopano dwa rowy o łącznej powierzchni 25 m² do głębokości trzech sztychów (ok. 60 cm). W pierwszym i drugim sztychu występowały ułamki ceramiki wczesno-historycznej a w trzecim wyłącznie odlupki krzemienne, przeważnie białe patynowane. Przekopany zewnętrzny wał od strony południowej wykazał w profilu warstwę palonej gliny, warstwę namuliska i warstwę usypaną z ziemi. Ponadto w kilku miejscach wystąpiły większe skupienia przepalonych bierwion dębowych.

Nakoniec w przedłużeniu czwartego odcinka wału tuż obok Bielowiec, na dworskim polu, stwierdzono na podstawie obficie występujących fragmentów ceramicznych ślady osady kultury ceramiki malowanej.

Na tym zakończono wstępne badania terenowe, mając w planie w roku 1938 spenetrować wschodnią część powiatu borszczowskiego a następnie przejść do powiatu zaleszczyckiego i horodeńskiego.

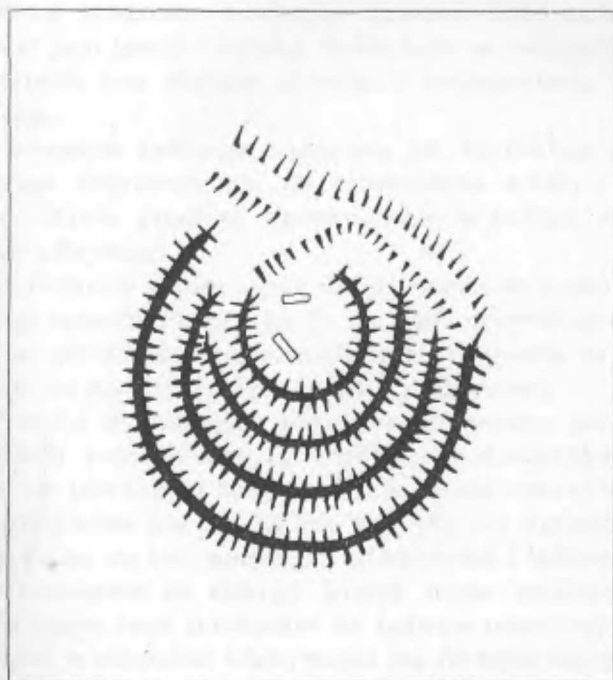
⁵⁾ Cf. T. Sulimirski, Scytowie na zachodnim Podolu, Lwów 1936, p. 72—74.

Ryc. 1. Schematyczna mapka południowo-wschodniej części powiatu borszczowskiego z naniesieniem miejsc badań terenowych Zakładu Arch. Klas. U. J. K. w lipcu 1937. Według mapy Wojsk. Inst. Geogr.; podz. 1 : 100 000. (wyk. W. Mihułka).

Objaśnienie znaków:

- wał
- kurhan
- grodzisko
- osada ceramiki malowanej

Ryc. 2. Schematyczny plan grodziska w Muszkatówce
(wyk. W. Miłułka wedle rysunku dra J. Starczuka).

POMOCE NAUKOWE W NAUCZANIU JĘZYKÓW STAROŻYTNYCH

napisał

ANTONI WIŚNIEWSKI

*„Nihil est in intellectu, quod non
ante fuerit in sensu.”*

Nowe programy redukując znacznie ilość materiału, chcą podnieść jego jakość i wyniki. Nakłada to na nauczycieli języków klasycznych tym większy obowiązek zastanowienia się nad ich realizacją.

Pierwszym zadaniem nauczania jęz. łacińskiego jest w myśl programu doprowadzenie do zrozumienia tekstu. Na drugim miejscu stawia program wprowadzenie w kulturę starożytnych Greków i Rzymian.

W referacie swoim zajmę się, stosownie do tematu, realizacją drugiego zadania. Poruszając je, nie mam oczywiście zamiaru nie doceniać pierwszego. Zagadnienie ujmę w sposób najogólniejszy zarówno od strony teoretycznej jak i praktycznej.

Postulat dydaktyczny pogładowości uznano już dawno we wszystkich przedmiotach, a współczesna dydaktyka stawia go prawie na pierwszym miejscu. Także wśród nauczycieli filologii klasycznej mało jest już takich, którzyby nie uznawali potrzeby posługiwania się tzw. pomocami naukowymi i hołdowali werbalnemu nauczaniu, do którego jednak mimo najlepszych chęci, zmusza często brak funduszków na nabycie potrzebnych pomocy. Zwłaszcza w dziedzinie takiej nauki jak filologia klasyczna, która nie może oprzeć się na bezpośredniej obserwacji¹⁾, gdyż przedmiotem jej jest miniona rzeczywistość, nie dająca się wskrzesić, wytworzenie odpowiednich wyobrażeń w umysłach uczącej się młodzieży będzie zadaniem niesłychanie trudnym i zawiłym. Przeto w przedmiocie naszym bardzo ważną rolę odgrywać musi zetknięcie się z konkretnym przedmiotem jak z modelem lub obrazem i tym wszystkim, co może zbliżyć do tej minionej rzeczywistości i pozwolić ją lepiej zrozumieć. Nie ulega żadnej wątpliwości, że pomoce naukowe utrwalają w pamięci ucznia omówiony ma-

¹⁾ Zwłaszcza u nas, bo inaczej sprawa przedstawia się dla nauczyciela filologii klas. w Grecji i w Italii.

teriał i kojarzą słowa z odpowiednimi wrażeniami wzrokowymi, nie pozwalając na pamięciowo-abstrakcyjne ujmowanie wiadomości z dziedziny życia i kultury starożytnych.

Weźmy taki przykład: Uczeń spotyka się po raz pierwszy z wyrazem *templum*. W preparacji podane jest *templum* = świątynia. Jakie kojarzy uczeń wyobrażenia z poznanym słówkiem *templum*, jeśli nie widział jeszcze świątyni greckiej czy rzymskiej? Oczywiście, że wyobraża sobie *templum* jako świątynię chrześcijańską czy synagogę. Dopiero przez pokazanie odpowiedniej ilustracji lub modelu, przez zwrócenie uwagi na różnicę między naszą świątynią a starożytną, uczeń może z tym nowym słówkiem skojarzyć odpowiednie poprawne wyobrażenie. Biorę inny przykład: W pierwszej klasie poznaje uczeń czasownik *arare* = orać, z którym musi kojarzyć przedmiot, służący do wykonywania tej czynności. Jeśli mu nie pokażemy sochy rzymskiej, z pewnością nabędzie o niej fałszywego wyobrażenia. W ten sposób możnaby w nieskończoność mnożyć przykłady.

Antidotum mogłyby być ilustracje umieszczane w preparacjach na wzór np. Ilustrowanego Słownika Języka Polskiego, które objaśniałyby nowe słówka, zapobiegając tworzeniu wielu niewłaściwych wyobrażeń, jakich nabywają nasi uczniowie w trakcie nauki jęz. greckiego i łacińskiego.

Zagadnienie to porusza St. Cybulski w artykule pt. Uwagi i Myśli (Przegląd Klasyczny 1936, II, 7—8) tak pisząc: „My, pedagodzy, zapominamy częstokroć, że wyrazy same przez się nie istnieją. Jeżeli dziecko, czy nawet dorosły, mówi „koń“, to obce mu jest ogólne pojęcie o koniu, jako obejmujące wszystkie konie bez różnicy rasy, maści itd. Myśli wtedy o koniu, którego widział na obrazie Kossaka, lub o koniu, którego spostrzegł na ulicy. Miałem w ręku książeczkę angielską, pisze dalej autor, w której, jak u Larousse'a, przy każdym wyrazie łacińskim znajduje się naszkicowany dany przedmiot, lub przedstawiona jest czynność (biegnię), albo sen (śpi), o którym się wspomina. Uczeń kojarzy wizerunek z nazwą i tę nazwę zapamiętuje. Robiłem próby, kończy Cybulski, uwzględniania podobnych asocjacji: niestety, byłem źle zrozumiany“.

Tzw. pomoce naukowe czyli środki pomocnicze dzielę na cztery kategorie: 1) model, 2) ilustracja, 3) obraz świetlny i 4) mapa.

Model.

Wyższość modelu nad ilustracją polega na tym, że, jak przedmiot rzeczywisty, posiada model trójwymiarowość i jest dlatego rzeczywistością w pomniejszeniu. Okoliczność ta ułatwia przede wszystkim skojarzenia i wpłata niejako przeżycia ucznia w rzecz przedstawioną na modelu. Modele wykonają nasi uczniowie. „Das Tun interessiert, das Getane nicht“, mówi Goethe. A więc i przyjemność sprawi niejednemu zdolnemu mistrzowi wśród naszych uczniów wykonanie modelu. Uczyni to z tym większą chęcią a nawet dumą (o czym miałem sposobność przekonać się bardzo często), jeśli będzie świadom pożytku swej pracy i szacunku, jakim go otoczy szkoła i nauczyciel. Rzecz jasna, że wykonanie modeli musi odbywać się poza lekcją języka łacińskiego czy greckiego, najlepiej pod kierunkiem nauczyciela robót ręcznych, w ścisłej jednak współpracy²⁾ z filologiem, który ma obowiązek dostarczyć odpowiednich rysunków i pomiarów każdego przedmiotu oraz czuwać nad należytym wykonaniem.

Wykonywanie modeli, które po pewnym czasie mogą utworzyć pokaźne muzeum szkolne³⁾, jest zarazem pięknym przykładem kolaboracji ucznia z nauczycielem. O wielkiej wartości kształcącej tego rodzaju pracy pisze Wilhelm Hartke w „Arbeitsunterricht in den beiden alten Sprachen“. Tam czytamy: „Wenn dem Schüler auf dem Wege über die Sinne, Ohr, Auge und Tastsinn, ein lebendiger Same in die Seele gelegt worden ist, so wird dieser bald beginnen, sich in der dem Alter eigentümlichen Weise zu rühren, das heisst: der Junge wird das Erlebte spielen. Mit Hand und Mund, ja mit dem ganzen Menschen formt er nach, was er erlebt hat“.

Jakie modele mogliby zrobić nasi uczniowie? W pierwszym rzędzie potrzebujemy takich modeli, które będą dla nas rzeczywistymi pomocami naukowymi. Uważam np. za niepotrzebny model mostu, który Cezar rzucił przez Ren; zwłaszcza, że tego rozdziału „Pamiętników“ wogóle nie czytamy w szkole. Następujące modele, możliwe do wykonania przez uczniów, uważam za

²⁾ O tej współpracy pisze Zmigryder-Konopka w Pracach Ręcznych i Hoffmann w broszurce pt. „W pracowni filologicznej“, Śrem 1935.

³⁾ Dużo modeli posiada gimnazjum w Jarocinie oraz pracownia filologiczna przy gimnazjum w Śremie, stworzona przez Hoffmana, autora cytowanej broszurki. Cały szereg modeli zrobili uczniowie gimnazjum w Kępnie, kiedy byłem tego zakładu nauczycielem.

pożyteczne pomoce naukowe: dom grecki i rzymski, świątynia grecka i rzymska, teatr, przybory do pisania, instrumenty muzyczne, obóz rzymski, maszyny oblężnicze, broń, rydwan, okręt, krosna, szaty greckie i rzymskie itp.

Jest także w handlu cały szereg modeli metalowych, drewnianych, gipsowych i z masy papierowej, ilustrujących kulturę i sztukę grecką i rzymską, wykonanych według oryginałów, znajdujących się w różnych muzeach. Wygórowana jednak cena czyni je mało przystępnymi dla naszych szkół. Wspomnę modele H. Blümnera i Rauscha ⁴⁾, wśród których mamy kolumnę dorycką, jońską i koryncką; dom rzymski; krater; lampkę; warsztat tkacki; materiały pisemne; taran; wieże i maszyny oblężnicze; uzbrojenie greckich i rzymskich żołnierzy; okręty; zegar słoneczny; niektóre rodzaje ubrania; nagrobki; drzwi; zamki; klucze; modele instrumentów muzycznych ⁵⁾ itp. Znane są także modele M. Hensella, wydane przez firmę Diesterwega w Frankfurcie n/M. Cały szereg modeli sporządzili H. Gall i A. Rebhan w Wiedniu. Fabryka F. Hartmanna w Töplitz wykonała modele naczyń glinianych mikołajskich i greckich okresu historycznego. Istnieją też galwanoplastyczne i gipsowe kopie monet starożytnych. Dostarczają ich numizmatyczne gabinety w Paryżu, Londynie, Berlinie, Atenach i w innych większych miastach.

Wspomniane modele są przeważnie wyrobu niemieckiego. Nie ulega wątpliwości, że i nasze fabryki mogłyby wykonać wszelkie modele, gdyby im się dało tylko wzory i udzieliło odpowiednich wskazówek. Wyroby krajowe byłyby niewątpliwie przystępne pod względem ceny dla większości naszych szkół. Wspomnę jeszcze o gipsowych kopiach z dziedziny zabytków rzeźby. I tych powinny nam dostarczyć krajowe wytwórnie. Zagranica może poszczycić się całym szeregiem udanych odlewów gipsowych. Wymienię tylko zbiór gipsów Blümnera i Rauscha: Zeus Otricoli, Apollo Belwederski, Hermes Praksytelesa, Laokoon, Artemis Wersalska, Perykles, Sokrates, Platon, Demostenes, Cycero, Cezar, Augustus i inne.

Ilustracja ⁶⁾.

Drugą z kolei pomocą naukową są ilustracje, które można podzielić na dwie grupy: obrazy ściennie i ilustracje umieszczone

⁴⁾ Modellen zur antiken Kulturgeschichte. B. G. Teubner. Leipzig-Berlin.

⁵⁾ Por. Wskazówki Metod. Filologia Klas. Warszawa 1937, str. 110.

⁶⁾ Por. artykuł Jadwigi Lorii: Znaczenie ilustracji w nauczaniu łaciny, *Przegląd Klas.* 1934, VIII, 4.

w podręcznikach szkolnych oraz w rozmaitych dziełach z dziedziny świata starożytnego. Obie grupy reprodukują bądź oryginalne dzieła bądź naukowe rekonstrukcje, lub są obrazami artystycznymi w rodzaju ilustracji S. Wyspiańskiego do Iliady czy J. Styki do Odyssei. Różnic tych winien nauczyciel być świadomy, gdy przychodzi do klasy z tego rodzaju ilustracjami. Nad doбором tematów obrazów ściennych i ilustracji podręczników szkolnych czuwają ich autorzy, uwzględniając potrzeby szkoły. Jeśli jednak nauczyciel sięgnie do ilustracji z dzieł nie przeznaczonych do użytku szkolnego, wtedy powinien przy ich wyborze baczną zwrócić uwagę na ich wartość dydaktyczną i estetyczną.

Treść wszelkich ilustracji powinna jednak przede wszystkim odpowiadać wymaganiom prawdy historycznej, a momenty wychowawcze i estetyczne nie powinny jej zniekształcać. „Kryterium tej prawdy“, jak czytamy w Poradniku ⁷⁾, „stanowią rzeczowe pozostałości (np. przedmioty i budynki), lub odtworzenie współczesne danemu obiektowi, o których możemy z prawdopodobieństwem przypuszczać, że są bliskie rzeczywistości (malowidła ścienne, rysunki na wazach, wizerunki na monetach, nagrobkach itp.). Rzecz jasna, że historyczna „prawda“ scen, a nawet i rekonstruowanych obiektów musi do pewnego stopnia zawsze pozostać względną. Ciągły bowiem postęp w zakresie badań zabytków przeszłości, nowe odkrycia w tej dziedzinie, oraz udoskonalenie metod badania, bogacą i zmieniają ustalone już poglądy naukowe“.

Przechodząc do używania obrazów ściennych oraz ilustracji i do przebiegu lekcji z ich pokazem, trudno powiedzieć coś nowego. Bieżący materiał najlepiej powie, jakie ilustracje i kiedy mają być stosowane. Na ogół każda lekcja, o ile tego wymaga materiał tekstu lub czytanki, powinna odbyć się z ilustracją. Należy i o tym pamiętać, że ilustracje i wogóle każda inna pomoc naukowa ożywia i urozmaica lekcję, wywołując większe zainteresowanie. Jeśli nauczyciel systematycznie posługiwać się będzie pomocami naukowymi, uczniowie prawie mimochodem odniosą niemałe korzyści. Niemethodycznie postąpilibyśmy, gdybyśmy na kilku lekcjach chcieli uczniów zapoznać z wszelkimi środkami naukowymi, jakimi rozporządzamy. W ten sposób wywołalibyśmy

⁷⁾ Poradnik w sprawach nauczania i wychowania, rok III, zeszyt 2 (4) Warszawa 1931.

tylko chaos w głowach młodzieży i uczylibyśmy powierzchowności. Ilustracja służyć winna nie tylko do zilustrowania pewnego zjawiska czy rzeczy z kultury starożytnej, lecz może być niekiedy punktem wyjścia (zwłaszcza w wyższych klasach), dla zagadnienia mającego być przedmiotem lekcji. Do ilustracji można też podchodzić jako do sprawdzianu nabytych wiadomości, lecz wtedy materiał każdej rozpatrzonej ilustracji winien być tak samo egzekwowany jak tłumaczenie, gramatyka czy słówka. Jestem zdania, że nie należy używać jednej tablicy ściennej dłużej niż na 2, 3 lekcjach. Nie należałoby zatem zawieszać na stałe w klasie obrazów przeznaczonych do lekcji. Ilustracja powinna wnosić do nauki pierwiastek nowości, jeżeli jednak stałe będzie przed oczami uczniów, wtedy na nią nie zwróca uwagi.

Innemu celowi służą ilustracje o charakterze dekoracyjnym, którymi można przyozdobić klasę. Trzeba jednak o tym pamiętać, że nie każda ilustracja nadaje się do przyozdobienia nią ścian klasy czy korytarza. I tak np. tablice Cybulskiego nie nadają się, by je na stałe porozwieszać po ścianach izb szkolnych. Są to doskonałe pomoce naukowe, którymi można posługiwać się w miarę, jak tego wymaga przerobiony materiał. Trudno sobie jednak wyobrazić choćby jedną z tablic Cybulskiego oprawioną w ramkę i zawieszoną dla ozdoby na ścianie klasy. Zresztą intencja autora nie szła w tym kierunku. Zupełnie inny charakter mają np. moje plansze litograficzne⁸⁾. Często, nawet kosztem treści, nadałem im, jak to słusznie zauważyli krytycy, nutę wysoce estetyczną. Z małymi wyjątkami mogą te plansze, oprawione w odpowiednie ramki i oszlifowane, być estetyczną ozdobą klasy czy korytarza.

Dużo dodatnich stron ma kolekcjonowanie przez uczniów ilustracyj dotyczących życia starożytnych Greków i Rzymian. Mogą one być użyte do albumu ułożonego według rozmaitych zagadnień lub do wyświetlania, jeśli filolog ma do dyspozycji epidiaskop.

Jakie obrazy ścienne może mieć nauczyciel języków starożytnych ?⁹⁾

Najwięcej znane są u nas *Tabulae quibus antiquitates Graecae et Romanae illustrantur*¹⁰⁾ Stefana Cybulskiego, (wy-

⁸⁾ Kultura Klasyczna w obrazach (57×44) Grudziądz 1935 (wyczerpane).

⁹⁾ Spis ten nie jest kompletny.

¹⁰⁾ Skład główny: Książnica-Atlas. Lwów—Warszawa. Wydanie lipskie.

wie i ludzie w sztuce greckiej i rzymskiej (3 zeszyty, Zeus, Hera-Iuno i Atena-Minerva, Kraków, Salon Malarzy Polskich).

Wydawnictwo Salonu Malarzy Polskich: Apollo i Muzy. 10 tablic z reprodukcjami rzeźb. — Herkulaneum: ogólny widok wykopalisk. — Rzeźby mitologii greckiej i rzymskiej: 14 tablic z reprodukcjami. — Rzym: Colosseum; Łuk Tytusa. — Sławni mężowie starożytności: 10 tablic z reprodukcjami rzeźb.

Wydawnictwo St. Szalay'a (Warszawa) Grecja: 1. Ogólny widok Akropolu. 2. Erechtejon. 3. Partenon. 4. Fragment Partenonu. 5. Propyleje. 6. Teatr Dionizosa. Rzym: 1. Forum Romanum. 2. Forum Trajana. 3. Łuk Konstantyna i fragm. Kolosseum. 4. Łuk Konstantyna i Meta Sudans. 5. Kolosseum. 6. Świątynia Westy. 7. Paestum: Fronton świątyni Pozejdona od zachodu.

Z wydawnictw zagranicznych wspomnę tylko najwięcej znane ¹¹⁾.

Schneider und Metze, Hauptmerkmale der Baustile. (13 tablic grawiurowanych).

Ernst Hermann, Säulenordnung der Griechen und Römer (18 tablic).

Lehmann, Kulturgeschichtliche Bilder für den Schulunterricht. Barwne. Wymiar 89 × 60 cm. Cena — niepodklejone zł. 6,60, podklejone zł. 9,80.

Gall-Rebhann, Wandtafeln zur Veranschaulichung des Lebens der Griechen und Römer. 33 Wandtafeln in Farbendruck.

Hoffmann-Schmidt, Wandbilder zur griechischen und römischen Geschichte und Sage. Wydanie Pichlera w Wiedniu. Barwne. Wymiar 88 × 66 cm. Cena — niepodklejone zł. 6,60, podklejone zł. 8.

Bruckmann, Wandbilder alter Plastik. München. 23 tablice. Fotograficzne reprodukcje. Cena tablicy niepodklejonej mk. 5, podklejonej mk. 8.

Seemanns Wandbilder. Meisterwerke der bildenden Kunst. 200 prachvolle Lichtdrucke in Format 78 × 60. Cena niepodklejonej tablicy około zł. 12,50.

Al. Hauser. Säulenordnung. Wandtafeln zum Studium der

¹¹⁾ Obszerniejszy spis można znaleźć w „Wskazówkach Metod. do programu gimnazjum państw. pt. Filologia Klas. Warszawa 1927. Tamże są dokładniejsze objaśnienia poszczególnych wydawnictw.

wichtigsten architektonischen Formen der griechischen und römischen Antike und Renaissance. Wien, Holder.

Oldenbugs Wandtafeln zum klassischen Altertum, gezeichnet v. Durn, Levy, Restle, Schuster.

Z. Radocanachi. Les monuments antiques de Rome. Paris, Hachette, 1920.

O b r a z ś w i e t l n y .

Lampa projekcyjna a zwłaszcza epidiaskop, którym można wyświetlać zarówno przeźrocza jak ilustracje z książek, fotografie i widokówki, jest znakomitą pomocą w nauczaniu języków klasycznych. O wyborze ilustracji decydować winna nie tylko ich wartość rzeczowa i artystyczna, lecz także ich wykonanie techniczne. Ilustracje wielobarwne i jednobarwne o liniach i plamach zdecydowanych najlepiej wychodzą na ekranie. Liczba wyświetlonych obrazów nie może być na jednej lekcji zbyt wielka, gdyż mogłoby to wywołać zamęt w głowach uczniów. W lekcji syntetycznej, najczęstszej, ponieważ filolog nie zawsze ma pod ręką aparat projekcyjny, ilość demonstrowanych obrazów może być znacznie większa.

Zagranicą istnieją specjalne firmy, które posiadają cały szereg serii fotografii i przeźroczy przeznaczonych do celów naukowych i szkolnych. Wymienię następujące:

Die antike Kunst in Lichtbildern, Dr Fr. Stödtner. Institut für wissenschaftliche Projection, Berlin. Katalog obejmuje przeszło 50.000 przeźroczy i fotografii. Cena jednego przeźrocza $8,5 \times 10$ mk. 1,50; 9×12 mk. 2,25; fotografii $7,5 \times 7,5$ mk. 0,40; 18×24 mk. 1,50.

Eleutherodaki i Barth. Ateny. Firma dostarcza fotografii zabytków sztuki z całej Grecji.

Koehlers Helios-Lichtbilder. Koehler und Volkmar A. G. Abteilung Lehrmittel. Leipzig.

Sebah et Joillier, I. Iskender et Co succ. Istanbul. Catalogue général des vues photographiques de Constantinople, Athènes, Smyrne, Ephèse.

G. Sommer figlio. Napoli. Catalogo generale di fotogr. d'Italia.

Fratelli Alinari. Societa Anonima. Istituto di Edizione artist. Firenze. Firma posiada fotografie zabytków Grecji i Italii.

Alfred Carlier. Scènes de la vie grecque et romaine. Paris

1935. Wydawnictwo to może uchodzić za najtańszą pomoc naukową. 50 kart (8×14) kosztuje zł. 4,80. Rysunki są autora. Do każdej ilustracji jest komentarz w języku francuskim. Objasnienia są zwięzłe i sumiennie opracowane.

Mapa.

Wreszcie nie można pominąć mapy jako pomocy naukowej. Nie tylko mapa historyczna jest potrzebna filologowi. „Często mapa fizyczna, jak czytamy w Poradniku¹²⁾, w silniejszym stopniu, niż mapa historyczna, na której elementy fizyczne siłą rzeczy nie są dość wyraźnie uwypakowane, a często wielu z nich brakuje zupełnie, potrafi wykazać wpływ warunków terenowych na przebieg dziejów“ (np. partykularyzm grecki). Każda napotkana w toku lekcji nazwa miejscowości, góry czy rzeki powinna być zlokalizowana na mapie, by nie stała się bezwartościową abstrakcją.

Do powszechnie znanych map i atlasów zaliczyć należy następujące wydawnictwa:

Piotrowicz. Grecja starożytna 136×105 cm. zł. 28.00.

Piotrowicz. Italia 105×136 cm. zł. 28,00.

Piotrowicz. Cesarstwo Rzymskie.

Natanson-Leski J. Szkolny atlas historyczny. Część I. Dzieje starożytne. Lwów-Warszawa, Książnica Atlas, c. 4,20 zł.

H. Kiepert. Tabula orbis terrarum antiqui 192×104 . Cena zł. 60.

H. Kiepert. Graeciae antiquae tabula. 204×153 cena 75 zł.

Schwabe. Państwo Aleksandra W. i państw hellenistycznych. 220×198 , cena 125 zł.

Kampen. Italia. 172×154 cena, 110 zł.

Kampen. Imperium Romanum 173×204 , cena 115 zł.

Jöndl. Świat starożytny. 176×185 , cena 60 zł.

Umlauft. Rozwój Państwa Rzymskiego.

Justus Perthes. Atlas antiquus. Gotha.

Dla przechowania wszelkich pomocy naukowych powinien filolog mieć wolną salę, nie zajętą przez żadną klasę. Tutaj powinno być wszystko tak uporządkowane, by w każdej chwili można znaleźć to, co potrzebne będzie na lekcji. Gdyby sala była tak obszerna, że możnaby urządzić pracownię filologiczną na wzór

¹²⁾ Poradnik w sprawach naucz. i wychow. r. III, z 2 (4).

np. pracowni biologicznej, wtedy urzeczywistnienie zasady pogłębłości możnaby przeprowadzić w całej pełni. W pracowni takiej¹²⁾ miałby nauczyciel języków klas. to wszystko, co uczniowi ma naukę ułatwić, zainteresować nią i wreszcie pogłębić.

¹²⁾ Nauczyciel urządzający pracownię filologiczną z pożytkiem przeczyta następujące prace: M. Golias, Pracownie filologiczne w szkołach średnich, Kwartalnik Klas. 1931, V. 3—4. St. Cybulski, Gabinet filologii klasycznej. Przegląd Hum. I. 1922, z. 4. S. Rzepiński, Wyposażenie normalnych zbiorów archeologicznych w szkołach średnich. Sprawozdanie Dyrekcji Gimnazjum w Nowym Sączu 1910 i cytowane już Wskazówki Metodyczne.

Z MĘTÓW ŻYCIA

(Obrazek rodzajowy z życia Egiptu w III w. a. C.)

napisał

FRANCISZEK SMOLKA

I

Starożytna Magdola — to ciekawe miasteczko, o którego monografię warto by się pokusić. Miasteczko niespokojne, które wiecznie się o coś procusuje i którego życie potoczne dostarcza wiele materiału kronice skandalów. Żeby tylko pobieżnie przerzucić oba tomy *Ἐπειροδῆσις* Guérauda (zawierające przedruk całego szeregu papirusów z Magdoli z Bull. de corr. hell. XXVII, 1903), uzyskuje się w tej dziedzinie materiał nieoceniony. A trzeba przecież pamiętać, że to, co się zachowało, to tylko jakiś ułamek świadectw tego, co się w Magdoli działo. I tak zaraz nr 2 mówi o oszukańczej sprzedaży skórki owezych przez Żyda Seosa, nr 3 o innym wypadku analogicznym, nr 23 zawiera skargę maltretowanej żony Żyda Jonatasa przeciw niemu o zwrot posagu, nr 26 — to skarga ojca przeciw niewdzięcznej córce z powodu odmowy utrzymania w starości, nr 28 mówi o przekupieniu żandarma przez złodzieja i o podziale skradzionych rzeczy między obu, nr 30 o kradzieży płaszcza w synagodze, nr 47 zawiera skargę z powodu odmowy wynagrodzenia za usługi fryzjerskie, nr 72 — to skarga o pobicie, nr 82 — skarga o ciężkie złośliwe uszkodzenie ciała w łaźni, nr 86 — terroryzowanie świadków.

Jeżeli kiedy, to z pewnością tym razem można powiedzieć z całą słusnością to, co już niejednokrotnie stwierdzono, że papirusy są bezpośrednimi, niesfałszowanymi i często nietylko niezamierzonymi ale nieraz nawet wbrew niejako swej woli świadectwami przeszłości. I w tym wypadku, do którego omówienia przystępujemy, nie leżało w intencji, albo co najmniej obojętnym było autorowi aktu, czy on zostanie przekazany potomności jako dokument chwili.

Papirus ten będący ciekawym przyczynkiem do poznania charakteru ówczesnego miasteczka prowincjonalnego, stwierdza między innymi to, co dzieje ludzkości wykazały i przedtem i potem po raz nie wiedzieć który, że swoiste cechy charakteru, właściwe specjalnie przedstawicielkom środowiska, w którym się obracają, w szczególności: krewki temperament, ordynarność i agresywność nie zmieniły się z biegiem wieków ani na jotę.

Ponieważ nauka nie zna podziału tematów na drażliwe i niedrażliwe, przeto pozwolimy sobie tym razem na poruszenie sprawy nieco drażliwej.

Chodzi o papirus z III w. a. C. odkryty przez Jougueta w Magdoli i opublikowany w Bull. de corr. hell. t. XXVII z r. 1903 pod l. 24 = Guéraud 79. O ile chodzi o charakter aktu, formalnie jest to skarga pod adresem króla, z którą występuje niejaki Heraklejdes, zamieszkały w miejscowości *Ἀλεξάνδρου Νήσοις* w powiecie arsinoickim, przeciwko Egipcjanie nazwiskiem Psenobastis, zamieszkałej w miejscowości Psyja.

Osnowa skargi jest następująca:

Pewnego razu przechodził Heraklejdes przez wieś Psyję, gdy jakaś niewiasta, prawdopodobnie hetera, która w oknie czatowała na przygodnych ko-

chanków, rzuciła się nań z pasją bez wątpienia z tego powodu, że wzgardził jej propozycją. Gdy zaatakowany na to zareagował piętnując jej bezczelność, Psenobastis chwyciwszy go za ubranie rozdarła je tak, że aż obnażyła jego pierś i plunęła mu w twarz w obecności świadków.

Ale nie dość na tym: poirytowana tym, że świadkowie powyższej sceny nie szczędzili ostrych wyrazów pod jej adresem, oblała Heraklejdesa uryną.

Wobec przedstawionego stanu rzeczy poszkodowany prosi króla, aby polecił naczelnikowi powiatu, iżby ten nakazał przedstawicielowi policji „dostać winowajczynię przed swoje oblicze w tym celu, by poniosła karę, jaką naznaczy szef powiatu, a wtedy on otrzyma zadośćuczynienie“.

Najbardziej interesującym dla nas szczegółem skargi jest właśnie samo jej zakończenie, gdzie Heraklejdes prosi króla o ujęcie się za nim specjalnie z tego względu, że jako Grek został znieważony przez Egipcjanke.

Ten motyw może liczyć na oddźwięk, bo to III w. przed Chr. Jakże inaczej przedstawia się sytuacja w 100 lat później, kiedy rozbudzony nacjonalizm egipski coraz bardziej podważa supremację żywiołu greckiego!

Dziwnym zbiegiem okoliczności mały incydent z życia codziennego rzucił światło na doniosłą dziedzinę współżycia dwóch ras.

Powyższy obrazek z życia codziennego mogły — zgodnie ze swym charakterem — przekazać nam tylko papirusy; wszak trudno żeby nimi zajmowała się historia w wielkim stylu; niemniej trudno zaprzeczyć, że obrazek powyższy, jako jedno ze światła a raczej cieni życia, znakomicie ją uzupełnia.

II

Drugi akt pochodzący z obszaru starożytnej Filadelfii, który w związku z poprzednim zamierzamy omówić, to list pewnej cytrzystki czy harfiarki, niejkiej Satyry, wystosowany do Zenona, plenipotenty ministra skarbu Apolloniosa w połowie III w. a. C. List ten opublikował 1925 Edgar w Catalogue général des Antiquités égyptiennes du Musée du Caire z roku 1925 pod l. 59028. Odkryte w roku 1915 słynne papirusy, które stanowiły część archiwum Zenona, pozwoliły nam na dokładny wgląd w życie prywatne dygnitarza, jakim był minister skarbu Apollonios, właściciel wielkiego majątku ziemskiego w okolicy Filadelfii, nadanego mu przez króla. Nic dziwnego, że wśród otoczenia ministra nie mogło zabraknąć istot, które by umiały wolne od zajęć chwili wielkiego pana, a więc wszelkiego rodzaju artystek i muzykantek. Jedną z nich jest właśnie Satyra, która wraz z matką jest na utrzymaniu ministra. W tym charakterze otrzymują one ubranie w naturze oraz wynagrodzenie w gotówce.

Ale zdarzyło się, że z przyczyn, bliżej nam nieznanych, (być może, że właśnie wtedy Apollonios i Zenon w różnych sprawach pdróżowali po kraju), o nich zapomniano i oto — wedle słów listu — już przeszło rok nie otrzymują one zagwarantowanego odzienia a z należnego im honorarium bardzo niewiele. Satyra więc postanawia się o to upomnieć. Ponieważ i ona wyszła niewątpliwie ze środowiska, które formami dobrymi nie grzeszyło, więc trudno od niej wymagać wytwornego stylu. Toteż doskonale charakteryzuje ją zwrot, użyty w liście do bądź co bądź wysokiego dygnitarza Zenona: *Καλὸς ἂν... ποιήσας*

ἐπισκευόμενος καὶ ἐμφανίσας Ἀπολλωνίωτι... περὶ ἡμῶν μυσίας ποιῆσαι, ὥπως μὴ γυμνοὶ ὤμεν.¹⁾

¹⁾ Już po napisaniu niniejszego artykułu przypomniałem sobie, że w podobnie „nieszalony” sposób wyraziła się w przeszło 3 wieki później w pap. bremeńskim 63 osoba ze sfery zupełnie innej, matka stratega Apolloniosa, kreśląca w liście do córki w czarnych barwach swą sytuację gospodarczą wobec nadchodzącej zimy. Czytamy tam mianowicie te słowa: *Ἡδὴ πρὸ ὀφθαλμῶν ἔχω, ὅτι γυμνὴ μὲν τὸν χειμῶνα*. Mielibyśmy tu zatem ciekawą ewolucję znaczenia wyrazu *γυμνός*, która już w III w. a. C. tak daleko zaszła, że stąpiło się jego ostrze drastyczności, skoro z niecenzuralnego wzgl. niesalonalnego wyrażenia zaawansowało na takie, które mogło być użyte w liście skierowanym do wysokiego urzędnika.

WYKOPALISKA POLSKO-FRANCUSKIE W EGIPCIE GÓRNYM *)

napisał

J. MANTEUFFEL

Czuję się zaszczycony niezwykle, że danym mi jest mówić o wynikach prac I polskiej ekspedycji naukowej do Egiptu w murach tej Wszechnicy, która stała się kolebką papirologii polskiej i w której od lat tyłu działał i działa nadal jako profesor honorowy senior naszych papirologów, Stanisław Witkowski.

Na schyłku ubiegłego stulecia zasłynął on szeroko jako głęboki i wytrawny znawca języka greckiego z epoki powszechnej, a przez swą znakomitą publikację listów papirusowych, których wydanie pierwsze wyszło w Lipsku w r. 1906, a następne już po latach pięciu, zdobył on sobie dobrze zasłużony rozgłos w Europie, który pomnażał przez szereg dalszych artykułów i przyczynków z tego zakresu wiedzy. Toteż na I Międzynarodowym Kongresie Egiptologów i Papirologów, który odbył się w Brukseli w r. 1930, godnie reprezentował Witkowski papirologię polską.

Tutaj również we Lwowie zapoznaje się młodzież akademicka od szeregu lat z zasadami papirologii pod światłym kierunkiem prof. Franciszka Smolki, który szerzy niestrudzenie znajomość tej nauki w społeczeństwie polskim.

Inicjatywę podjęcia bezpośrednich stosunków naukowych z Egiptem, nawiązując przez to do udziału uczonych polskich w wyprawach obcych, jak Tadeusza Smoleńskiego, który uczestniczył w wyprawie archeologicznej finansowanej w r. 1907/8 przez Węgry Bacha, oraz prof. Piotra Bieńkowskiego, delegata P. A. U. w wyprawie organizowanej przez rząd austriacki w r. 1910 pod kierownictwem prof. Junkera z Wiednia, powziął Uniw. Warszawski w r. 1934 na wniosek prof. T. Wałek-Czerneckiego. Po wstępnych pertraktacjach z Instytutem francuskim archeologii wschodniej w Kairze oraz z Service des antiquités nastąpiło w r. 1935 podpisanie umowy pomiędzy Rektorem Uniw. J. P. w Warszawie i Dyrektorem Instytutu Francuskiego, prof. Jouguet'em. Umowa obejmuje okres trzyletni i została zatwierdzona przez Ministerstwa Oświaty polskie i francuskie. Odpowiedni fundusz na nasz udział w tej wyprawie przyznało M-stwo W. R. i O. P. kierowane wówczas przez p. Ministra K. Chylińskiego. Jako teren wykopaliskowy wybrano dawną koncesję francuską w Tell-Edfu, prastarym grodzie w górnym Egipcie, położonym w pobliżu zwrotnika między dzisiejszym Luxorem a Assuanem. Teren ten dawał nadzieje na zdobycze naukowe od czasów prehistorycznych i okresu Starego Państwa, poprzez okresy późniejsze, epokę grecko-rzymską, bizantyjsko-koptyjską, aż późno do czasów arabskich.

Skład delegacji naukowej na pierwszy rok wykopalisk został ustalony następująco:

Delegaci Instytutu Francuskiego, p. B. Bruyère, kierownik techniczny oraz Jean Sainte-Fare Garnot, egiptologia.

*) Wykład wygłoszony na uroczystej inauguracji roku akad. w Uniw. J. K. we Lwowie w dniu 22. X. 1937.

Delegaci Uniw. J. P. w Warszawie, prof. K. Michałowski, zastępca kierownika i archeologia klasyczna, oraz J. Manteuffel, papirologia i inskrypcje greckie.

Ponadto p. Jouordain objęła sporządzanie planów i rysunków.

Kampania tegoroczna trwała przez styczeń i luty r. 1937, przy czym zatrudnialiśmy około 50 robotników z rejsem i jego zastępcami oraz 150 chłopców do noszenia gruzu.

Ekipa nasza była umieszczona w namiotach dostarczonych przez Instytut Francuski. Po zorganizowaniu obozu nastąpił w dniu 4 stycznia moment szczególnie wzruszający, kiedy flaga polska zawisła na wysokim maszcie obok francuskiej, po raz chyba pierwszy w dziejach w tym miejscu lądu afrykańskiego. Starożytne Edfu, zw. Dbót, po koptyjsku Albo, w czasach greckich *Ἀπόλλωνος πόλις ἡ μεγάλη*, a w okresie rzymskim *Apollinopolis Magna*, stanowi dwudziestokilometrowe wzgórze ruin zw. „Tell” wzgl. „Kôm”, wznoszące się na zachód od świątyni Horusa. Składa się nań szereg nawarstwień począwszy od czasów pre-dynastycznych aż po wiek X-ty po Chr.

Gród ten stanowił niegdyś stolicę 2-go nomu części powiatu w Egipcie górnym — był siedzibą nomarchy i wpływowym centrem religijnym jako ośrodek kultu Horusa. Ponadto stanowił on od czasów najdawniejszych poważny ośrodek produkcji rolnej, a dzięki swemu położeniu geograficznemu na przecięciu dróg karawanowych i w pobliżu granicy południowej odgrywał on pewną rolę w stosunkach handlowych. Wreszcie przez swe położenie nad granicą nubijską stał się on z natury rzeczy doniosłym punktem strategicznym. W czasach grecko-rzymskich i bizantyjskich był nadal stolicą swego okręgu.

Prace tegoroczne były skoncentrowane na następujących odcinkach:

1. Stok południowy „Komu” — nekropola z okresu starego państwa (60×20 m.).
2. Wierchołek południowy — dzielnica żydowska Edfu z I/II w. po Chr. (30×20 m.).
3. Pokład „komu” centralnego z okresu grecko-rzymskiego i bizantyjsko-koptyjskiego (35×50 m.).
4. Odcinek „komu” centralnego z kresu nowego państwa. Ponadto dokonaliśmy jeszcze kilka sondaży próbnych.

I. Nekropola starego państwa.

Wynikiem prac na tym odcinku było odkrycie kilkunastu mastab-grobówców rodzinnych z okresu VI dyn. (2420—2270) i pierwszego okresu przejściowego. Poznaliśmy dwa typy grobowców: a) mastaby o komorach wewnętrznych, nadziemnych i b) mastaby masywne. Oba te typy grobowców posiadają ponadto komory podziemne, drążone w próchnicy skalnej. Przy rozkopywaniu tych komór natrafiono na resztki szkieletów ludzkich, leżące wprost w ziemi — mumifikacji w tych czasach zamierzchłych jeszcze nie znano. W grobowcach ze starego państwa znaleźliśmy zastawę grobową nader bogatą, a w wielu razach zachowaną świetnie. Składały się na nią rozmaite naczynia z czerwonej gliny, szlachetne w rysunku i piękne w wykonaniu: flakony, misy, czary, talerze na specjalnych podstawach, wreszcie dzbany w głębokich miednicach. W grobowcach dostojników oprócz ceramiki odkry-

liśmy ponadto piękne naczynia z alabastru i wazy diorytowe, przedmioty z miedzi i liczne przybory toaletowe, jak paletki do rozcierania szminek, brzytwki i zwierciadła.

Z grobowców rodzinnych odkryliśmy mastabę „kanclerza boga“ *Sabni* oraz jego małżonki *Ankh-ut*, kapłanki bogini Hathor. Grobowiec ten, doskonale zachowany, posiadał jako jeden z motywów dekoracyjnych tzw. „ślepe drzwi“, a nad nimi umieszczoną stelę grobową, rzeźbioną i polichromowaną, na której przedstawieni byli oboje małżonkowie, spoczywający na krześle. Przed nimi czterech mężczyzn i dwie kobiety o smukłych liniach składają dary pośmiertne. Grobowiec ten pochodzi z czasów faraona Pepi II.

Następny grobowiec z zachowaną stelą zawierał szczątki admirała floty na Nilu *Hor-nakht'a*. Z okresu przejściowego pomiędzy starym i średnim państwem należy mastaba naczelnika *Nefer* i małżonki *Hekonou*, ze stelą niewielkich rozmiarów, utrzymaną w barwach żywych, ale pod względem wykonania zdradzającą już okres upadku sztuki egipskiej. Wreszcie czwarta z odkrytych przez nas płyt grobowych zawiera życiorys *khou-oui*.

Najdonioślejszym było niewątpliwie odkrycie mastaby *Kar* zw. *Pepi-Nefer*, monarchy Edfu z czasów faraona Pepi II. Był on wychowankiem dworu nemfickiego i ulubieńcem królewskim, a zastawa grobowa złożona z kilkuset naczyń glinianych, waz alabastrowych i diorytowych przedmiotów z miedzi i przyborów toaletowych świadczy o poędze i bogactwie tego dygnitarza. Wyjątkowo piękne było jego wezłowie z alabastru. Stelę grobową z tej mastaby znaleziono przypadkiem jeszcze w r. 1905 i znajduje się ona obecnie w Muzeum Kairskim.

Reasumując zdobyte naukowe osiągnięcia na tym odcinku, stwierdziliśmy istnienie dwóch odmiennych systemów grzebania w okresie Starego państwa, odkryliśmy sklepienia łukowe i sarkofagi wypalane z gliny, pochodzące zapewne z niedalekiej Nubii. Ponadto stwierdzono ponad wszelką wątpliwość, że zachodnia część prastarego cmentarzyska została przekształcona w budowlę fortyfikacyjną w okresie pomiędzy średnim a nowym państwem, kiedy Edfu musiało stawiać czoło obcym najeźdźcom z południa. Prace wykopaliskowe na odcinku „komu“ centralnego z okresu nowego państwa nie dały rezultatów efektywnych, wobec czego dalszych badań tu nie prowadziliśmy, skierowując natomiast główny wysiłek na pokład grecko rzymski i bizantyjski. Odkopaliśmy tu dzielnicę miejską, składającą się z części mieszkalnej i gospodarczej. W tej ostatniej zachowały się piwnice, magazyny i spichlerze kopulaste zw. *siloi* na przechowywanie zboża. Znaleźliśmy w nich sporą ilość ceramiki użytkowej i figurek terrakotowych, lampek itp. W domach mieszkalnych kondygnacje górne uległy zniszczeniu, natomiast do dolnych prowadziło wejście po stopniach z pieter wyższych. W jednym z nich odkopano łazienkę z czasów rzymskich z hypocaustum i wanny — normalną oraz drugą w kształcie fotela do kąpeli nóg. W innych — zapewne łaźniach publicznych, zachowały się baseny do kąpeli w pozycji stojącej.

Dobrze zachowane tynki barwne oraz ozdoby ścienne izb sąsiadujących, w których zachowały się stiuki i rozety, świadczą o zamożności mieszkańców. W korytarzu prowadzącym do łazienki odnaleźliśmy termę kamienną, którą datuje prof. Michałowski na przełom I/II w. po Chr. Wyobraża ona głowę młodzieńca o dużych inkrustowanych oczach i kędzierzawych włosach, rysy

jego przypominają słynne portrety mumiiowe z Fayûmu i świadczą o krzyżowaniu się prądów grecko-rzymskich i egipskich w sztuce prowincjonalnej. W jednej z izb przylegających do owej łaźni rzymskiej zachowało się 10 ostraków łacińskich o treści militarnej, stąd przypuszczamy, że była to może posiadłość jakiegoś oficera, względnie kwatera wojskowa.

Inaczej wyglądają resztki zabudowań na wierzchołku południowym „komu”. Było tu ghetto żydowskie w początkach okresu cesarstwa. Małe izdebki połączone wąskimi, kręconymi schodami, ciemne wnętrza sklepień, stanowiących piwniczki i schowki, wyraźnie świadczą o odseparowaniu tej części miasta od pozostałych dzielnic.

W ruinach domostw, w piwnicach i w gruzie znaleźliśmy cały szereg dokumentów pisanych na papirusie i na ostrakach. W pokładach górnych przechowały się sirzepy dokumentów arabskich, na zboczach i w warstwie niższej teksty koptyjskie i greckie z okresu bizantyjskiego w ruinach domostw odłamki papirusów demotycznych i greckich, ostraka demotyczne, greckie z okresu ptolemejskiego i z czasów rzymskich oraz wspomniane już wyżej ostraka łacińskie. Ponadto znaleźliśmy jeszcze jeden fragment hieratyczny i 2 ostraka aramejskie.

Dokumenty pisane, w szczególności papirusy i ostraka greckie umożliwiły nam w zakresie archeologii: a) datowanie wątków murów i architektury z czasów grecko-rzymskich i bizantyjskich, b) datowanie ściśle z naczyń z okresu rzymskiego, jak amfor na wino, waz i terakot i c) ceramiki koptyjskiej. Im również zawdzięczamy możliwość datowania pomieszczeń w dzielnicy żydowskiej a ponadto stwierdzenie przerwy w budownictwie i prawdopodobne opuszczenie tej części miasta w okresie od III—VI w. po Chr. Nowe życie zaczyna się tu krzewić w czasach późno bizantyjskich w VII w. po Chr.

W porządku chronologicznym przedstawiają się nasze zdobycze naukowe w zakresie tekstów greckich następująco:

Z okresu ptolemejskiego zachowały się drobne fragmenty z dokumentu z III/II w., dotyczące kontraktu w sprawie uprawy roślin oleistych oraz 11 ostraków z II/I wieku. Zawierają one pokwitowania podatkowe za tak zw. *ἐνορίων*, oraz opłat przewozowych na Nilu *ὀρίωνες τῶν πορθιμῶν*, potwierdzając częściowo hipotezę Wilckena i stanowiąc uzupełnienie do uprzednio opublikowanych ostraków z Edfu przez Schubarta, P. Meyera i Vierecka.

Z okresu rzymskiego zdobyliśmy materiał nieporównanie obfitszy, w którym na uwagę zasługują dwie grupy tekstów: 1) ostraka łacińskie 2) ostraka greckie z dzielnicy żydowskiej Apollinopolis Magna.

Ostraka łacińskie w liczbie dziesięciu znalezione razem z kilku skorupkami greckimi i ostrakami z figurami geometrycznymi w izbie przylegającej do łaźni rzymskiej, stanowią materiał nader rzadki, gdyż dotychczas podobnych tekstów nie posiadaliśmy prawie wcale. Skrupulatna analiza paleograficzna pozwoliła na ustalenie, że datują się one z 2-ej połowy I w. po Chr. W ośmiu tekstach występuje schemat jednaki: imię własne, imię ojca skrót *mat* () i zmienna liczba rzymska np. *Apion Apollonii, Hierax Apollonii, Pambecios Paniscios* itd. Skrót *mat* () proponuję rozwiązać nie bez pewnych zastrzeżeń jako *matricula*; mielibyśmy zatem podaną liczbę rejestru wojskowego. Hipoteza nasza została wzmocniona przez opublikowanie latem b. r. przez Bella ze zbiorów brytyjskich rejestru urodzin syna naturalnego le-

gionisty rzymskiego z czasów Hadriana (r. 127 po Chr.), w którym poświadczono są leże zimowe w okolicy dawnego Edfu:

Actum castris hib(ernis) coh(ortis) primae T(hracum) contra Apollonos poli(m) magn(am).

Jeżeli zatem wywody powyższe są słuszne, mielibyśmy może poświadczoną kwaterę wojskową w Edfu w I w. po Chr., co mogłoby być w pewnym związku z krwawymi rozruchami żydowskimi, o których będzie mowa niżej.

Pozostałe dwa ostraka zawierają wykaz sprzętu wojskowego i krótką notatkę nieokreślonego charakteru.

Dzielnica żydowska. Na wierzchołku „komu“ południowego rozpostarła się 18 dzielnica Apollinopolis Magna, zamieszkała przynajmniej w I/II w. po Chr. całkowicie przez żydów. Zachowały się tam kwity podatkowe rodzin żydowskich z czasów od Nerona-Trajana i z czasów Marka Aureliusza. O istnieniu tej dzielnicy w dawnym Edfu wiedzano już dzięki kilku ostrakom greckim ze zbiorów Juntera, Deissmanna i ostrakom aramejskim w muzeum Berlińskim.

IV dzielnica Apollinopolis magna może być porównana z innymi siedzibami żydostwa w Egipcie hellenistycznym: w Oxyrhynchos, w metropolii Fayumu Arsinoe, wreszcie z dwoma dzielnicami żydowskimi w Alexandrii i z osadą na wyspie Elefantynie. W świetle naszych tekstów — a opieramy się na 177 znalezionych w tej dzielnicy, zajmowali się żydzi transportem na Nilu, rolnictwem i zapewne handlem na szeroką skalę.

Powyższa grupa tekstów dała podstawę do rozległych studiów onomastologicznych wobec zachowania się w nich około 100 imion własnych, z czego połowa nie była dotychczas znana. W świetle tych badań odbijają się najrozmaitsze wpływy kulturalne, jakim podlegała kolonia żydowska w Edfu, obok bowiem imion czysto żydowskich lub ogólnosemickich występuje w nich silnie element egipski, grecki a nawet łaciński.

Ponadto odtwarzają one szereg generacji zamieszkałych w Edfu w I/II w. po Chr., a rozwój niektórych rodzin da się śledzić na przestrzeni 3—4 pokoleń. Ostraka znalezione po raz pierwszy na miejscu w tak zwartej grupie dają możliwość dokładniejszego zbadania całokształtu podatków płaconych przez daną osobę w określonym czasie i określonej skali.

Pomijając tu zbyt specjalne wywody z zakresu systemu podatkowego, zaznaczymy, że na czoło wysuwają się dwa podatki: pogłówny — *λαογραφία* oraz podatek uiszczany przez żydów zw. *ἰουδαίων τέλεσμα* wzgl. *τιμὴ δηναρίων δύο ἰουδαίων*. Podatek żydowski był już uprzednio poświadczony dla Egiptu i prowincji Fayum w papirusie Rainera opublikowanym przez Wesselyego w Stud. Pal. I. 71 (= Wilcken, Chrest. 61), ale dopiero dzięki ostrakom z Edfu poznaliśmy jego oryginalną nazwę i dowiedzieliśmy się że był on ściągany przez specjalnego poborcę zw. *πράκτωρ ἰουδαίων τέλεσματος*. Papirus Rainera zawiera fragment zestawienia amfodarchy z Arsinoi z r. 72/73 po Chr. Podatek żydowski płać zarówno mężczyźni jak i kobiety od wieku lat 3 do 60 w skali 8 drachm i 2 oboli z dodatkiem 1 drachmy tytułem *ἀπαρχή*. Mężczyźni uiszczali go niezależnie od pogłównego — *λαογραφία*.

Powyższy podatek był już również poświadczony dla Edfu przez kilka ostraków ze zbioru Juntera i Deissmanna, sporny był natomiast jego charakter i granice czasu, w jakim podlegali mu żydzi.

Wessely a za nim i Wilcken, opierając się na skali w wysokości 8 dr. 2 ob. w bilonie, które mają odpowiadać mniej więcej 2 drachmom attyckim w srebrze, dopatrywali się w nim dawnego podatku żydowskiego, płaconego Jehowie, a po zburzeniu Jerozolimy przez Tytusa w r. 70 pobieranego na rzecz Jowisza Kapitołińskiego.

Przeciwno temu pogładowi wypowiedział się zdecydowanie Schürer, podkreślając zasadniczą różnicę, jaka zachodziła między tym dawnym podatkiem a daniną opłacaną przez Żydów w Egipcie, oraz wskazując na to, że dawny ten podatek płacili jedynie mężczyźni od wieku lat dwudziestu.

Materiał jakim rozporządzamy obecnie, zdaje się przemawiać na korzyść tezy Schürera, tym bardziej, że skala tego podatku nie była, jak to dawniej przypuszczano jednolitą. Płacą go mężczyźni, kobiety (O. E. 114, 126, 156), wyzwolenicy (O. E. 127—9, 169), a nawet niewolnicy (O. E. 114, 159).

Przeważa istotnie stopa podatkowa w skali 8 dr. 2 ob. ale zdaje się, że była ona uzależniona od pełnego wymiaru pogłównego — *λαογραφία* w skali drachm 16.

W ostrakach z Edfu — po wyeliminowaniu — spląt częściowych, występują pokwitowania za ten podatek w sumie drachm 4 ob. 4 (wraz z *ἀπαρχή* dr. 8, 6 i 2, a nawet pewien niewolnik płaci zaledwie 2 obole.

Z tego stanu rzeczy wynika, że główna podstawa tezy Wessely-Wilcken nie da się nadal utrzymać.

Co do czasu płatności, to pobierano owe *ιονδαίων τέλεον* od 2 r. Wespazjana, na co mamy dowody w obecnym materiale. Ostatni raz poświadczony jest ten podatek dla r. 19 panowania Trajana. Ostraków z czasów Hadriana i Antonina Pobożnego nie znaleźliśmy w Edfu wcale. Liczna natomiast grupa tekstów z czasów panowania Marka Ant. podatku tego nie zawiera wogóle, a żydzi płacą nadal pogłównie oraz specjalną daninę na rzecz posągów cesarskich na równi z pozostałą ludnością.

Wobec tych faktów nasuwa się pytanie, czy nie była to danina o charakterze represyjnym, opłacana przez Żydów w okresie poważnego zaostrzenia się stosunków i zagorzałej wojny domowej z Żydami, jaka bez przerwy niemal toczyła się na terenie Egiptu w I i pocz. II w. po Chr.?

Danina ta mogła być zniesiona za Hadriana w związku z zakończeniem tych przewlekłych i krwawych rozruchów. Za przypuszczeniem, że krwawe stłumienie wojny domowej z Żydami za Trajana miało poważne konsekwencje dla kolonii żydowskiej w Edfu, przemawia ten fakt, że z licznych rodzin żydowskich poświadczonych dla Edfu w okresie od Nerona-Trajana pozostaje już w II w. tylko jedna, która uległa silnym wpływom elementu egipskiego, o czym świadczą imiona synów *Achillasa Rufusa*, *Senpetestheus*, *Senpeamús*, *Senpeasmús* — *Panibéus*.

Przechodząc wreszcie do okresu bizantyjsko-koptyjskiego, muszę przypomnieć, że zbadana przez nas część Edfu została w okresie III—VI w. zupełnie opuszczoną. Życie zaczyna się tu krzewić ponownie w w. VII. Znowu spotykamy się z imionami żydowskimi obok koptyjskich i chrześcijańskich. Ludność posługuje się w życiu codziennym mową koptyjską, ale dokumenty sporządza jeszcze po grecku.

Na pokładzie biz/kopt. natknęliśmy się na piwnice hurtownika w handlu winnym. Świadczą o tym duże ilości amfor, częściowo znaczonych, beczek

z ornamentem koptyjskim itp. naczyń, jak również tabliczki koptyjskie i papiirusy greckie. Papiirusy należą w Edfu do rzeczy rzadkich, wobec niszczącego wpływu, jaki wywiera miejscowy, gryzący *sebbach*.

Znaliśmy dotychczas, wyłączając teksty bizantyjskie z dawniejszych wykopalisk francuskich, jeszcze nie złożone i w części zaledwie odcyfrowane — zaledwie 3 dokumenty z VII w. opublikowane w swoim czasie przez Grenfella.

Pierwszy z naszych tekstów, znaleziony w drobnych kawałkach w samym *sebbachu*, został złożony i zrekonstruowany.

Jest to dokument z czasów Herakliusza z r. 619 po Chr. Zaczyna się od tzw. protokołu bizantyjskiego, rodzaju pisma stemplowego, poczym kontekst samego dokumentu, poczynający się od słów:

W imię świętej i życiodajnej i będącej w jednej osobie Trójcy, Ojca i Syna i Ducha Św. (ἐν ὀνόματι τῆς ἁγίας καὶ ζωοποιῶν καὶ ὁμοουσίου τριᾶδος πατρὸς καὶ υἱοῦ καὶ ἁγίου πνεύματος) z dalszego zaś ciągu wynika, że Aurelios Sansnos syn Apadisa zobowiązuje się dostarczyć Theodorowi Pais synowi Chajremona w 2-ech ratach 116 kolobów wina z dodatkiem 1 kol. tyt. $\frac{1}{2}$ jako zwrot pożyczki w wysokości 1 *rómuona*. Następują uwarunkowania i poręczenia oraz podpisy stron.

Mamy tu zatem typowy schemat kontraktu bizantyjskiego w formie fikcyjnej pożyczki.

Drugi papiirus znaleźliśmy w rozbitej amforze — zachowała się niestety tylko część lewa. — Jest to kontrakt pożyczki zaciągniętej w r. 618 przez znanego nam Theodorosa.

Ponadto posiadamy z tego okresu 20 ostraków — są to rozmaite pokwitowania za dostawy w naturze i poświadczenia pieniężne. Znaleźliśmy jeszcze dwa ostraka magiczne, jedno szkolne i jedno wreszcie o charakterze pornograficznym, stanowiące odpowiednik do licznych terrakot o podobnym charakterze.

Teksty koptyjskie, urywki dokumentów arabskich sporządzonych na papiirusie, papierze i ostrakach z w. IX/X, jak również wcześniejsze ostraka demotyczne nie należą do mojej kompetencji i dotychczas zbadane nie zostały.

Po zwinięciu obozu w końcu lutego, udaliśmy się do Kairu dla dalszego opracowania definitywnego tych materiałów, które z grubsza zbadaliśmy wszakże na samym terenie wykopalisk. Rezultatem tych prac jest publikacja, która ukaże się w najbliższym czasie, a obejmie około 20 ark. druku i liczne plansze oraz wykresy.

W końcu marca przedstawiliśmy nasze zdobycze dyrekcji Service des Antiquités do podziału. Zabrano nam dużo i to rzeczy najcenniejszych, ale w zamian za nie otrzymaliśmy szereg zdobyczy z wykopalisk francuskich w Deir-el Medineh z okresu nowego państwa. Należą tu sarkofagi mumii, bogaty zbiór ceramiki, wreszcie przedmioty użytku codziennego, jak łóżko, maty, kosze itp.

Do kraju wyekspediowaliśmy 22 wielkie skrzynie, a po przeprowadzeniu najniezbędniejszych prac konserwatorskich została we wrześniu otwarta w Warszawie w Muzeum Narodowym wystawa wykopalisk egipskich Uniwersytetu Józefa Piłsudskiego¹⁾.

¹⁾ Por. K. Michałowski, *Wystawa wykopalisk egipskich Uniw. J. P., Przewodnik, Muzeum Narodowe w Warszawie, 1937.*

Muszę tu podnieść obok niepospolitych zasług prof. K. Michałowskiego, którego przyjaźnią się szczyć, również stosunek naszych kolegów francuskich, niezwykle szczery i życzliwy.

Władze Instytutu Archeologii Wschodniej w Kairze z dyr. P. Jouguet'em na czele okazywały nam daleko posunięte zrozumienie naszych potrzeb, zrzekając się przy podziale przypadających im zabytków na naszą korzyść i pomnażając je przez znaleziska w Deir-el-Medineh. Dużo życzliwości okazał nam również konserwator muzeum Kairskiego, P. Octave Guéraud, za co należą mu się słowa uznania i wdzięczności.

Nie mogę też zakończyć mego sprawozdania, nie wymieniając p. Alfonsa Kuli, naszego przedstawiciela dyplomatycznego w Kairze, który dzięki swym stosunkom i wpływom, jakie posiada w sferach rządzących Egiptu, znakomicie ułatwił zdobycie tak wielkiej ilości eksponatów.

Obecnie organizuje Uniw. J. P. w Warszawie drugą wyprawę naszą do Edfu, w której tym razem samą koncesję i oficjalne kierownictwo pracami obejmuje strona polska.

OCENY I SPRAWOZDANIA

2000-lecie ces. Augusta.

Dwutysięczna rocznica urodzin Oktawiana-Augusta poruszyła cały świat kulturalny i, jak z rogu obfitości, posypała się masa artykułów, rozpraw naukowych, a nawet całych dzieł u wszystkich narodów. Również w Polsce odezwał się szereg głosów poświęconych Augustowi; przeważnie są to głosy rozsiane po różnych czasopiśmie naukowych i popularnych. Do takich czasopiśmie naukowych, które poświęciły artykuły osobie Augusta, należy *Przegląd Współczesny* Nr 10 (październik) 1937 i *Przegląd klasyczny* Nr 8 (wrzesień) 1937.

Tadeusz Sinko, Dwutysiąclecie cesarza Augusta, 23 września 63 przed Chr. — 23 września 1937 po Chr. (*Przegląd Współczesny* Nr 10, październik 1937, str. 1—19; por. też I. K. C., dodatek do Nr 260 z 20 września 1937).

„Co dla Italii jest świętem politycznym, dla nas jest świętem kultury. W Rzymie rozlegać się będą przy tym oficjalne panegiryki na cześć Augusta; nam wystarczy ocena czynów Augusta, jako twórcy imperium Romanum”.

Na podstawie źródeł starożytnych i dzieł autorów nowszych, stosując wypróbowaną przez siebie od dawna technikę przedstawienia tematu i posługując się wytrawnym chwytem stylistycznym, kreśli prof. Sinko w wielkim rzucie niezwykle dzieje tej wybitnej indywidualności, której śmiałych nadziei nie zawiodła Fortuna, lecz wśród sprzyjających okoliczności wysunęła ją na czoło Rzymu jako odnowiciela i zbawcę państwa. Oktawian wierzył w swój los i w przykład Cezara, który go adoptował za syna, dążył do władzy z bezwzględną konsekwencją, osiągnął cel w daleko szybszym czasie aniżeli jego genialny poprzednik „ojciec”, oczyścił się z brudnych plam, które w krwawym pochodzie przylgnęły do jego osoby i rządził w pokoju, otoczony mgłą legendy i urokiem ubóstwienia.

Z pełną słusznością podkreśla prof. Sinko zawrotną karierę tego chrego, blade go i mizernego chłopca, który nie posiadał żadnych zdolności wojсковych, ale potrafił dobrać sobie odpowiednich ludzi, który był skryty i zamknięty w sobie, słuchał pozornie innych, lecz swoje myśli rozwijał i według nich działał, a wszystko podporządkowywał niezwyklej anibecji i rozumowi: „Była to droga zadziwiająca, jak na młody wiek, zręcznego polityka, w którego ręku miecz, zresztą dość łepy, był tylko środkiem do zdobywania, a częścią wymuszenia coraz to wyższych i wpływowszych stanowisk na senacie, potem na sojusznikach; drogą „gracza”, umięjącego budzić życzliwość opinii dla siebie, jako dla ofiary gwałtownika Antoniusza, niby wroga nie tylko jego, ale i wolności republiki”. Jest doprawdy ironią losu, że właśnie pierwszy „ojciec ojczyzny”, Cyceron, postawił wniosek w senacie (7 stycznia 43 r.), aby Oktawianowi w randze pretora oddano dowództwo nad wojskiem — bo Oktawian użył tej władzy dla celów osobistych i w dwudziestym roku życia osiągnął ten etap w karierze politycznej, do którego dążył Cezar przez lat dwadzieścia. Oktawian w jedenaście miesięcy później zawiązał drugi trium-

wirat (27 listopada 43 r.) i bez skrupułów oddał życie Cyncerona na pastwę Antoniusza — ów drugi „ojciec ojczyzny”, który otrzymawszy w sześćdziesiątym roku życia (2 r. przed Chr.) tak zaszczytny tytuł, rozpląkał się z rozczuleniam.

Starożytni łączą datę powstania cesarstwa rzymskiego z owym tragicznym dla autora wnioskiem Cyncerona, sam Oktawian przesunął ją o dwadzieścia lat później (1 sierpnia 23 r. przed Chr.), kiedy po zniszczeniu całej opozycji z Antoniuszem i Kleopatą na czele przez znakomitego wodza Agryppę, wrócił jako odnowiciel rzeczypospolitej do Rzymu (29 r.), otrzymał tytuł „Augustus” (Dostojny) z rąk senatu (27 r.), stworzył republikę arystokratyczną, której narzucił siebie jako princepsa — prezydenta i otrzymał władzę trybuńską (23 r.). Ów pierwszy cesarz rzymski zawdzięczał wprawdzie wiele osobistym zdolnościom, lecz i okoliczności układały się na jego korzyść, a zręczny polityk potrafił je nagiąć do swych celów, szanując tradycje republikańskie i wykorzystując nastroje epoki. Wówczas zresztą — jak mówi prof. Sinko. „oczekiwano powszechnie jakiegoś zbawcy i wierzono, że nim jest August, ...a on starał się tę wiarę usprawiedliwić”.

Jak trudno było w zwięzłym artykule przedstawić i ujemne rysy kariery i rządów Augusta, tak nie sposób tu je omawiać dokładnie. Chciałbym jedynie zwrócić uwagę, że w tym „narzuconym urzędowo” roku jubileuszowym cała masa szczegółów dopominałaby się o łączne zestawienie i porównanie z wypadkami i prądami czasów najnowszych. Pozostawiając bowiem na boku oficjalne uwielbienia i pochlebstwa rzucane pod nogi owego „boga” oraz autoreklamę Monumentum Ancyranum — nie można zapominać o ciekawej roli opozycji, datującej się od brutalnego Antoniusza poprzez Asyniusza Polliona i Messalę Korwina aż do głosów pośmiertnych zawartych u Tacyty i Pliniusza Starszego.

Ale to tylko dodaje od siebie nawiasem. W każdym razie zupełnie słusznie stwierdza prof. Sinko, że „cesarstwo rzymskie, zorganizowane przez Augusta jako jedność kulturalna śródziemnomorska, było terenem ułatwiającym rozszerzanie się chrześcijaństwa”.

J. S.

Witold Kozłowski „O wielkości Augusta” (Przegl. Klas. 635—652). Autor ubolewa, że wbrew opinii starożytnych, która uważała Augusta za geniusza daleko większego od Cezara, czasy obecne nie rozumieją tego człowieka, nierzadko odmawiają mu wszelkich praw do wielkości, że przestał ten człowiek dzisiaj interesować, a jego imię stało się dla chwili obecnej suchym. W swej rozprawie autor przechodzi główne dziedziny działalności Augusta, dzięki którym imię jego uzyskało wielkość, ponieważ ten człowiek stworzył epokę, na której oparła się cała późniejsza kultura zachodnia. August, zdaniem autora, musiał rozwiązać kilka dziejowych problemów, które zadecydowały o jego wielkości.

Przedewszystkim państwo rzymskie coraz to bardziej się rozrastając stawało się kolosem na glinianych nogach. Cezar chcąc ratować imperium rzymskie, usiłował stworzyć monarchię lecz nie w Rzymie, gdyż to było niemożliwe, tylko na Wschodzie na ruinach Troi, gdzie ludy były przyzwyczajone do monarchicznego ustroju państwowego. Autor wyraża myśl, że zamordowanie Cezara uratowało jego wielkość, gdyż przecinając drogę do monarchii,

nie sprowadziło na niego takiej katastrofy, jaka później spotkała Antoniusza. August, zdaniem autora, stworzył podstawy pod państwo konstytucyjne, monarchię konstytucyjną przez uznanie jej ze strony zbiorowości — *per consensus universorum*, która to jednak monarchia wyrosła się później i stała się monarchią absolutystyczną, jaką widzimy za Dioklecjana.

Za ugruntowanie państwowości rzymskiej i jej przewagę nad innymi ludami oraz za to, że nowy Rzym pozostał na miejscu starego i nie został przeniesiony na Wschód, dotychczasowy Octavianus dostał w 27 r. pd. Chr. tytuł Augustus — *Σεβαστός*. Autor jest zdania, że to określenie wzięto z poematu Enniusa. Tytuł ten należy do dziedziny religii. Łączy się to zresztą i z całą działalnością religijną Augusta, w której miały górować przede wszystkim elementy i walory czysto italskie, które za podszeptem Augusta ujął w bardzo jasnej i wyraźnej koncepcji Wergiliusz w Eneidzie, a poniekąd i... Horacjusz. Wiemy jednak, że stara religia łaćkańska to nie innego jak urzędowy handelek ofiar dla celów utylitalnych i politycznych. Dominantą religii rzymskiej, wywyżnioną przez Augusta było to, że stolica państwa nie zostanie przeniesiona do Troi. Mit trojańsko-rzymski całkowicie przerobił i organicznie przyswoił Rzymowi Wergiliusz. Autor szerzej zastanawia się nad sprawą, jak to Wergiliusz uroczyście w dziele swoim podkreślił, że potomstwo Eneasza założy Rzym pod tym jednak warunkiem, że potęgę swą zbuduje na walorach czysto italskich, zachodnich, zaś Troja, w której uosabiają się elementy Wschodu, zginie raz na zawsze wraz ze swoim imieniem. Wergiliusz przerobił całkowicie mit o Eneaszu nie tylko w sensie religijnym i moralnym, lecz, co więcej, stworzył oryginalną legendę, której najwyraźniejszym znamieniem był autochtonizm Eneasza. Autochtonizm ten polega na tym, że tułaczka Eneasza, to nie jest szukanie nowej, nieznannej ziemi, lecz powrót do dawnej ojczyzny w Italii. Rozumie się, że Wergiliusz musiał złożyć głęboki rewerans w stronę Augusta, skoro umieścił go na czele korowodu duchów w VI ks. w otoczeniu duchów Romulusa i Numy na samym... przodzie. W każdym razie Wergiliusz, ten Celt z pochodzenia, w niejednym okazał się, zdaniem naszym, „mehr päpstlich als der Papst selbst“ w wykazywaniu glorii dawnego Rzymu i Augusta.

Dla silniejszego podkreślenia wielkości Augusta autor omawia bliżej sens i walory małżeństwa Augusta i Liwii dla współczesnych i dla potomności. Autor zaznacza, że życie Augusta i Liwii wyprowadzało się z doktryny pitagorejskiej. „Małżeństwo Augusta był to nie tylko związek dwojga istot wyjątkowych, lecz związek wewnętrzny z najczystszej ducha pitagorejskiego“ (649). Trudno wdawać się bliżej w te sprawy, lecz bardzo można wątpić, czy to małżeństwo było tak „pitagorejskie“, skoro August stawał się przy Liwii zawsze nieśmiałym i zapominał języka w ustach. Małżeństwo w starożytności było związkiem zawieranym w interesie państwa dla dostarczania obywateli, było ono zatem koniecznością polityczną, nie zaś moralną. August w swej własnej rodzinie traktował małżeństwo jako jeden ze środków politycznych. Jest zatem arcywątpliwym, czy nawet jego małżeństwo z Liwią — czwarte z rzędu — mogło być bardzo budującym przykładem dla społeczeństwa rzymskiego. Rzym nie zapomniał o tej nadzwyczajnej rozpuście, jaką August odznaczał się w latach młodszych. Rzym dokładnie pamiętał o licznych rozwodach Augusta i nowych małżeństwach jego z kobietami, zabieranymi przy-

jaciółom, o jego omal że publicznych cudzołóstwach, a wstętne i ohydne obyczaje, panujące w jego rodzinie, budziły zgorszenie publiczne. Zachowanie się i obyczajność córki i wnuczki Augusta nie mogły być świetlanym przykładem dla szerokich mas ludności. Nic dziwnego, że to dogryzało coraz bardziej w latach posuwającego się cesarza. Toteż w prawach, dotyczących małżeństwa itp., wydanych przez Augusta, należy widzieć raczej odgrywanie komedii stróża obyczajności.

Taka jest z grubsza treść artykułu Kozłowskiego. Jest to raczej panegiryk, niż obiektywne ujęcie wielkości Augusta. Stąd też bardzo trudno wyśnuć jakieś zastrzeżenia do tez postawionych przez autora. Podamy tylko kilka i to najważniejszych. Co to *consensus universorum*? Nie innego jak tylko klika tych wszystkich senatorów — pochlebców, którzy z łaski Augusta pozostali w senacie, a niejeden z nich dostał od niego pokaźne wsparcie finansowe. Opozycja napewno nie doszła tam do głosu, chociaż bez wątpienia była, skoro mogły odbywać się atentaty na Augusta. Twierdzenie autora jakoby „na wojnę z Antoniuszem August udał się był w pełnym przeczcuciu, że ma obronić walory cywilizacji zachodniej, zagrożonej przez plany polityczne triumwira, który dał się zorientalizować, August sam mocno zaznaczył w swym testamencie: *Iuravit in mea verba tota Italia sponte sua et me belli, quo vici ad Actium, ducem depoposcit*“, musi być bardzo mocno kwestionowane. Zdanie zaś (647) „*Aeneas* bowiem przywrócił swemu szczerpowi utraczony kraj, macierz dawną, królestwo ongi Saturna; August rozpoczynając w Rzymie nowy okres potęgi i zwłaszcza szczęśliwości, pokoju, przywracał oto mityczną treść królowania Saturna: wiek złoty na ziemi — *aurea condet saecula*“ — jest nacechowane zbyt już rażącym panegiryzmem.

By być panem wszechwładnym, całe życie grał August komedię; więc też nic dziwnego, że przy końcu życia mógł z czystym sumieniem powiedzieć: „Czyż nie dobrze odegrałem komedię życia? Okażcie swoje zadowolenie i bijcie mi oklaski“. A już największą komedię odegrał on w dniu 1 stycznia 27 r. pd. Chr. August wiedział dobrze, kogo ma przed sobą w senacie. Pod pozorem złożenia władzy chodziło mu o osiągnięcie za jednym zamachem wszystkiego. No i nie pomylił się. Dopiął swego, chociaż wcale nie potrzebował odgrywać tej komedii. Chodziło mu o pozory.

Jak już wyżej zaznaczyłem, rozprawka autora zanadto przesadza w pochwałach na cześć Augusta. A to już w wielu wypadkach utrudnia całkowicie podejście do działalności jego. Wierzyć na słowo starożytnym panegirystom Augusta trudno już chociażby dlatego, że o Augustie nie mogli oni inaczej pisać jak tylko w najwyższych pochwałach, mienić go równym bogom, bogiem itp., gdyż w przeciwnym razie czekało ich w najlepszym wypadku to, co Owidiusza, albo — co gorsza — to, co niegdyś Sotadesa. Chcielibyśmy jednak sądzić Augusta jako człowieka, nie zaś jako równego bogom czy nawet boga, gdyż wtedy wszelka krytyka staje się bezcelową i zbyteczną. Podchodzimy do Augusta jako do człowieka, a wtedy również zobaczymy, że działalność jego pozostawiła niezatarte znamię w historii.

Hieronim Markowski w artykule „Doradcy filozoficzni Augusta“ (Przegl. Klas. 571—594) omawia nauczycieli Augusta, który, jak wiadomo, otrzymał w młodości bardzo solidne wykształcenie ogólne. Wśród nauczycieli i doradców filozoficznych Augusta znalazło się głównie trzech takich, którzy

wywarli bardzo wielki wpływ na swego wychowanka. Jest to przede wszystkim stoik Arejos Didymos z Aleksandrii, dzięki któremu zapoznał się August z zasadami filozofii stoickiej oraz z nauką Platona, Ksenarchos z Seleucji w Cylicji, który zapoznał go z nauką Arystotelesa, oraz stoik Atenodoros, syn Sardona, pochodzący ze wsi Kana niedaleko Tarsos w Cylicji. Zwłaszcza ten ostatni wywarł ogromny wpływ na Augusta jako jeden z najbliższych jego przyjaciół i doradców. Za wpływem Atenodorosa zmienił August swe panowanie z okrutnego na bardziej umiarkowane i ludzkie. Arejos i Atenodoros towarzyszyli Augustowi w czasie jego wojny z Antoniuszem, zakończonej bitwą pod Actium w r. 31 p.d. Chr. oraz wzięli udział w jego wyprawie do Egiptu. Wpływy wymienionych filozofów wielce przyczyniły się do rozwoju charakteru i światopoglądu Augusta, jego trybu życia oraz sposobu sprawowania władzy, ciągłego szukania za najlepszym ustrojem państwowym. Omawiając wpływy wymienionych filozofów na Augusta, wyczerpująco kreśli działalność literacką każdego z nich. Jedno jest jasne, że filozofowie, otaczający Augusta i wpływający na niego, nie byli ludźmi poślednimi i pośrednio nie miały wywarli wpływ na dalsze losy państwa rzymskiego i czasy późniejsze.

Całkiem inaczej niż Kozłowski, podchodzi do działalności Augusta Paulina Klarfeldówna w artykule „Cesarz a poeta“ (Przegl. klas. 595—634). I całkiem słusznie. Bo o ile obaj wymienieni autorowie widzą w Augustie raczej postać bogów, niejako samego boga, to wymieniona autorka widzi w Augustie tylko człowieka i jako człowieka go sądzi. I to jest jedyny racjonalny punkt widzenia. Ludzkość nieraz przez setki a nawet tysiące lat musi czekać na istotną prawdę, która nie może wydobyć się z pod błyskotliwych a rzekomo najistotniejszych faktów. Całkiem słusznie twierdzi autorka, że błędnym jest mniemanie, jakoby August szczególnie opiekował się nauką i sztuką z pobudek czysto idealistycznych. Literatura, sztuka i nauka były mu tylko środkiem do celu, to jest do zdobycia absolutnej i nieczym nieograniczonej władzy, nie znoszącej żadnego oporu. Wszelkie zrzekanie się władzy na rzecz ludu i senatu, chęć służenia ludowi i senatowi itp. były najczystszej wody komedią, formy republikańskie służyły mu dla utrwalenia monarchii. Nie lud i senat był panem Rzymu, lecz August, któremu schlebiali do pewnej miary miano wskrzesiciela dawnych czasów. Pochlebstwo, służalczość, poniżenie własnej godności i obłuda zapanowały w Rzymie, wszyscy wyprzedzali się w nadawaniu zaszczytów i honorów Augustowi, których on wcale nie potrzebował i wcale mu na nich nie zależało. Mimowoli nasuwają się tutaj słowa Tacyty (Ann. lib. I, c. 7; 1) odnoszące się co prawda do czasów Tyberiusza, lecz mające w pełni swoje znaczenie i dla czasów Augusta: „At Romae ruere in servitium consules, patres, eques. Quanto quis inlustrior, tanto magis falsi ac festinantes, vultuque composito...“ Można śmiało zgodzić się z autorką, że August pogardzał tym tłumem podłych służalców i wolałby mieć jakichś godnych przeciwników. Społeczeństwo rzymskie było już gotowe do twardej ręki despotyzmu. Nawrócić społeczeństwo rzymskie rozleniwione, bez zarodków siły, hartu i tężyzny do dawnych obyczajów szeregiem ustaw, rozporządzeń i ukazów nie udało się. Zresztą to, zdaje się, wyczuwał i sam August i, by znaleźć oddźwięk swych zamysłów w społeczeństwie, wzięł sobie za sojuszniczkę literaturę, której — jakkolwiek była ona środkiem do celu — rzeczywiście bardzo wiele uwagi i pieniędzy poświęcił. Nic też dziwnego, że

mógł on mocno wpływać na literaturę i wpływał tym bardziej, że i sam za pióro chwycił. Lecz August nigdy nie zapomina o tym, że jest politykiem. Toteż jeżeli jakiś literat mu się narazi, postępuje okrutnie i bez żadnych skrupułów. „Nie pomogą zasługi, nie pomoże talent, nie pomoże sława: biedna Poezja pada ofiarą rozsierdzonej Polityki“ (598). Na to mamy przykłady, jak nielaska Augusta działała, a słynne wygnanie Owidiusza wcale nie jest przykładem odosobnionym.

Los Owidiusza odbił się najdonioślejszym echem nie tylko za czasów Augusta, ale poprzez wieki aż do dzisiaj nie przestał być tematem bardzo żywym, jakkolwiek stulecia okryły go wielką tajemniczością i legendą. Toteż autorka powraca do tego tematu i kreśli nam wzajemny stosunek Augusta i poety. Sam poeta powiada, że „*carmen et error*“ go zgubiły. Autorka w długich wywodach stara się wykazać, że „*carmen*“ — to *Ars amatoria*, co tyle hałasu narobiła w Rzymie, gdzie wywołała masę pochwał, ale też i potępień. Śmiemy jednak w to wątpić, gdyż mimo wszystko zbyt wielka jest rozpiętość czasu pomiędzy powstaniem *Ars amatoria* a samym wygnaniem. Z tym czynnikiem trzeba się zawsze liczyć, gdyż czas wszystko powoli łagodzi. Musiało to być jakieś inne dzieło, którego bliżej nie znamy. Autorka skłania się w wywodach swoich do opinii tych, którzy twierdzą, że Owidiusz został skazany na wygnanie za publiczne ujawnienie stosunku miłosnego wnuczki (nie córki) Augusta Julii z Silanusem, w której to aferze poeta odegrał zapewne rolę niepoślednią. O skandalach w rodzinie Augusta, tego, który chciał powrotu do dawnych czasów i przeciwstawić się duchowi czasu, wszyscy wiedzieli. Było to najboleśniejszą sprawą dla Augusta. A ponieważ trudno było mścić się na całym społeczeństwie, więc zdaniem autorki kozłem ofiarnym padł Owidiusz, typowy wykładnik i przedstawiciel tego społeczeństwa. Autorka bardzo zajmująco kreśli wpływ beztroskiej poezji Owidiusza na tle jego beztroskiego życia na społeczeństwo rzymskie, które tą poezją się upajało. Jedynie August nie był zadowolony z tej lekkiej i płochej poezji Owidiusza, gdyż widział, że ta poezja nie szła po linii jego zamiarów, nie służyła państwu.

August nie lubił Owidiusza. Widać to przede wszystkim z tego, że nie pozwolił mu napisać wielkiego poematu *Gigantomachii*, gdyż obawiał się, by poeta wprowadzając jego osobę do poematu pod postacią Jowisza, delikatnie go nie wyśmiał. Pożegnawszy się z eposem i tragedią (*Medea*) Owidiusz zwrócił siły swoje w dziedzinę opiewania miłości i napisał właśnie *Ars amatoria*. Autorka występuje w obronie tego dzieła i powiada, że nie poznano się w nim na ironii i parodiowaniu poważnych dzieł dydaktycznych, lecz wzięto je poważnie, dosłownie, nie wzięto tego dzieła za żart genialny i dziś jeszcze, w epoce dzieł Pittigrilliego i Decobry — najczystszej wody pornografii, bierze się dzieło Owidiusza na indeks. A cóż mówić o epoce Augusta! Za daleko posuwają się sądy, które starają się wykazać, że Owidiusz zdeprawował swoją epokę (612).

Po *Ars amatoria*, która burzę rozpętała, Owidiusz zreflektował się, spoważniał i zmienił tematy dalszych dzieł swoich, choć nie porzucił pisanie o miłości. O ile przedtem rzadkim było w utworach imię Cezara-Augusta, to teraz w *Metamorfozach* w niesłychanych wprost pochwałach narzuca się mu poeta. Owidiusz chce sobie Augusta zjednać, wchodzi w sfery najwyższej arystokracji, by przez nie zbliżyć się do cesarza, lecz ten jest nieczuły. Również

pochwały Augusta i jego rodziny w *Fasti*, dziele najbardziej idącym po myśli Augusta, nie zdołały wyjednać u władcy łaski i przychylności dla poety. Nic nie pomogły pochwały i adoracje; poeta srogim wyrokiem skazany poszedł na wygnanie. Na wygnaniu zmienił się Owidiusz nie do poznania, zamienił się w płaczkę. I ciekawa rzecz, że poeta nie znie nienawiścią przeciw Augustowi, nie buntuje się, tylko płacze — „kaja się“ jak autorka powiada (623), a nawet poczuwa się do wdzięczności wobec Augusta, chwali go i wynosi jego dobroć, łagodność i wspaniałomyślność. Lecz ten serwilizm, wywołuje wręcz przeciwne skutki, cesarz jeszcze więcej gardzi poetą aniżeli dotychczas. Autorka bardzo dokładnie i nader plastycznie przedstawia tę służalczą aż do utraty własnej osobowości uniżoność Owidiusza względem Augusta wypowiedzaną w najróżnorodniejszych formach, by ten choć raz nał okiem łaskawym rzucił. Lecz nic nie pomogło. August pozostał nieublagany. Również i następca jego Tyberiusz takim samym pozostał. Lecz patrząc z perspektywy wieków August zwyciężył tylko chwilowo, gdyż faktycznie zwyciężył Owidiusz. August bowiem swoim wyrokiem przyczynił się właśnie jak najbardziej do sławy pośmiertnej poety. Owidiusz wyczuwał sławę swoją w przyszłości, czemu dał wyraz w swym słynnym „*Iamque opus exegi*...“ na końcu *Metamorfoz* (*Met.* XV 871 nn.) nawiasem powiedziawszy bardzo wiernym naśladowaniu „*Exegi monumentum*...“ *Horatiusa*. Stary Rzym dawno się skończył, jednak sława poety nie zbladła i do dzisiaj jaśnieje światłem najwspanialszym.

Praca napisana z wielkim umiłowaniem przedmiotu, jasna i pięknie charakteryzująca działalność literacką Owidiusza, jego wzloty i upadek. Autorka wie przede wszystkim dobrze, w jakiej epoce się obraca i rozumie należycie działalność Augusta; głównie stara się należycie uwypuklić narastający antagonizm pomiędzy Augustem a Owidiuszem, jakkolwiek ten ostatni wszelkich sił dokładał, by pozyskać sobie względy potężnego władcy.

NIKITA DUMKA.

Z dziejów Filologii Klasycznej w Wilnie. Studium zbiorowe wydane staraniem Koła Filologicznego Studentów Uniwersytetu Stefana Batorego w Wilnie pod redakcją Prof. Dr. Jana Oki. Wilno 1937, str. X+500.

Kto by przypuszczał, że pod powyższym, tak niewinnym — powiedziałbym — lekceważącym tytułem kryje się między innymi ni mniej ni więcej tylko 324-stronicowa monografia o Grodku, oparta na gruntownych studiach krajowych i zagranicznych, będąca dziś ostatnim wyrazem tego, co nauka wie o tym znakomitym filologu i dająca tak plastyczny tej postaci obraz, że tu chyba już nie dodać nie można!

Dzięki tym nowym poszukiwaniom na wielką skalę po archiwach i bibliotekach a zwłaszcza dzięki naukowej podróży do Getyngi zdobyto moc nowych materiałów, wobec czego siłą faktu przestarzała stała się przede wszystkim Węclewskiego praca o Grodku.

Iniicyatywę do napisania tego zbiorowego studium dał i patronował jego wydaniu znany autor kilku interesujących przygotowanych monografii o działalności Grodka, prof. Jan Oki, który może być naprawdę dumny z planu swego posiewu. Umiłowana przezeń postać tego uczonego, którą dotąd uzmysławialiśmy sobie w mniej lub więcej wyraźnych konturach zazwy-

czaj w związku z latami szkolnymi Mickiewicza, teraz przyoblekła się w kształty całkiem realne i urosła na miarę tytana wiedzy.

Projektodawca książki może się nazwać rzeczywiście szczęśliwym, skoro — jak to mówi w słowie wstępnym — „wysiłki jego, zmierzające do związania odrodzonego studium filologicznego z przeszłością, nie poszły na marne i że młodzież wileńska zrozumiała jego intencje”.

Na książkę, wymienioną w nagłówku, składają się: słowo wstępne prof. Oki, 4 prace naukowe, dokładna bibliografia dotycząca Grodka, sporządzona przez A. Szantyrę i M. Ambrosę, dalej: Wileńska bibliografia filologii klasycznej za lata: 1800—1830, opracowana przez M. Ambrosę, wreszcie wykaz najważniejszych imion własnych, sporządzony przez A. T. Pawłowiczównę.

Wobec wielkich rozmiarów książki i obfitej treści sprawozdawca jest w położeniu kłopotliwym. O niezmiernie interesującej i bujnej treści może on czytelnikowi dać pojęcie tylko bardzo ogólne, w wielkich rzutach; musi się wyrzec niestety streszczenia niezmiernie ciekawych i ważnych listów, programów, krytyk, enuncjacji różnej natury, mimo że rzucają bardzo ciekawe światło na psychikę odnośnych osób.

Jan Oki: Słowo wstępne. Bliższe zapoznanie się Litwy i Wilna z kulturą i literaturą obu narodów antycznych datuje się dopiero od założenia przez jezuitów pierwszego w Wilnie gimnazjum w roku 1570. Jednakże jezuita nie myśleli na tym poprzestać; dążyli do założenia w Wilnie akademii, na którą istotnie otrzymali od Stefana Batorego przywilej w roku 1579. Mówiąc o jej pracy naukowej nie można oczywiście myśleć o głębszych badaniach naukowych ani o poważnych publikacjach filologicznych; przeważnie przedrukowywano cenniejszych klasyków z wydań włoskich Aldusa.

Wśród wychowanków tej akademii na pierwszy plan wysuwa się Maciej Kazimierz Sarbiewski, wybitny uczeń a następnie znakomity jej profesor, który tu wykładał teorię sztuki poetyckiej a później teologię. Po latach zastoju do odrodzenia studiów klasycznych w tej akademii przyczynił się Adam Naruszewicz, jako profesor poetyki i wymowy.

Prawdziwy jednak renesans w studiach klasycznych w Wilnie nastąpił dopiero z przybyciem Godfryda Ernesta Grodka. Równocześnie z Grodkiem występuje jako profesor literatury łacińskiej ks. Paweł Tarenghi, którego jednak działalność w Wilnie przeszła bez echa. Ulubionym uczniem Grodka i jego następcą na katedrze był Stanisław Hryniewicz.

1. Jan Oki: Studia G. E. Grodka nad filologią w Polsce.

Do dziedzin działalności Grodka, których dotąd nie tknięto, należy jego stosunek do humanizmu polskiego. Jest to problem, który zajmował Grodka stale. Skala jego zainteresowań była rozległa: zajmował się wszystkim, co miało związek bezpośredni lub pośredni z filologią klasyczną. Cenił więc wysoko poezję łacińsko-polską, osobiście Sarbiewskiego. W zagranicznych kołach uczonych Grodecki uchodził za specjalistę w zakresie humanizmu polskiego. W swej historii literatury greckiej na czele polskich uczonych wymienił Grodecki Jerzego z Lignicy, ponieważ on pierwszy, przełamawszy uprzedzenia do greki w Uniwersytecie krakowskim, rozbudził studia greckie w naszym kraju. Jerzy z Lignicy był pierwszym, który w letnim półroczu 1520 zapowiedział wykład o gramatyce greckiej.

W rzędzie wydawców autorów greckich w Polsce na drugim miejscu wymienia Gr. znanego humanistę Marcina Kromera, który w znacznym stopniu przyczynił się do rozszerzenia greczyzny w Polsce, łacinę zaś uważał za niezbędną dla każdego inteligentnego człowieka.

Po Kromerze wymieniają papiery Grodka Szymona Maryckiego, jako wydawcę tekstów greckich w Polsce.

Czwartym wydawcą tekstów greckich cytowanym przez Grodka był wybitny humanista Józef Struś z Poznania. Dzielom Strusia poświęcił Grodecki stosunkowo więcej miejsca, był to bowiem uczony europejskiej sławy, który uwiecznił swoje imię w medycynie.

Jako piątego filologa zajmującego się greczyzną wymienia Gr. Stanisława Grzebskiego, który ożywił studia greckie zaniedbane nieco w uniwersytecie krakowskim. Na ostatnim miejscu wymienia jako filologa polskiego, Szymona Birkowskiego.

Prócz tego zwrócił baczną uwagę na najważniejsze komentarze łacińskie do dzieł Arystotelesa, który w XVI w. cieszył się specjalnym wzięciem.

Za najważniejsze i najbardziej znane uważał on komentarze Jana z Głogowa. Obok niego wymienia innego Ślązaka, Michała z Wrocławia.

Za wybitnego komentatora Arystotelesa uważał Gr. Jakóba Fabra, wreszcie Andrzeja Głabera z Kobylina, lekarza i pisarza polskiego z XVI w.

Ktokolwiek przerzuci czasopisma wileńskie z pierwszych dziesiątków lat XIX w., spotka się często z nazwiskiem Grodka. Jak długo żył ten wybitny uczony, pełno w nich przekładów klasyków greckich i łacińskich, pełno rozpraw naukowych i artykułów popularnych, pełno uwielbienia dla wielkiej spuścizny starożytnych. Jego uczniowie: Sobolewski i Joher, kontynuują jego pracę badając zasługi Polaków na polu filologii. Ale „z biegiem czasu Muzy klasyczne w Wilnie milkną coraz bardziej, w miarę jak uczniowie Grodka rozpraszają się po świecie“.

2. Antoni Szantyr: Działalność naukowa G. E. Grodka.

(Wstęp.) Ocena, jaką potomni jednomyślnie dali Grodkowi, jako profesorowi filologii klasycznej, dotyczy jedynie jego pracy nauczycielskiej; o Grodku, jako uczonym, nie powiedziano dotychczas prawie nic. W szczególności nie zajęto się szczegółowiej kwestią, dzięki czemu mógł on rozwinąć tak szeroką działalność, gdzie ma swe źródło jego wybitna ekspansja duchowa. Wpływ jego streszcza się w 2 punktach: w stworzeniu szkoły wybitnych w różnych specjalnościach pracowników na polu naukowym oraz w ideowym wychowaniu ówczesnego pokolenia. Te dwie rzeczy, trudne w zasadzie do pogodzenia, umiał Gr. łączyć znakomicie; prelekcje ścisłej filologii klasycznej były szkołą prawdziwego w najczystszy pojęciu humanistycznego wychowania. To ścisłe łącznie momentów wychowawczych nauki z idealnymi wartościami ścisłych naukowych dociekań nadaje całej działalności Grodka swoisty charakter.

I. Przygotowanie naukowe. Godfryd Ernest, Syn Beniamina, prof. literatury greckiej i języków wschodnich w akad. gimnazjum gdańskim, urodził się 17 listopada 1762. Zamiłowanie do literatury starożytnej rozbudził w nim głównie — jak stwierdza jego autobiografia — Cosack i Trendelenburg, którego „geistreiche und anziehende Behandlung der grie-

chischen Klassiker" podnosi Gr. Gdańsk opuścił po uroczystym akcie szkolnym 17 września 1782, by udać się na studia uniwersyteckie do Getyngi.

O swoich studiach w Getyndze najlepiej informuje nas sam Gr. w życiorysie bardzo szczegółowo. Wybór wykładów, jaki uczynił, wskazuje wyraźnie, że początkowo postawił sobie za cel wyłącznie przygotowanie się do pracy nauczycielskiej, nie myśląc na razie o karierze naukowej. Widać zarazem, że głównym przedmiotem jego studiów była filologia klasyczna, głównym zaś nauczycielem Christian Gottlob Heyne, któremu udało się stworzyć w młodym uniwersytecie najslynniejszą szkołę filologiczną w Europie. Pracom seminaryjnym nadał on 2 kierunki: szkolenie się w interpretacji autorów starożytnych oraz zaprawianie się w naukowych dysputach. Tego seminarium członkiem został Gr. w roku 1784. Z niego wyniósł on w swych studiach najwięcej i tu tkwi źródło olbrzymiego wpływu Heynego na Grodka. Nagrodzony złotym medalem za pracę pt. *Utrum mors voluntaria Christi praeceptis accommodata sit an repugnet ipsis*, zaczyna Gr. myśleć o naukowej karierze akademickiej. Uznał filologię klasyczną nie za naukę pomocniczą lecz za taką, której należy się poświęcić wyłącznie. Jego praca doktorska nosi tytuł: *De hymnorum Homericorum reliquiis*. Tezę swą obronił publicznie 19 kwietnia 1786. Niedługo po uzyskaniu doktoratu opuścił Getyngę przenosząc się na stałe do Polski.

II. Puławy - Wilno. W roku 1786 ks. Adam Czartoryski zaczął czynić starania o sprowadzenie z zagranicy domowego nauczyciela literatury greckiej i łacińskiej za pośrednictwem Herdera. Zależało księciu na tym, aby nowy nauczyciel kształcił synów w literaturze starożytnej według najnowszych metod. Wtedy Heyne, do którego zwrócił się Herder, wskazał księciu młodego Grodka. Do Puław zawitał Gr. w początkach roku 1787. Ten okres pobytu Grodka w Polsce można podzielić na 2 części: 1) od 1787 do 1797, 2) od 1797 do 1804. Do roku 1793 pełni on obowiązki nauczyciela w Puławach; w roku 1793 przenosi się do Łańcuta, powołany na nauczyciela do ks. Lubomirskich i bawi tam do 1796, po czym wraca do Puław na bibliotekarza.

Zajęcia jego w Puławach w ciągu pierwszych lat były i uciążliwe i niewdzięczne; sprawdziły się jego przewidywania, iż oderwą go one od pracy naukowej. Ale 10-letni pobyt w Polsce dał mu możność bezpośredniego wpływu na życie umysłowe Puław. Te ostatnie były w tych czasach miejscem, gdzie może silniejszym niż w stolicy tętnem pulsowało umysłowe życie kraju. Ks. Generał pragnął zgromadzić wokół siebie wszystkie najlepsze jednostki kraju. Literatura starożytna była według niego podstawą wychowania i wykształcenia i punktem wyjścia koniecznego odrodzenia w piśmiennictwie polskim.

W sprawie edukacji publicznej Gr. był — zdaje się — częstym doradcą. Z Piramowiczem, Czackim i ks. Czartoryskim walczył o ducha szkoły wskazując w niej należne miejsce przedmiotom humanistycznym. W latach jednak: 1797—1804 nie rozwinął szerszej działalności naukowej; w tym okresie była ona dla niego zajęciem drugorzędnym.

Wtem w roku 1804 zostaje powołany na profesora języka i literatury greckiej do świeżo zreformowanego Uniwersytetu Wileńskiego. Stanowisko to zawdzięcza swemu protektorowi, ks. Generałowi, który pragnął stworzyć z akademii wileńskiej ognisko nauki i oświaty polskiej przez dobór najlepszych sił nauczycielskich. Już z zadań powierzonych wówczas uniwersy-

tetowi wynika, że na członkach grona nauczycielskiego ciążył obowiązek nie tylko troski o czystą naukę lecz także o organizację krajowej edukacji. Ta okoliczność nie stwarzała zbyt dogodnych warunków dla prof. uniwersytetu pragnącego zająć się pracą naukowo-badawczą. Obciążało go to bowiem szeregiem obowiązków ubocznych. Dodajmy do tego, że poziom uniwersytetu był bardzo niski, że brakło mu odpowiednich środków i instytucji naukowych. Ale o tym wszystkim słyszał już Gr. od ks. Generała; mimo to stanowisko objął i wytrwał na nim do końca życia, zyskując sobie sławę jednego z głównych twórców wileńskiego odrodzenia.

III. Teoretyczne poglądy Grodka na działalność naukową i pedagogiczną.

Nie ulega wątpliwości, że Gr. uważnie śledził ówczesną literaturę dotyczącą organizacji i ducha nauczania języków starożytnych. Odwieczna kwestia, czy nauki matemat.-przyrodnicze mają stanowić wstęp ogólno-kształcący do studiów specjalnych czy nauka języków starożytnych, podzieliła ówczesnych pedagogów na 2 obozy. W liczbie autorów zmierzających do określenia celu, wartości i metod filologii klas. nie zabrakło Grodka, który podbudowę ideową wziął bezpośrednio od Heynego. W roku 1800 ogłosił Gr. w wydanych wówczas *Antiquarische Versuche* swój szkic studium filologicznego pt. *Briefe über das Studium der alten Literatur*, gdzie zebrał swoje kilkunastoletnie refleksje w tej dziedzinie. Listy w tej sprawie odznaczają się głębokim ujęciem. Celem „Listów” jest wskazanie właściwej drogi początkującym w dziedzinie filologii klas., ustalenie zakresu, metody, pożytku i źródeł nauki starożytności. W sformułowaniu Grodka celem filologii klas. jest rozumienie, wyjaśnianie i ocena zabytków pisma, literatury i sztuki.

Wśród wszystkich rodzajów pomników starożytności pomniki literackie zajmują, według niego, pierwsze miejsce, jako że dają najpełniejszy obraz ducha klasycznych narodów. Z tych powodów rozumienie, interpretacja i ocena pomników literackich winny stanowić główny cel filologa. Ale cel ten nie może być spełniony bez opanowania szeregu dyscyplin wstępnych. Przede wszystkim znajomość języków jest podstawą studium pomników literackich. Równoległe ze studium języka starożytnego winno postępować studium języka ojczystego; tłumaczenie autora obcego na jęz. ojczysty jest najlepszą drogą do głębszego poznania języka oryginału. Przekłady jednak nigdy nie mogą zastąpić oryginału dla badacza przeszłości.

W obronie nauczania języków klas. powtarza Gr. wszystkie te argumenty, które wysunął już neohumanizm w walce z tzw. materializmem dydaktycznym.

W roku 1805 ogłasza Gr. artykuł pt. *O celu i sposobie uczenia starożytnej klasycznej literatury w szkołach i gimnazjach*, w którym omówił właściwą rolę języka w studium starożytności jako środka a nie celu.

W nauce jest Gr. gorącym zwolennikiem haseł wieku „Oświecenia”. Nawet w enuncjacjach metodologicznych widzimy u niego wybitnie racjonalistyczny kierunek. Gr. obawiał się, żeby teorie filozoficzne nowych myślicieli nie wdarły się do filologii klas. i nie wypaczyły metod badania historycznego.

IV. Działalność uniwersytecka. Obejmując katedrę filologii greckiej w Uniwersytecie Wileńskim stanął Gr. przed koniecznością

tworzenia studium akademickiego od podstaw. Nowoczesne studium filologiczne w Getyndze dawało mu tu doskonały wzór praktyczny. Pomyślnie okoliczności pozwoliły nowemu profesorowi podnieść niebawem filologię klas. na poziom bardzo wysoki i z powierzonej katedry uczynić niemal, że centralny punkt całego uniwersytetu.

Jakiż był pod tym względem stan rzeczy w Wilnie? Nauka języka i literatury starożytnej przed Gr. w ostatnich dziesiątkach lat prawie nie istniała. Jeżeli chodzi o filologię grecką, ograniczała się ona do elementarnych wiadomości z samego języka; wyżej nieco stała filologia łacińska. Wykładano nawet historię literatury, ale wykłady te prowadzono przestarzałymi już dawno metodami.

Nauczycielską działalność akademicką rozpoczął Gr. 23 stycz. 1805 wykładem inauguracyjnym. Tu formułuje pogląd, że wśród nauk humanistycznych literatura grecka powinna zająć miejsce główne co szczegółowo uzasadnia w *Programme du Cours de la Littérature Ancienne à l'Université 1810*. Zdaje on sobie sprawę z tego, że jedna katedra filologii nie mogłaby objąć całości wszystkich dyscyplin pomocniczych, że więc nieodzowny jest skrót systemu filologicznego, czyli wprowadzenie encyklopedii filologii klas. Stanowiąc ma ona wraz z lekturą i egzegezą autorów starożytnych uniwersytecki kurs literatury starożytnej.

Przedmiot jego wykładow odzwierciedlają wydawane przez uniwersytet spisy pt. *Praelectiones in Universitate Caesarea Vilmensi*. Zestawienie jego wykładów wykazuje, że zakres filologii wileńskiej był bardzo szeroki. Jeżeli dodamy do tego jeszcze ćwiczenia filologiczne, przyznamy, że nie było w uniwersytecie drugiego studium o tak szerokim zakresie i tak rozumnej organizacji.

Jaki zakres i charakter miały jego poszczególne wykłady i w jakim duchu były prowadzone — o tym dotąd nie wiedzieliśmy prawie nic. Obecnie sprawa źródeł do bliższej oceny działalności Gr. przedstawia się lepiej; udało się bowiem szczęśliwie odnaleźć w wileńskim Rzym.-kat. Seminarium Duchownym papiery, które przynoszą szereg wykładów Grodka i to najważniejszych. Są to wykłady Satyr i Listów Horacego, Listów Cyclerona, encyklopedii filologicznej oraz małe kompendium encyklopedii filologicznej.

Z tych więc materiałów widzimy, że podstawą kursu była lektura autorów starożytnych. Na kursie greckim pierwsze miejsce zajmują: Homer, Sofokles, Pindar, Platon i Demostenes. Na kursie łacińskim poezja opierała się na Horacym, proza na Cycleronie. A więc u niego — jak u Heynego — filologia opiera się na najwybitniejszych przedstawicielach literatur klasycznych.

Poza Homerem wybitne miejsce w wykładach Grodka zajmuje Pindar, z entuzjazmem wykładany ongiś w Getyndze przez Heynego.

Ale nauka filologii klas. nie mogła się ograniczyć do wykładów, wtedy bowiem brakowałoby słuchaczom szkoły praktycznej. Tę dawały ćwiczenia filologiczne należące do seminarium filologicznego założonego przez Grodka. (Ten odcinek jego działalności opracował szczegółowo Dr Jan Oko, Wilno 1933). Tu odróżnić należy samo seminarium, jako instytut, od praktycznych ćwiczeń filologicznych. Założenie seminarium nastąpiło 1810 przy moralnym i materialnym poparciu ks. Kuratora; formalnie istniało ono do roku 1824. Metoda ćwiczeń filologicznych wzorowała się na metodzie se-

minarium w Getyndze. Dużą popularność zawdzięczał Gr. sławie, jaką się cieszył jako uczony i przyjaciel młodzieży. Obowiązki dziekana pojmował w ten sposób, że troszczył się bardzo gorliwie niemal o każdego studenta wnikając w jego materialne położenie, wyszukiwał zdolniejsze jednostki i dbał o nie bardzo rzetelnie. Za przykład może posłużyć stosunek Grodka do Lelewela.

W chwilach wolnych od zajęć z młodzieżą uniwersytecką, od zebrań profesorskich i obowiązków administracyjnych przebywał Gr. w bibliotece akademickiej. Pożytek z niego, jako pracownika bibliotecznego, polegał na znawstwie, z jakim oceniał książki, zwłaszcza stare, oraz na doskonałej orientacji w nowościach. Miał więc dostateczne przygotowanie do objęcia kierownictwa biblioteki w Wilnie. Bibliotekarzem został mianowany 3 września 1804. (Ten dział jego funkcji opracował Brensztejn, Wilno 1925). Stan, jaki tu zastał Gr., był opłakany. Toteż bez zwłoki zabiera się ze swymi pomocnikami do planowej organizacji tej instytucji.

Do najważniejszych faktów w okresie jego kierownictwa biblioteką należy jej udostępnienie dla publiczności. W zakupach książek opierał się Gr. na dezyderatach profesorów. Filologię klas. reprezentował sam kierownik, który starał się głównie o skompletowanie autorów w najnowszych opracowaniach. Ale Gr. rozumiał doskonale, że do rozbudzenia ruchu naukowego nieodzowne są takie instytucje jak drukarnia i rzetelna firma nakładowa. Trudności te rozwiązały się z pojawieniem się w Wilnie Józefa Zawadzkiego, człowieka ideowego.

V. Groddeck jako recenzent i redaktor. Tą dziedziną działalności Grodka nikt się dotychczas dokładniej nie zajął. Początki pracy jego w czasopiśmie sięgają lat uniwersyteckich, w szczególności roku 1786, kiedy powstało czasopismo: *Bibliothek der alten Literatur und Kunst*. Tu wydrukował Gr. w roku 1787 rozprawę: *Ueber die Argonautika des Apollonius Rhodius*.

Charakter jego recenzji jest wybitnie fachowy, filologiczny. Gr. nie zadowala się oceną ogólną, lecz wnika głęboko w tok rozumowań autora czy komentatora. Świadczy o tym już pierwsza chronologiczna recenzja wydania Teogonii Hezjoda, dokonanej przez Wolfa. Najobszerniej i z widocznym zamilowaniem omówił Bruncka wydanie Sofoklesa. Recenzja ta wykazuje, jak dużą miał Gr. erudycję i bystrość w krytyce tekstu.

W roku 1791 wszedł w kontakt ze świeżo założonym *Magazin für öffentliche Schulen und Schullehrer*, wychodzącym w Bremie, gdzie umieścił anonimowo recenzję pt. *Ueber einige Stellen in Hrn. Vossens Uebersetzung der Georgica Virgils*.

Mało znana jest jego czynniejsza współpraca w Jenaer Allgemeine Literaturzeitung. — W Puławach czytano wszystkie najlepsze wówczas w Europie czasopisma jak: Jenaer. Allg. Literaturzeitung, Neueste Weltkunde, Gazeta Leidejska. W takich okolicznościach powstaje u Grodka myśl wydawania własnego, poważnego, naukowego pisma periodycznego. Na razie skierował swą uwagę na powstający właśnie *Dziennik Wileński*. W okresie współpracy w tym piśmie zakłada 1806 własne pismo periodyczne: *Gazetę Literacką Wileńską*. Program Grodka mówił, że pismo krytyczno-publicystyczne będzie

równocześnie kroniką miejscowego ruchu naukowego. Pełen entuzjazmu zabrał się do realizacji planu.

5 stycznia 1806 ukazał się pierwszy numer nowego czasopisma. *Gaz. Lit. Wil.* składała się z 3 działów: z artykułów wstępnych, z naukowych recenzji i z dodatku pod nazwą: *Wiadomości literackie*.

Wnikliwe zbadanie kilku kryptonimów naprowadziło Szantyrę na to, że największej ilości recenzji dostarczał *Gaz. Lit. Wil.* sam Gr. Od Grodka pochodzą „*Wiadomości literackie*“, zawierające wzmianki o nowych wydawnictwach filologicznych zagranicą, o odkryciach archeologicznych i o zagranicznym ruchu naukowym. Ale ostatecznie pismo to, które miało tylko 87 prenumeratorów, i walczyło z trudnościami finansowymi, przestało wychodzić z końcem roku 1806. Przyczynę obojętności dla przedsięwzięcia Grodka widzi Szantyr w tym, że takie pismo — jak na ówczesne stosunki kulturalne W. Ks. Litewskiego — było stanowczo przedwcześnie.

VI. Teksty starożytne i podręczniki szkolne.

Pomniki literackie i sprawa ich opracowań interesowały Grodka dość wcześnie. Jego recenzje naukowych wydań klasyków świadczą, że już w Getyndze był obeznany z techniką wydań i miał zadziwiającą wprawę w krytyce tekstów.

Wileńskie warunki lokalne, jeśli chodzi o wydania autorów, wymagały posunąć specjalnych. Pałaca była przede wszystkim potrzeba wydań szkolnych, co Gr. dobrze rozumiał. Toteż jego działalność wydawnicza rozwija się tu dość szeroko. Wydaje *Filokteta* i *Trachinki*.

Z kolei zajmuje się Szantyr zreferowaniem Grodkowych zasad krytyki estetycznej i krytyki tekstu. Z jego słów widać, że chodziło mu nie tylko o wydobycie wartości estetycznych lecz i etycznych utworu literackiego, co wydawało mu się niemożliwe do oddzielenia od samego piękna. Prawda, piękno i dobro występują u niego zawsze nierozłącznie, gdy mowa o krytyce estetycznej.

Od pierwszych lat okresu wileńskiego zdawał sobie Gr. sprawę z potrzeby nowych podręczników. Sam opracował jedynie gramatykę grecką. Sprawa wypisów greckich i gramatyki greckiej została częściowo rozwiązana dzięki wydaniu Żukowskiego *Początków jęz. greckiego* (1806) i *Chrestomathii greckiej* (1807).

Sprawa podręczników weszła w nowe stadium z chwilą utworzenia Seminarium Filologicznego. Jednakże poważne plany zaczęto realizować dopiero w roku 1845, kiedy to powołano do życia Komitet do ułożenia wydań i podręczników filologicznych z najlepszymi uczniami Grodka jako członkami. Teraz praca stała się systematyczna i planowa. Opracowaniem gramatyki greckiej musiał Gr. zająć się sam lubo niechętnie. Wyszedł jednak jego podręcznik dopiero w roku 1817 pt. *Grammatica Graeca Buttmanniana contracta in usum tironum*. Podstawą jego było 6 wydanie gramatyki Buttmanna, którą nie tylko skrócił ale i przerobił gruntownie.

Pomijam r. o d z. VII. traktujący o Grodka zainteresowaniach numizmatycznych i epigraficznych, jako mających charakter raczej amatorski i przechodzą do rozdz. następnego.

VIII. „*Antiquitates*“. Ks. Adam Czartoryski bardzo się interesował tzw. starożytnościami. Toteż naukowa korespondencja Grodka z ks. Ge-

nerałem zawiera poprostu listowne przyczynki naukowe. O jego źródłowości i gruntowności jeszcze lepiej świadczą rozprawy antykwaryczne, których Gr. pozostawił sporo. I tak 1800 ogłasza pracę pt. *Ueber den Kottabos der Griechen*. W Polsce odegrały prace antykwaryczne Grodka swoją rolę, dawały bowiem, przynajmniej w małym zakresie, właściwe pojęcie o życiu prywatnym i publicznym starożytnych. Pod tym względem panowały w Polsce niepodzielnie wyobrażenia urobione na poczytnej książce Barthélemy'ego *Voyage du jeune Anacharsis en Grèce*, która do dotychczasowej wiedzy o starożytności wносиła nową, świeżą atmosferę. Gr. cenił go jako odkrywcę nowych horyzontów życia greckiego i nowych jego ideałów.

Z naukowego punktu widzenia należy cenić wysoko jego gruntowne prace z zakresu teatru greckiego, dzięki którym stał się wówczas jednym z najlepszych specjalistów w tej dziedzinie.

IX. Krytyka systemów geograficznych J. H. Vossa.

Geografia starożytna zajmuje ważne miejsce w działalności naukowej Gr. Istotę i cel geografii jako nauki określił w wykładach encyklopedii filologicznej. Grodka interesują szczególnie kwestie z geografii Grecji najstarszej, homerowej. Najwcześniejszą tu pracą jest rozprawa: *Ueber das Local der Unterwelt beim Homer* 1791. Powstała ona zapewne głównie pod wpływem poglądu J. H. Vossa. Mianowicie Voss twierdzi, że homerowe wejście do podziemia znajduje się na wybrzeżu Afryki, Gr. natomiast stwierdza, że z Homera wynika jasno, iż znajduje się ono gdzieś poza Oceanem.

Ocean zaś — to, zdaniem Grodka, rzeka otaczająca zamieszkały świat wraz z morzami. Rozprawa Grodka wywołała w Niemczech żywy oddźwięk. Heyne i Gatterer stanęli po stronie swego ucznia.

W roku 1805 postanowił Gr. ostatecznie rozprawić się z poglądami geograficznymi Vossa, wyrażonymi przezeń w kilku pracach, które to poglądy uznał Gr. za nienaukowe w pracy poświęconej geografii najstarszej Grecji.

X. Zainteresowania religijne i mitologiczne. Religia i mitologia starożytna zajmują w całokształcie naukowych zainteresowań Grodka ważne stanowisko. W Getyndze wywarli tu nań swój wpływ Heyne i Meiners. Prace Grodka z tej dziedziny można podzielić na 2 rodzaje: 1) o charakterze filozoficznym, 2) o charakterze historycznym. Do pierwszych należy np. ciekawa rozprawa: *De oraculorum, quae Herodoti historiis continentur, natura et indole*. Rękopis tej pracy udało się Szantyrowi odszukać w Getyndze. Przyczynia się ona w dużej mierze do wyświeślenia duchowego rozwoju Grodka. Tu przedstawia pogląd na genezę wyroczni, ich rozwój i upadek i zastanawia się nad przyczynami upadku ich znaczenia. Do drugiej kategorii należy praca pt. *Ueber das Fest und die Fabel des Adonis*. Jest ona próbą zastosowania najnowszych metod interpretacji mitologicznej z wyraźnym przeciwstawieniem ich niedoskonałym metodom francuskim.

Ta i inne prace z dziedziny mitologii świadczą o nieustannej pracy Grodka nad zaszczepianiem w Polsce nowych poglądów estetycznych. Artykuł jego pt. *Jak należy pisać o przedmiotach mitologicznych* jest właściwie krytyką rozprawy Albertrandiego „*De Musis*“, w której Gr. widzi owoc wyraźnej nieznajomości metod badania mitów.

W interpretacji mitów i kultów jest on swego rodzaju eklektykiem; zasadniczo jest wierny szkole Heynego w szczególności w kwestii genezy mitów.

Jedną niezaprzeczną tu zasługą Grodka będzie zaszczepienie wśród młodzieży wileńskiej świeżych idei w tej dziedzinie.

XI. Historia i teoria literatury. Gr. pozostawił rozmaitego rodzaju prace historyczno-literackie, zarówno analityczne jak i syntetyczne. Literatura była ośrodkiem wszystkich jego naukowych wysiłków. Jakie poglądy miał Gr. już to na pewne gatunki literackie już to na dzieje całej literatury starożytnej i na teorię literatury? W tym studium na pierwszy plan wysuwa się zajęcie się Homerem, którego traktuje z upodobaniem obok Sofoklesa. Owocem tego zainteresowania jest praca doktorska: *De hymnorum Homericorum reliquiis*. Zajęcie się Homerem i ta praca — to zapewne wpływ Heynego. Praca wspomniana została przyjęta przez ówczesnych uczonych bardzo przychylnie. Studia nad Iliadą zbliżyły go do aktualnej podówczas kwestii homerowej. W bardzo silnej mierze wpłynął on na pojęcia o Homerze w Polsce. Kiedy wyszły Wolfa Prolegomena — Gr. nabywa je zaraz. Heyne wyznawał pogląd zasadniczo zgodny z teorią Wolfa. Gr. polemizuje więc z teoriami Dmochowskiego zawartymi w ustępach towarzyszących jego przekładowi Iliady; Dmochowski bowiem pozostawał pod wpływem sądów o poezji homerowej wypowiedzianych we Francji w końcu XVII i z początkiem XVIII w. Artykuł pt. *Wykład nowego mniemania względem poematów Iliady i Odysei, Homerowi przypisywanych* (Dz. Wil. 1805, t. I., str. 66—82) ma swoje źródło w walce o nowe, właściwe, zdaniem Gr. rozumienie poezji wielkiego poety. Drugi epik, którym się zajmował Gr. — to Apollonios z Rodos. Sam poemat uważa Gr. wbrew sądom starożytnych za jeden z najpiękniejszych spadków po literaturze starożytnej. Wreszcie jeszcze jedna specjalna dziedzina zainteresowań historyczno-literackich Grodka — to dramat antyczny. Wstępy do opracowań Arystofanesa i Sofoklesa świadczą o jego dużej znajomości tej dziedziny twórczości greckiej. Owocem tych jego zainteresowań jest syntetyczna rozprawa pt. *Epicrisis quaestionis de fine tragoediae Graecae veteris ethico et politico*.

Następnie szczegółowo przedstawia Szantyr genezę i rozbiór Grodka *Historii literatury greckiej*, która się ukazała 1811. Ocena podręcznika przez ówczesnych uczonych wypadła dla Grodka bardzo przychylnie. W Polsce otrzymano pierwszą nowoczesną historię literatury. Nie mniej gorąco powitano dzieło za granicą. (Pr. Neue Leipz. Literaturzeitung. z r. 1812). Na największą jednak uwagę zasługuje sąd F. A. Wolfa, który w swoich wykładach berlińskich gorąco ją słuchaczom polecił.

Synteza tego, co powiedziano o Grodku, jest

XII. Zakończenie: Grodecki jako człowiek, nauczyciel i uczony. Charakterystyczną cechą jego naukowej działalności jest, że umiał popularyzować to, co najpiękniejszego znalazł w umiłowanej nauce. Swoje ulubione idee potrafił powtarzać przy każdej okazji, nieraz nawet do znudzenia. Wszakże najistotniejszą cechą jego działalności była dążność do nadania filologii wybitnie humanistycznego charakteru w tym rozumieniu, że dążył do wyświeślenia tych czy innych cech natury ludzkiej. Humanizm Grodka na tym głównie polega, że uczony ten do wychowania uczniów dążył przez ścisłą wiedzę. Nauka, jego zdaniem, jest najlepszą drogą do wychowania i wychowanie jest jej głównym celem. Przy takim pojmowaniu filologii abstrakcyjne wartości pracy naukowej schodziły

na plan dalszy. W szeroko przez Grodka rozbudowanej filologii mógł każdy z uczniów znaleźć dziedzinę, która go interesowała. Tym się tłumaczy fakt, że wpływ jego był tak szeroki. W nauczycielskiej działalności Grodka należy podkreślić 2 ważne momenty: 1) że nauczył metodyki pracy naukowej, 2) że w nauce obok wiedzy na należyłym miejscu postawił także momenty ideowe.

Gr. jest właściwie twórcą filologii klas. w Polsce. Tu był prowadzącą dla całego pokolenia uczonych. Jest pionierem nowych pojęć literackich i nowych poglądów na język i historię literatury. Gr. zahamował w Polsce przemożne wpływy francuskie. Był i uczonym i nauczycielem. Był umysłem w równej mierze analitycznym jak i syntetycznym. Dwom cechom charakteru zawdzięcza Gr. to że w skomplikowanej pracy nie załamał się: wrodzonemu poczuciu obowiązku, konsekwencji i stanowczości. Ulubionym jego powiedzeniem było: „Alles, was man will, das kann man auch“.

Dużo mniej wdzięczny temat do opracowania obrała sobie:

3. Zofia Abramowiczówna: X. Paweł Tarenghi.

Kiedy w roku 1803 Uniwersytet Wileński rozpiął konkurs na wakujące katedry, o katedrę literatury łacińskiej zaczął robić starania Włoch, ks. Paolo Tarenghi, urodzony 1767. Jako profesora poezji i wymowy w miejscowości Todi powołano go do Wilna. Kto polecił Tarenghi'ego rektorowi Stroynowskiemu — nie wiadomo. List rektora do Czartoryskiego z dnia 5 marca 1805 zawiera zachwyty nad moralnymi, naukowymi i towarzyskimi zaletami Tarenghi'ego. Nie podobał się on natomiast od razu Grodкови. Od pierwszych wystąpień wyraża się o nim Gr. w listach niechętnie i pogardliwie, zwłaszcza po wygłoszeniu przezeń dziękczynnego utworu za przyjęcie go w poczet profesorów, utworu pod dziwnym tytułem: *Elegia Eucharistica Rectori Magnifico singulisque eiusdem professoribus*. Wykład o literaturze i jęz. łacińskim rozumiał Tarenghi przede wszystkim jako objaśnianie zasad poetyki i retoryki na przykładach starożytnych autorów, jak świadczą tytuły jego wykładów. Po przybyciu do Wilna od razu rozwinął działalność poetycką. Gr. charakteryzuje ją ironicznie, wspominając równocześnie w liście do Czartoryskiego o jego natłogu pijaństwa.

Jeszcze przed rozpoczęciem wykładów w roku 1805/6 rozpoczął Tarenghi druk swych „Ód” u Zawadzkiego. W międzyczasie zajmuje się przekładem Kwintusa ze Smyrny na jęz. włoski a następnie łaciński. Jak wykladał — trudno orzec z braku źródeł. Najbardziej miarodajnym byłoby tu zdanie Grodka, ale ten jakoś nie nigdy nie wspomina o jego działalności profesorskiej ani ujemnie ani dodatnio.

W ciągu roku akademickiego 1806/7 złożył rektorat Stroynowski, a przyszedł Jan Śniadecki, którego trzeźwy i krytyczny stosunek do rzeczywistości nie dopuszczał złudzeń co do wartości naukowej Tarenghi'ego. A ten niestety przez to, że się upijał i niewybrednie romansował, kompromitował nie tylko siebie ale i powagę uniwersytetu. Gdy upomnienia rektora nie pomogły, wystąpił Śniadecki z wnioskiem na usunięcie go, na co zgodzili się i Ks. Kurator i minister oświaty. Oficjalne zwolnienie nastąpiło 23 paźdz. 1807. Wykłady po nim powierzono Grodкови. Tar. umarł w Rzymie 1830.

Przejdźmy obecnie do omówienia i oceny jego dorobku poetyckiego i w związku z tym do obszerniejszej charakterystyki autora jako literata

i człowieka. Niestety zaginęły jego „Elegie i Bajki” i łac. przekład Kwintusa ze Smyrny. Do omówienia więc pozostały tylko utwory następujące: 1. Parthenope, 2. Ody, 3. Włoski przekład Kwintusa ze Smyrny.

Parthenope — to tzw. epyllion, obejmujące 583 wiersze. Zdaniem autorki nie potrafił tu Tar. ożywić starego mitu technieniem prawdziwej poezji. Nuda i sztuczność wieją z całego utworu. Jako plusy można mu policzyć tylko gładki, potoczysty wiersz i stosunkowe umiarkowanie — jak na panegiryk — w pochwałach króla Ferdynanda.

Zbiorek ód zawiera 118 utworów. Naśladuje dokładnie metra Horacego. Już L. Janowski w Historiografii Uniwers. Wil. stwierdza, że nie brano go pod uwagę jako materiału do historii czasów i ludzi, gdyż niemal od początku do końca spotykamy tu tylko pochwały wszystkiego i wszystkich. Dworactwo w najgorszym stylu każe mu każdej opiewanej osobie przypisywać wszelkie możliwe i niemożliwe zasługi, każdy jest najuczeńszy i najdoskonalszy, bogom równy. Hojnie szafował pochlebstwem. Specjalnie nieprzyjemnie dla nas brzmi ono w odniesieniu do cesarza Aleksandra, którego opiewa przy wszelkich okazjach. L. Janowski przyznaje mu zupełne panowanie nad bogactwem mowy staroż. Rzymu i świetną techniką poetycką. Za to nie naśladuje Horacego w jasności i prostocie stylu. Autorka artykułu konkluduje: artystyczna wartość dziełka Tarenghi'ego jest żadna, dokumentarna — prawie żadna.

Przekład włoski utworu „Posthomerica” Kwintusa ze Smyrny. Poemat ten przełożył Tarenghi rymowaną oktawą. Czy przekład jest wierny? Na ogół tak, głównie dlatego, że jest rozwlekły. O ile jednak chodzi o możliwie najlepsze oddanie stylu oryginału — odpowiedź musi wypaść negatywnie. Zgodzić się tu trzeba ze zdaniem Grodka, że umiętność Tarenghi'ego jako tłumacza stoi nierównie wyżej od samodzielnych jego natchnień.

4. Aleksander Zujewski: Jan Stanisław Kostka Hryniewicz.

Jedną z licznych zasług Grodka jest to, że wykształcił na Uniwersytecie Wileńskim zastęp pracowników w dziedzinie filologii klasycznej. Do grona jego uczniów należał Hryniewicz, ostatni wykładowca na katedrze filologii klas. w uniwers. wil. Urodził się 1791 na Ukrainie w majątku Potockich, Staniszczu. Do gimnazjum uczęszczał w Winnicy. Języków i literatury staroż. nauczał tu Ignacy Jagiełło, uczeń Grodka. Gimnazjum ukończył Hr. w r. 1814. Jako główny przedmiot studiów na uniwersytecie obrał sobie filologię klasyczną, reprezentowaną wtedy przez Grodka. Przez 2 lata słuchał jego wykładów. Metoda Grodka w nauczaniu była tego rodzaju, że pozwalała mu dokładnie poznać zakres wiedzy i zdolności wszystkich uczniów; każdy z nich był obowiązany przygotować w domu referat na podstawie lektury wyznaczonej przez profesora i wygłosić go na posiedzeniu seminarium. Po 4-letnich studiach uniwersyteckich 1818 otrzymał Hryn. stopień kandydata filozofii.

Jako jeden z najzdolniejszych uczniów Grodka, postanowił pójść w kierunku naukowym. Celem jego było: naśladować Grodka, a jeśli można, zostać jego następcą. Istotnie wypadki układały się dlań pomyślnie: zaistniała możliwość objęcia na 2 lata stanowiska nauczyciela języków staroż. w gimnazjum wileńskim, dotychczasowy bowiem nauczyciel, ks. Stan. Czerski, miał wyjechać na 2 lata za granicę w celach naukowych. Zastępstwo za niego po-

wierzono Hryniewiczowi. Jego praca nauczycielska zyskała uznanie władz uniwers. W następstwie tego mianowano go adiunktem w Uniwers. wileńskim.

W roku 1815 utworzono w Uniw. wil. lektorat jęz. łacińskiego, na które to stanowisko w marcu 1821 wysunięto Hryniewicza, a już we wrześniu tegoż roku został zastępcą adiunkta przy katedrze filologii klas. W tym charakterze wykłada i prowadzi ćwiczenia do 1825 r., w którym umiera Groddeck. Umierając miał Groddeck wskazać na Hryniewicza jako na swego następcę. Tymczasem na razie profesorem został niejaki Münnich z Krakowa, a Hryniewicza mianowano tylko adiunktem literatury łacińskiej. Münnich nie miał danych po temu, by dorównać Grodкови. Że studia filol. w Wilnie nie upadły — to zasługa uczniów Grodka: Żukowskiego i Hryniewicza. W roku 1829 umiera Münnich; na kilka dni przed jego śmiercią wydział literacki wybrał Hryniewicza na prof. nadzw. filologii klas., a w szczególności zlecił mu wykłady literatury łac. Na wykładach tych liczba słuchaczy była tak wielka, że władze uniwers. zmuszone były dać mu pomocnika w osobie Jochera. Hryniewicz zaczął od wykładów literatury rz., a wkrótce idąc za Grodkiem, wprowadził wykłady starożytności rz. i encyklopedię nauk filologicznych.

Tymczasem nadszedł rok 1832. Ukazem carskim zamknięto uniwersytet wileński. Hr. bolał nad tym nie tylko jako filolog ale i jako patriota. Niebawem powołano go na prof. nadzw. języka łac. w Akademii Lekarskiej. W tej Akademii języki staroż. zajmowały stanowisko podrzędne. Toteż Hr. uwzględniał głównie wprawdzie cel praktyczny przy nauczaniu języków starożytnych, ale poruszał też kwestie z zakresu literatury i starożytności przy każdej sposobności. Nadto nauczał łaciny w rzym.-kat. Seminarium Duchownym. Po otwarciu Akademii Duchownej powołano go na prof. nadzw. literatury łacińskiej i jęz. greckiego.

Gdy Akademia Lekarska postanowiła wydawać własne pisma w języku łac., wtedy powołano do komitetu redakcyjnego Hryniewicza, by czuwał nad poprawnością stylu łacińskiego.

W roku 1835 został Hr. przez władze Akademii Lekarskiej wybrany profesorem zwyczajnym i zatwierdzony przez ministerstwo. Niespodziewanie we wrześniu 1840 z nieznanых powodów zwolniono go z zajmowanego w obu Akademiach stanowiska.

O ile chodzi o jego działalność na polu wydawniczym, mógł Hr. stwierdzić brak dostatecznej liczby podręczników w nauce gimnazjalnej a następnie trudności w dostarczaniu tekstów łac. i gr. dla słuchaczy. A był to czas, kiedy znajomość łaciny była wymagana od wszystkich studentów bez wyjątku. Chcąc temu bodaj częściowo zaradzić, Hr. wydał komedie Plauta „Captivi“, tłumaczy gramatykę grecką dla szkół średnich, napisaną po łacinie przez Grodka ale wyczerpaną. W roku 1823 wydaje komedię „Miles gloriosus“, 1830 *Bellum Catilinae*, 1834 *Celsusa: De medicina*. Wszystko to — to przedruki dawnych wydań. Współczesnych raził w nich brak komentarzy. Przy ocenie tych wydań trzeba pamiętać o ich ścisłym związku z wykładami Hryniewicza; zaopatrywał więc je niejako w żywy komentarz, wobec czego brak jego przy tekstach nie raził.

Charakterystyka Hryniewicza jako nauczyciela i propagatora studiów klasycznych:

Pracy pedagogicznej poświęcał się Hr. 20 lat z górą. Jego działalność

wydawnicza była przede wszystkim wpływem nieustannej troski o uprzyśpieńnienie i ułatwienie młodzieży nauki literatury i języków staroż. Od uczniów wymagał dużo. Żądał, aby uczeń przychodził na jego ćwiczenia i wykłady przygotowany i obeznany przynajmniej z pierwszymi zasadami gramatyki łacińskiej; szczególnie wymagał tego od słuchaczy medycyny. Przy egzaminach był surowy. Przedmiot swój znał doskonale; celował zwłaszcza w objaśnianiu Cycerona i Salustiusza. Jako znawca gramatyki łacińskiej, dużo stosunkowo czasu na wykładach poświęcał kwestiom gramatycznym. Wykładał jasno i zawsze stosował ścisłą metodę naukową. Pisał i mówił pięknie zarówno po polsku jak po łacinie.

Jako uczony nie rozwinął szerszej działalności, toteż jego dorobek naukowy jest nieduży.

Po uwolnieniu z Akademii Medycznej i Duchownej Hr. zupełnie nie zajmuje zajmuje się filologią klas., oddaje się tłumaczeniu z francuskiego na polskie dzieł z dziedziny literatury pięknej i historii.

Zujewski nie umie tego faktu wyjaśnić; przypuszcza, że może nie miał on zamiłowania do pracy ściśle naukowej, może zasadniczo odpowiadała mu praca pedagogiczna w dziedzinie studiów starożytnych. Zmarł tknięty paraliżem 12 grudnia 1866 w Wilnie. Pozostawił po sobie pamięć człowieka nieskazitelnego charakteru.

FRANCISZEK SMOLKA

Munera Philologica Ludovico Ćwikliński bis sena lustro professoria claudenti ab amicis collegis discipulis oblata. Posnaniae 1936. Liber editus cura Circuli Posnan. Societatis Philologiae Polonorum, prostat in Libraria Universitatis, Posnaniae, ul. Kantaka 8. Str. X, 483. 8°.

W zeszłorocznym tomie „Eosu” (XXXVII, 1936, str. 380 n.) pojawiło się sprawozdanie z uroczystości, urządzonej dnia 6 czerwca 1936 r. w Poznaniu przez Koło Poznańskie Polskiego Towarzystwa Filologicznego dla uczczenia 60 rocznicy powołania na katedrę filologii klasycznej we Lwowie prof. dr Ludwika Ćwiklińskiego, założyciela i honorowego prezesa P. T. F. Podczas tej podniosłej uroczystości wręczono dostojnemu Jubilatowi Księgę pamiątkową, wydaną staraniem Koła Poznańskiego P. T. F. pod redakcją prof. dr Jana Sajdaka i doc. dr Wiktora Steffena (ze współudziałem prof. dr Józefa Dziecha). Pokazny tom, zaopatrzony w portret Jubilata i po łacinie napisaną dedykację, uwypuklającą zasługi prof. dr Ludwika Ćwiklińskiego, zawiera 48 prac autorów polskich i czeskich, odnoszących się do rozmaitych dziedzin filologii klasycznej, epigrafiki, papirologii, językoznawstwa łacińskiego, archeologii, historii starożytnej i nowożytnej, literatury i humanizmu polskiego. Rozprawy pisane są po łacinie (25 prac), po polsku (14 prac), po francusku (7 prac), po niemiecku (1 praca) i po włosku (1 praca). Całość podzielona jest na trzy części: 1° prace, odnoszące się do literatury greckiej (19 prac), 2° prace, odnoszące się do literatury łacińskiej (12 prac), 3° zagadnienia różne (17 prac). Księga wydana starannie, druk piękny, błędów drukarskich prawie nie ma, do prac z dziedziny archeologii klasycznej dodane są dobre ilustracje na osobnych tablicach. Za inicjatywę i za wydanie Księgi należy się redaktorom szczerze i pełne uznanie.

Oto krótki przegląd zawartych w niej prac:

I Quaestiones ad litteras Graecas pertinentes.

1. Tadeusz Zieliński (*De elegiarum pentametris cassis*, str. 3—9) nawiązuje do znanej notatki Suidasa o Pigresie, który poszczególne heksametry Iliady miał przepłacać pentametrami, przytacza z Theognideów podobne, zbędne dla ciągłości myśli dodatki pentametryczne i podkreśla, że elegicy niekiedy, chcąc np. w heksametr ujęte przysłowie umieścić w swoich elegiach, dodawali luźno tylko z treścią heksametru związane i w gruncie rzeczy treściowo dość obojętne pentametry, by uzyskać w ten sposób potrzebny dystych elegijny. W dalszym ciągu nawiązuje autor do pracy Witolda Klingera (*Niewyżyskane źródło do historii eforów spartańskich* = Spraw. Pol. Ak. Um. XXXIX, 1934, nr 9, str. 3—5), dotyczącej fragmentu Tyrtaios (frg. 3 a Diehl), który zawiera charakterystykę ustroju spartańskiego. I tutaj po odrzuceniu „dekoracyjnych” pentametrów otrzymujemy w heksametr ujętą odpowiedź wyroczni delfickiej; autor jednak w odmienny sposób niż Klinger interpretuje słowa przytoczonej wyroczni i uważa poza tym słowa, odnoszące się do eforatu (w. 3. ...*πειτα δὲ δημότας ἀνδρας*), za późniejszy wtęret, dodany już po wprowadzeniu eforatu, wtęret może nawet usankcjonowany przez same Delfy; pierwotna zaś wyrocznia wspominała zdaniem autora tylko o królach, geruzji i apelli. Autor kończy wskazaniem analogii między ustawodawczą rolą Delf w stosunku do Spartan a rolą Jahwego, nadającego prawa Izraelitom na górze Horeb; w teokratycznej naturze ustroju obu narodów może należy doszukiwać się źródła żydowsko-spartańskiego braterstwa w dobie Makkabeuszów.

2. Leon Sternbach (*Quaestiones paroemiographicae*, str. 10—20) omawia na bogatym tle paroemiografii starożytnej bajkę o małpach, które wyuczono tańczyć, które jednak, kiedy im podrzucono orzechy, zapominają o swej roli tancerek, momentalnie stają się znowu małpami i chciwie rzucają się na orzechy; przy tej sposobności omawia autor przysłowia w rodzaju *πίθηκος ὁ πίθηκος* lub *οὐδὲν κοινὸν πίθηκῳ καὶ λέοντι*.

3. Franciszek Groh (*De Euripidis Ione commentatiuncula*, str. 21—22) dopatruje się w Ionie podobnych cech tragicomicznych, jakie mamy w Alkestis, i uważa, że także Iona wysławiono po trylogii jako dramat czwarty, którym normalnie bywał dramat satyrowy.

4. Tadeusz Sinko (*De Atheniensium studio pulchritudinis et sapientiae secundum Thucydidem*, str. 23—28) zwraca uwagę na to, że czasami zdania, wyjęte z pism starożytnych, używane jako sentencje, nabierają w oderwaniu od kontekstu znaczenia nowego i przestrzega przed podsuwaniem owego pochodnego, jakby już alegorycznego znaczenia autorowi danego zdania. Tak bywa np. ze znanymi słowami Peryklesa (Thuc. II. 40, 1) *φιλοκαλοῦμεν... μετ' εὐτελείας καὶ φιλοσοφοῦμεν ἂνεν μαλακίας*. Autor analizuje dłuższy ustęp tej mowy Peryklesa celem ustalenia właściwego, wynikającego z kontekstu, znaczenia powyższych słów, które daleko odbiega od interpretacji np. F. Haasa lub Alfr. Croiseta.

5. Franciszek Novotný (*Ad Platonis Symp. 182 E. sq. annotatio critica*, str. 29—34) interpretuje zdanie, zachowane w rękopisach w postaci *πρὸς τὸ ἐπιχειρεῖν εἶναι ἐξουσίαν ὁ νόμος δέδωκε τῷ ἑρασίῃ θανυσσάτ' ἔργα ἐργαζομένῳ ἐπαινέσθαι, ἃ εἴ τις τοιμήν ποιεῖν ἄλλ' ὅτιον δέδωκεν καὶ βουλόμενος διαπραΐσθαι πλὴν τοῦτο φιλοσοφίας τὰ μέγιστα καρποῖτ' ἂν οὐκ εἶδῃ*. Ostatnie słowa tego zdania, zwłaszcza *φιλοσοφίας* następczają pewne trudności i budziły u uczonych wątpliwości; proponowano rozmaite

koniektury. Autor ze swej strony radzi czytać *φιλοποιῶν* zamiast *φιλοσοφῶν*, jakkolwiek Platon tego wyrazu, pospolitego u Stoików, w ogóle nie zna.

6. Witold Klinger (*Do krytyki tekstu Euforiona z Chalkidy*, str. 35—39) opracowuje jeden z fragmentów Euforiona, znaleziony w Eszmunen w Egipcie i wydany przez Schubarta i Wilamowitza; uzupełnia jeden wiersz, w tekście wprowadza małą koniekturę, w innym miejscu tekst trafniej niż Wilamowitz interpretuje i daje wreszcie metryczny przekład tego 11-wierszowego urywka jakiegoś — poza tym nieznanego — epyllionu mitologicznego, opisującego prace Heraklesa.

7. Stefan Srebrny (*De novo quodam Eupolidis fragmento (ad Phot. Berol. 119, 10)*, str. 40—48) wyluskuje z leksykonu Photiusa nowy fragment Eupolisa w postaci *ἀναπτεροδοῦναι τὴν ψυχὴν* i dowodzi, że tegoż fragment 314 (Kock), przytoczony w scholiach do Iliady V i T ad II 333, składa się wbrew przypuszczeniom Hermanna i innych tylko z jednego wiersza: *οἶόν γ' ἐ ποῦ' οὐτὶ γλώσσα κἀνθρώπων λόγος*.

8. Jan Stahr (*Σοκράτης καλὸς καὶ νέος γεγὼνός*, str. 49—64) broni autentyczności drugiego listu Platona, analizuje jego treść, a zwłaszcza słowa w tytule cytowane, oraz ustala (między innymi na podstawie językowej) czas powstania tego listu na czas po 360 r.

9. Stanisław Dedio (*De vinolentia apud Homerum*, str. 65—73) zestawia z Homera cytaty dowodzące, że Homer, doceniając umiarkowane używanie wina, potępia jego nadużywanie.

10. Zofia Abramowicz (*Antiqui quid de hymnis Homericis indicaverint*, str. 74—83) dochodzi do wniosku, że hymny homerowe cieszyły się w starożytności mniejszą popularnością, że uważano je jednak za bardziej homerowe niż eposy cykliczne, że zastanawiano się nad ich autentycznością.

11. Wiktor Steffen (*De Sophoclis Dionysisco*, str. 84—91) znajduje w 3 eklogde Nemezjana (w opowiadaniu Pana o Bakchusie) miejsca, przypominające zachowane szczątki Sofoklesowego dramatu satyrowego *Dionysiscos* i usiłuje na tej podstawie odtworzyć treść zaginionego dramatu, który wykazuje także pewne podobieństwa do „Psów gończych“ Sofoklesa.

12. Jan Wikarjak (*De abstractionibus personatis apud Graecae comediae poetas*, str. 92—103) daje pobieżny rzut oka na personifikowane abstrakcje, występujące w komediach greckich od Epicharma począwszy aż do autorów tzw. nowej komedii.

13. P. Jan Gitschel, S. V. D. (*War der Verfasser der dem Apollinarios (sic!) zugeschriebenen Psalmenmetaphrase wirklich körperlich blind?* str. 104—110) polemizuje z Ganszyńcem, odpowiada negatywnie na pytanie, sformułowane w tytule, i broni autorstwa metafrazy psalmów biblijnych Apollinariosa.

14. Antoni Kolář (*De logaoedis et dactylo-epitritis*, str. 111—124) zapowiada wydanie nowego podręcznika metryki greckiej i rzymskiej i skłania się raczej do dawniejszych poglądów na analizę metryczną.

15. A. Salač (*Une inscription grecque provenant de Bulgarie*, str. 125—127) interpretuje ogłoszony przez Iwana Welkowa napis na płycie nagrobnej, postawionej przez jakąś Trakijkę swojemu mężowi, która dała wprawdzie napis w języku greckim, ale pełna dumy, że była żoną obywatela rzymskiego, ułożyła napis na modłę rzymską (np. imię *Publius* pisze II i wtrąca

nawet rzymską nazwę Parentaliów (*παρήρη ἐποήσεν* zdaniem autora należy rozumieć jako *parentavit* = *parentalia fecit*). Napis ten pochodzi przypuszczalnie z II lub III w. po Chr.

16. Hieronim Markowski (*De Caesaris Graeco titulo Palaestino*, str. 128—137) komentuje bardzo skrupulatnie tak językowo jak i rzeczowo edykt Oktawiana (z r. 30 prz. Chr.), dotyczący zbeczeszczenia grobów, zachowany w przekładzie greckim, dokonanym na zlecenie Heroda. Autor próbuje także odtworzyć oryginalne, łacińskie brzmienie edyktu.

17. Franciszek Smolka (*Ochrona szarego człowieka w świetle Pap. Tebt. 703*, str. 138—144) omawia wspomniany w tytule papirus (z III w. prz. Chr.), który zawiera instrukcję diojkety do ojkonomów; stanowi on jakby „vadecum młodego urzędnika”. Na podstawie tego dokumentu wykazuje autor, że w czasach trzech pierwszych Ptolemeuszów ludność wiejska w Egipcie znajdowała w przedstawicielach urzędów 2. i 3. instancji obronę przed nadużyciami ze strony władz administracyjnych 1. instancji. Tym tłumaczy się też zapewne fakt, że mimo ciężkiej sytuacji ekonomicznej wieśniaków nie słyszymy nic o żadnych demonstracjach czy rozruchach.

18. Jerzy Manteuffel (*Wykazy ksiąg w papyrusach. Przyczynek do historii kultury Egiptu hellenistycznego*, str. 145—154) zestawia znane nam dotąd wykazy ksiąg, zachowane w papyrusach (jest ich 8, między nimi jeden w zbiorach warszawskich). Większość ich pochodzi z III w. po Chr., jeden z VII/VIII w. po Chr. Autor stara się na ich podstawie jak i na podstawie statystyki znalezionych papyrusów literackich wysnuć pewne wnioski, dotyczące zainteresowań kulturalnych Egiptu.

19. Józef Dziech (*De mortalium fragilitate antiquitus cognita*, str. 155—166) ilustruje zagadnienie znikomości tego świata („vanitas vanitatum”) świadectwami z literatury nie tylko greckiej i rzymskiej, ale także staroindyjskiej, hebrajskiej i i.

II. Quaestiones ad litteras Latinas pertinentes.

1. Gustaw Przychocki (*De Senecae tetrametro dactylico*, str. 169—172) broni Senekę przed podejrzeniem, jakoby jego akatalektyczny tetrametr daktyliczny był jeno przeróbką horacjuszowego tetrametru katalektycznego. Zdaniem autora sięgał Seneka po wzory metryczne do tragiczków greckich lub do dawnej tragedii rzymskiej.

2. K. Svoboda (*Les Iazyges dans l'épopée de Valerius Flaccus*, str. 173—180) komentuje wzmianki o Jazygach w 6. księdze Argonautyk, widząc w nich aluzję do jednej z wypraw Domicjana przeciwko Sarmatom.

3. Stefan Cybulski (*Le „carmen saeculare” d'Horace mis en musique par Philidor*, str. 181—184) opisuje, w jakich warunkach powstała ta kompozycja (na polecenie Katarzyny II), której twórca nazywał się właściwie Franciszek Andrzej Danican. Autor przypomina, że kazał wykonać ten utwór w Petersburgu w 1910 r. oraz w Warszawie z okazji jubileuszu na cześć Horacjusza w 1935 r.

4. Seweryn Hammer (*De Seneca philosopho principum censore*, str. 185—210) nawiązuje do znanych miejsc Cycerona (rep. II 43 i 49) o wyższości ustroju królewskiego w porównaniu z innymi i o niebezpieczeństwie przerodzenia się monarchii ze sprawiedliwym królem na czele w okrutną

tyranie i zestawia w dalszym ciągu, cytując bardzo bogaty materiał z dzieł Seneki, jego sądy o cesarzach, od Augusta począwszy.

5. Jerzy Kowalski (*Adnotationes Catullianae*, str. 211—214) usiłuje wśród pieśni Katulla wyróżnić takie, które mają swe źródło nie w rzeczywistym jakimś zdarzeniu, lecz których anegdotyczna treść, wyimaginowana przez poetę, jest niejako szatą, w którą autor przyobleka swoją myśl literacką; byłyby to zatem zdaniem autora utwory tylko pozornie „okolicznościowe”.

6. Jan Oko (*De Ibis Ovidianae codice Vilnensi*, str. 215—224) omawia przechowywany w Wilnie rękopis Pawła Deusterwalda (humanisty XV w.), który zawiera między innymi także Owidiusza Ibisa wraz z obszernym komentarzem. Autor dochodzi do wniosku, że życiorys poety i streszczenie utworu przepisał Deusterwald z rękopisu Domitiusa; tekst utworu natomiast nie pochodzi z edycji Domitiusa, lecz opiera się na kodeksach dawniejszych i lepszych; dla ostatecznego więc ustalenia tekstu Ibisa nie jest zdaniem autora kodeks wileński bez znaczenia.

7. Władysław Chodaczek (*De locutionibus aliquot Apulei et lectionibus codicum parum perspectis*, str. 225—234) w dalszym ciągu (por. Eos XXXIV 482 nn.) omawia pewne szczegóły, dotyczące słownictwa Apulejusza (nihilominus = nequissimus) i wyjaśnia oraz ustala kilka wątpliwych lekcji rękopiśmiennych.

8. Władysław Strzelecki (*De Phocae vita Vergiliana*, str. 235—252) polemizuje z Reifferscheidem, który twierdził, że wierszowany życiorys Wergiliusza pióra Phokasa wzorowany jest na życiorysie Donata; autor dowodzi (podobnie jak Norden), że życiorys phokasowy raczej wywodzi się z Suetoniusza.

9. Jan Smereka (*De Senecae tragici vocabulorum copiae certa quadam lege*, str. 253—261) przeprowadza statystyczne badania nad słownictwem czterech tragedii Seneki.

10. Stanisław Seliga (*Tertullianus et Cyprianus de feminarum moribus pravis*, str. 262—269) cytuje z pism wymienionych autorów szereg miejsc, w których potępiają oni w ostrych słowach ówczesne kobiety za ich próżność, skłonność do zbytku itd. i występują gwałtownie przeciwko szerzącemu się zepsuciu obyczajów.

11. Wincenty Śmiałek (*Psychologiczne podłoże Horacego epody 16 i Wergilego eklogi 4*, str. 270—278) tłumaczy powody powstania obu wymienionych utworów osobistymi przeżyciami autorów i ówczesną atmosferą, przeziąkniętą niespokojnym wyczekiwaniem lepszych czasów.

12. Jan Sajdak (*De codicibus Vergilianis in Bibliotheca Cornicensi asseratis*, str. 279—298) zaznajamia czytelnika najprzód z dziejami zamku kórnickiego (koło Poznania) i jego księgozbioru. Dalej opisuje dwa kodeksy (z XV w.), z których jeden zawiera tylko Eneidę, drugi zaś Eklogi, Georgiki i Eneidę. Autor przytacza z obu rękopisów lekcje pierwszej księgi Eneidy, odbiegające od edycji Ottona Ribbecka; z tych próbek okazuje się, że kodeksy kórnickie dla ustalenia tekstu wergiliuszowego większego znaczenia zdaje się nie mają.

III. Quaestiones variae.

1. Mikołaj Rudnicki (*De nominis „mulier” etymologia*, str. 301—303) polemizuje z Sommerem, który przypisuje przejście sonantów *or*, *of*.

w *ur*, *uj*, assymilatorskiemu działaniu poprzedzających labialnych. Autor wywodzi *mulier* z **moldū-ies* (prw. *mollis* < **moldis* < **moldūis*). W grupie *-ldgi-* wypadło *-g-* (prw. np. *socius*: *sequor* < **soqH-ios* itp.); dalej zassymilowała się grupa *-ai-* w *-ii-* (prw. np. *pēior* < **pedios* itp.); **molijies* zachowało dawny podział na zgłoski: **mol-ijies*; kończące zgłoskę *i* wymawiano jak *i* i w takich to warunkach musiało *-ot-* przejść w *-ut-* (prw. np. *pulpa* < **pelpa* itp.). Później dopiero przeszło **mulijies* w **mulijies* (prw. np. *alius* = *ali-us* < **alios* itp.), a dalej w *mul(i)er*.

2. Jan Safarewicz (*Le traitement du groupe -mḡ- en latin*, str. 304—311) zastanawia się nad tym, czy w grupie *-mḡ-* w języku łacińskim *m* zachowało wartość rzeczywistej spółgłoski nosowej lub czy leż analogicznie do grup *-ns-* i *-nf-* tworzyło z samogłoską poprzedzającą samogłoskę nosową. Po dokładnym zanalizowaniu materiału epigraficznego autor uznaje drugą alternatywę za trafną.

3. Edmund Bulanda (*Fragment d'un sarcophage romain*, str. 312—322) omawia fragment płaskorzeźby rzymskiej z pierwszej połowy 3. w. po Chr., należący do dawnej kolekcji Faców a znajdujący się obecnie (po rewindykacji dawnych zbiorów polskich, zabranych przez Rosję) w Muzeum Narodowym w Warszawie, — i snuje ciekawe refleksje na temat realizmu sztuki rzymskiej w ogóle, a szczególnie portretu sepulkralnego.

4. Ludwik Piotrowicz (*Remarques critiques à propos de la capitulation de Tarente en l'année 272*, str. 323—336) dochodzi do wniosku, że świadectwo Justinusa, jakoby wojska epirockie jeszcze za życia Pyrrusa opuściły Tarent, jest fałszywe. Fałszem jest również, jakoby Kartagińczycy interweniowali w Tarentie i jakoby dowódca garnizonu epirockiego, Milon zdradził sprzymierzeńców i miasto wydał Rzymianom. Zdaniem autora po śmierci Pyrrusa nowy król Aleksander odwołał Milona z Tarentu, a ten odchodząc podjął się roli pośrednika między Tarentem a Rzymem; to doprowadziło wreszcie do zawarcia układu, na mocy którego stał się Tarent sprzymierzeńcem Rzymu.

5. Zdzisław Zmigryder-Konopka i Kazimierz Rozenberg (*Przyczynek do interpretacji napisu wotywnego kucharzy faliskich*, C. I. L. I² 2, 364, str. 337—346) wnioskuje na podstawie analizy językowej i rozbioru treści, że omawiany napis powstał w końcu III w. przed Chr., że został napisany na zamówienie kucharzy faliskich przez jakiegoś poetę italskiego, niezbyt biegle władającego łaciną i że w ułożeniu dedykacji opierał się on na istniejących typach farsy italskiej (pozostającej zapewne pod wpływami greckimi), — którą później wchłonęła literatura łacińska.

6. Józef Birkenmajer (*Epitafium Bolesława Chrobrego, próba ustalenia tekstu*, str. 347—370) usiłuje na podstawie istniejących kopii odtworzyć pierwotne brzmienie napisu i ustala odmienne od dotychczasowych następstwo poszczególnych wierszy epitafium, które skłonny jest odnieść do czasów Bolesława Śmiałego.

7. Stefan Vrtel-Wierczyński (*Średniowieczny poemat łaciński o św. Aleksym w rękopisie polskim z wieku XV*, str. 371—374) omawia zachowany w zbiorach Biblioteki Krasińskich w Warszawie łaciński poemat o św. Aleksym i zestawia go z podobnym tekstem, ogłoszonym przez Massmanna z kodeksu monachijskiego oraz znajduje jego źródło w tekście pro-

zicznym, wydanym w „Acta Sanctorum“ t. 4, 1868, str. 251—253. Rozprawka ta jest częścią większej całości.

8. Aleksander Turyn (*Anecdoton Ianicianum*, str. 375—380) publikuje nieznaną dotąd parafrazę Janickiego psalmu „In Te Domine speravi“ oraz trzy jego epigramy, które znalazły się przypadkiem w Bibliotece Ordynacji Krasieńskich.

9. X. Bronisław Gładysz (*O studium łacińskiej filologii średniowiecznej w Polsce, — potrzeba i zadania*, str. 381—390) zwracając uwagę na wzrost zainteresowania w dziedzinie łacińskiej filologii średniowiecznej na Zachodzie i w Ameryce domaga się uwzględnienia tej gałęzi wiedzy także u nas w Polsce przez stworzenie przynajmniej w jednym z naszych uniwersytetów osobnej katedry dla łacińskiej filologii średniowiecznej.

10. Wiktor Hahn (*Motywy klasyczne w Tragedji o polskim Scyluracie Jana Jurkowskiego*, str. 391—403) wykazuje źródła, na których oparł się Jurkowski w swej tragedji, ogłoszonej w Krakowie w 1604 r.: w części pierwszej (śmierć Scylurusa) i czwartej (rozmowa Diogenesa z Aleksandrem Wielkim) korzystał poeta z Plutarcha *Λιοφθέρματα βασιλέων* i Żywotu Aleksandra W., w części drugiej (Herkules na rozstajnej drodze) z Pamiętników Ksenofonta, w trzeciej (sąd Parysa) z polskiej przeróbki komedii Jakóba Lochera *Iudicium Paridis*, ogłoszonej w r. 1542.

11. W. Bruchnański (*Piękna kobieta w poezji Kochanowskiego. Przyczynek do dziejów kultury renesansowej w Polsce*, str. 404—416) zestawia z dzieł Kochanowskiego materiał, który by wyjaśnił zagadnienie sformułowane w tytule i zauważa, że u poety brak opisu całej postawy pięknej kobiety i że nie ma u niego prawie śladu oddania piękności w jej ruchach, dalej że poeta operuje istic renesansowym bogactwem barw, zwłaszcza w opisach oblicza pięknej kobiety, że jednak piękność moralną stawia ponad piękność fizyczną.

12. Stanisław Witkowski (*Sądy o Homerze w Polsce na przełomie XVIII i XIX wieku*, str. 417—432) rozpatruje sądy o Homerze pijarów ks. Golańskiego i ks. Dmochowskiego, Franciszka Sygierta, biskupa Ignacego Krasieńskiego, Euzebiusza Słowackiego, Leona Borowskiego, Ludwika Osińskiego (stawiał on Iliadę znacznie wyżej od Odysei, w której nie widzi ani charakterów ani jedności), Kazimierza Brodzińskiego, Józefa Franciszka Królikowskiego. Wymienieni teoretycy, działający głównie w Warszawie i Wilnie (ostatni w Poznaniu), znali współczesną literaturę homerową Zachodu, przede wszystkim francuską, również angielską i niemiecką, i byli pełni zachwytu i uwielbienia dla geniuszu Homera. Przecistawia im się Józef Korzeniowski, który w swym — coprawda młodocianym i niedojrzałym — „Kursie poezji“ powtarza sąd Scaligera o wyższości Wergiliusza nad Homerem. Grodeck zaś idzie za analityczną krytyką Heynego i Wolfa.

13. Wincenty Ogrodziński (*Wielkopole na katedrze filologii klasycznej w Krakowie w XIX wieku*, str. 433—450) opisuje i charakteryzuje działalność Antoniego Małeckiego, Alfreda Rocha Brandowskiego (najdokładniej), Jana Wróbla (Ślązaka z Opola) i Kazimierza Morawskiego.

14. Stanisław Pilch (*Czem była Ligja w zamiarze Sienkiewicza*, str. 451—458) podkreślając głównie za Tadeuszem Zielińskim symboliczny

charakter „Quo vadis?” dowodzi w oparciu o pewien list Sienkiewicza, że autor widział w Ligii symbol Wielkopolski.

15. Roman Pollak (*Abiturjenta Jana Kasprowicza praca łacińska*, str. 459—463) wydaje z archiwum gimnazjum św. Marii Magdaleny w Poznaniu łacińskie wypracowanie maturalne poety na temat „Ut civilia bella semper calamitosa, sic externa nonnunquam salutaria sint civitatibus”. Praca uzyskiwała ocenę „dostateczną”. Ponadto podaje wydawca tematy egzaminu piśmiennego i ustnego z innych przedmiotów wraz z zachowanymi w protokole ocenami odpowiedzi.

16. Bronisław Dembiński (*L'amitié franco-polonaise 1791*, str. 464—477) daje ciekawy przyczynek do dziejów dyplomatycznych francusko-polskich i wydaje z archiwum Potockich w Krakowie trzy memoriały, dotyczące wzajemnych stosunków; dwa z nich — to pisma ministra pełnomocnego Francji w Polsce Descorches de Ste Croix do marszałka Ignacego Potockiego, trzeci — to odpowiedź ostatniego na pierwszy memoriał.

17. M. S. Ruxer (*Un braccialetto ceretano dalla ex-collezione Tysskiewicz*, str. 478—483) opisuje znajdującą się obecnie w Muzeum Czartoryskich w Krakowie złotą bransoletę, pochodzącą z grobu etruskiego w Cervetri, roboty prawdopodobnie greckiej z początków stylu orientalizującego.

KAZIMIERZ WINIEWICZ

Gramatyka historyczna języka łacińskiego. Część I. Opracowali Jan Otrębski i Jan Safarewicz, Nakładem Komitetu Wydawniczego podręczników akademickich, Skład główny w Kasie im. Mianowskiego, Warszawa 1937, str. XII+598.

Część ta obejmuje Wiadomości wstępne (str. 1—31), Fonetykę (str. 32—217), Budowę wyrazów (str. 218—350) i Fleksję (str. 351—563). Dodano Wykaz wyrazów obejmujący str. 565—598. Autorowie tak się podzieliли pracą, że Otrębski opracował Fonetykę oraz Budowę wyrazów (bez czasowników), Safarewicz Fleksję a z Budowy wyrazów czasownik.

Układ podręcznika jest tradycyjny. Autorowie nie kusili się o stworzenie układu swojego, ani nie przejęli żadnego z układów, których pomysły rodziły się dość licznie od czasu wystąpienia J. Riessa w r. 1894. I słusznie: dyskusja nad podziałem tradycyjnym wykazała błędy, ale nie znalazła na nie remedium.

Rozmiary podręcznika są o 18% większe od podręcznika najpopularniejszego dziś zagranicznego, tzn. od Łacińskiej Gramatyki Stolza-Schmalza w opracowaniu M. Leumann'a i J. B. Hofmann'a z r. 1928 (jeśli się uwzględni nie tylko ilość stron obu podręczników, ale też ilość liter na stronie, nadto okoliczność, że podręcznik niemiecki stosuje w wydatnej mierze druk peti-
towy), czyli na każdych 100 stron Stolz-Schmalza przypada 118 stron Otrębskiego-Safarewicza. Mimo tego, że podręcznik polski jest większy rozmiarami, nie przygniata swoim ciężarem i nie odstrasza czytelnika swoim ogromem. Czyta się tę książkę z przyjemnością, gdyż pisana jest niezwykle jasno, stylem tak prostym — w dodatnim znaczeniu tego wyrazu — że nie męczy umysł.

Studenci filologii klasycznej mają szczęście. W r. 1936 obdarzył ich Stanisław Witkowski Historyczną składnią grecką na tle porównawczym,

a w r. 1937 Safarewicz i Otrębski Częścią pierwszą Gramatyki Historycznej języka łacińskiego. O ile gorzej pod tym względem mieli się ich koledzy starsi, obecnie pełniący funkcje nauczycieli w gimnazjach i liceach ogólnokształcących. Musieli się uczyć z podręczników niemieckich lub francuskich. Najczęściej też w biblioteczkę nauczyciela gimnazjalnego można znaleźć gramatykę łacińską Stolza-Schmalza w jednym z wydań starszych — najnowsze, wyżej cytowane, kosztuje prawie 100 złotych. Nie wolno zapomnieć, że większa część młodych ludzi kończących nasze szkoły średnie nie czyta ani po niemiecku ani po francusku, skutkiem czego mają po największej części zamknięty dostęp do podręczników w tych językach. A nawet ci, co czytają po niemiecku czy po francusku, z jaką — mówmy szczerze — rozkoszą wezmą się do pracy mając podręcznik napisany w języku ojczystym! Pomijam to, że młody człowiek łatwiej wszystko pojmie; ale cały w podręczniku polskim zawarty materiał naukowy staje się jakoś bliższy, bardziej swojski, staje się jakoś łatwiejszy... Szczera też wdzięczność należy się autorom za to, że dzięki nim morfologia łacińska przestanie być kopciuszkem wśród wiadomości młodszych nauczycieli gimnazjalnych i licealnych.

Dla filologa klasycznego fonetyka jest na ogół środkiem dla lepszego zrozumienia objawów i zmian fleksyjnych a nie celem samym w sobie jak dla językoznawcy. Otóż autorowie to zrozumieli: Fonetyka zajmuje około 33% całego podręcznika, podczas gdy np. Leumann i Hofmann poświęcili jej około 42%, po drugie w działach traktujących budowę wyrazów i fleksję są wciąż odsyłacze do zasad wykładanych w fonetyce.

Podręcznik nie sili się na oryginalne pomysły i wyszukane wyjaśnienia. Przedstawia najnowszy stan badań i gdzie zagadnienie nie jest rozstrzygnięte, autor referuje stan obecny, nie bardzo się kwapiąc do rozstrzygnięcia problemu. Na ogół student znajdzie w tej gramatyce duży zasób wiadomości ścisłych, ale też — co jest równie ważne — dowie się, które zagadnienia są dotąd nierozstrzygnięte, niejasne. Czasem autor konstatuje, że jakieś zagadnienie nie jest jasne, oraz że różni uczeni objaśniają je w różny sposób, ale żadnego z istniejących wyjaśnień nie podają. Autor jest czasem raczej zbyt ostrożny w referowaniu różnych poglądów i wyborze jednego jako najprawdopodobniejszego. Częściej — niż to robią autorowie — należałoby studentom po przedstawieniu stanu faktycznego przedłożyć jakąś hipotezę jako najbardziej nadającą się do przyjęcia. Przytoczę kilka przykładów. Na stronie 546, 5 między formami atematycznymi wylicza autor *dāre. dō* i tak mówi: „2 sg. ma formę *dās* z samogłoską długą. Pochodzenie tej długości nie zostało dotąd wyjaśnione.“ Byłoby wskazane raczej podać jedną z wielu hipotez, by student był zmuszony do namysłu: porównać np. *dō, dās*, ale *dāmus, dātis* z gr. *δίδωμι, δίδως*, ale *δίδομεν, δίδοτε*. To samo da się powiedzieć o *ū* w rzeczownikach typu *genū* w porównaniu z gr. *γόνα* (p. 416), gdzie czytamy: „Samo wyjaśnienie pochodzenia takiej formy w łacinie napotyka na trudności“. Trzeba może było raczej zreferować hipotezę Danielssona o dualnym pochodzeniu tych form. Takich przykładów jest więcej, np. pochodzenie wyrazu *plūs* (p. 471), długiego *ā*, *ē* w impf. *amābam, legēbam* itd. (p. 519), o perfectum na *ui* (p. 509).

Podnoszę pewne niedociągnięcia, błędy, niedopatrzienia nie na to, by pomniejszyć wartość dzieła, lecz na to, by autorowie skorzystali z uwag —

„Poeci i prozaicy upodabniają się do siebie w doborze wyrazów itd.“. To „itd.“ nie potrafi wywołać w czytelniku żadnego jasnego wyobrażenia ani ściśle określonego pojęcia. Data śmierci poety Luciliusa (str. 12 w. 1): „Zm. w r. 102—103 przed Chr.“ jest niejasna. Czy to znaczy w r. 103 na 102? Nadto wypada dodać, że byłoby raczej wskazane podawać przy każdym pisarzu datę urodzenia i śmierci, a nie przy jednym jedną datę, przy innym dwie daty: na str. 11 w. 8 z dołu „L. Accius (ur. w r. 170 przed Chr.)...; C. Lucilius (l. l.) zm. w r. 102—103 przed Chr.; str. 12 w. 18: M. Terentius Varro (ur. w r. 116 przed Chr.). Należałoby wyrażenie „języki z analityczną budową“ (str. 11 w. 1) wyjaśnić, a nie zostawić domysłom czytelnika.

W zdaniu „Nowa epoka w badaniach... rozpoczęła się... przez Franciszka Boppa w r. 1816“ (str. 16 w. 6 z dołu) należałoby dodać wyrazy „w tym bowiem roku ukazało się jego dzieło pt. *Über das Conjugationssystem der Sanskritsprache in Vergleichung mit jenem der griechischen, lateinischen, persischen und germanischen Sprache*“. Inaczej nie każdy czytelnik wpadnie na to, dlaczego rok 1816 jest ważną datą dla gramatyki.

Mam wrażenie, że zbyt krótko i skutkiem tego za pobieżnie wypadł ustęp o literach C i K (str. 33 w. 8 z dołu), przy czym pominięto Q. Na str. 63 w. ostatni czytamy: postać *terr* występuje jeszcze u Plauta Ba. 1127. Jeśli student przypadkiem weźmie do ręki odpowiednie miejsce tekstu Plautowego, znajdzie oczywiście *ter* z jednym *r*. A nie każdy wpadnie na to, że należy zbadać skanzję, czy to *ter* nie jest długie, choć nie ma pozornej pozyceji. Należałoby więc może dodać, że na istnienie *rr* w *ter* wskazuje metryka.

Na str. 224 § 230 czytamy pod 1: „Pewna... grupa... wykazuje jako przyrostek samogłoskę -o- i -u- np. *ludus* obok *ludō*... *impetus* obok *impetō*“. Samogłoska -o- względnie -u- jest więc przyrostkiem tematu: *ludus* = *lud-o-s*. Zaraz dalej pod 2 czytamy: „Ograniczony zakres użycia ma przyrostek -ō“. Jako przykład figuruje: *turbō* obok *turba*, *turbare*. *Turbo*, *turbinis* ma przyrostek nie -ō, ale -ōn/in. Trzeba więc ustęp ten przestylizować.

Należało by przy wszystkich inskrypcjach podać daty. Często trzeba by podać znaczenie wyrazów łacińskich, rzadko używanych, by ułatwić korzystanie z podręcznika.

Przydałby się na początku spis skrótów, trudnych dla studenta lub nauczyciela gimnazjalnego na głuchej prowincji. Nie każdy bowiem domyśli się, że np. CIEtr. (str. 423) znaczy Corpus Inscriptionum Etruscarum, tym mniej, że w tym miejscu jest mowa o napisie nie etruskim, ale faliskim; że id. (str. 483 w. ostatni) = idem i znaczy, że wyraz ma „to samo znaczenie“. Kto się domyśli, co oznacza skrót st.-irl. ogam (na str. 364 w. 7)? Takich skrótów wymagających wyjaśnienia jest w podręczniku więcej. Brak jest ustępu o pokrewieństwie języków indoeuropejskich, skąd mógłby czytelnik dowiedzieć się czegoś o tocharskim i hetyckim, językach najpóźniej wciągniętych w sferę badań filologii klasycznej. Również należało by umieścić na początku spis transkrypcyj dźwięków sanskrytu i innych języków, którymi ten podręcznik operuje; bez tego student nie wie, jak wymawiać np. dyos, čatruš itp. Brak bibliografii — przynajmniej najważniej-

szej — choćby w wymiarze, jak to zrobił Witkowski, jest nieprzyjemną luką. Wiem, że autorem szło o jak największe oszczędzenie miejsca. Ale jestem przekonany, że na tym nie wolno oszczędzać. Czy nie byłoby wskazane rozbić spisu wyrazów na działy językowe?

Strona typograficzna bardzo piękna; tzw. żywa pagina ułatwiłaby orientację w tekście. Korekta staranna. Wpadły mi w oko następujące błędy drukarskie: str. 111 w. 5 ma być huic zamiast huic; str. 126 w. 10 z dołu brak przecinka między *socialis* a *vitalis*; str. 519 w. 9 z dołu autor przeoczył, że zamiast *imperfectum* wydrukowano *perfectum*; str. 107 w. ostatni zawiera przykre przeoczenie: jako przykład na to, że *ā* i *ē* ściągają się w *ā* figuruje *anēs*; z *amāiē*; str. 300 w. 6 należy poprawić: „jest *io*” na „jest *je/jo*”. Nie mogę się oprzeć zdziwieniu, dlaczego książka z datą r. 1937 została wydana w starej pisowni, skoro nowa obowiązuje od września 1936 r.

MARIAN AUERBACH

Bibliograficzne komunikaty z zakresu archeologii klasycznej w Polsce.

1. Edmund Bulanda, Il problema della statua Vaticana di Dioniso-Sardanapalo, *Collectanea Theologica*, XVIII 1937, s. 347—362 z 1 tab., Odbitka — Lwów 1937, 18 str. 1 tab.

Autor poddaje rewizji poglądy dawniejszych badaczy, dotyczące marmurowego posągu tzw. Dionysosa-Sardanapala, znalezionej w r. 1761 obok Monte Portio, analizując szczegółowo sposób traktowania plastycznego głowy posągu oraz jego charakter kompozycyjny. Celem ustalenia genezy schematu kompozycyjnego „Dionysosa-Sardanapala” autor rozpatruje po kolei przedstawienia typu mężczyzny odzianego w długie szaty na malowidłach wazowych greckich z okresu między 480 a 420 przed Chr. oraz w rzeźbie greckiej V w. przed Chr. Przyznając wprawdzie, że w plastycznej interpretacji głowy a w szczególności twarzy posągu Dionysosa-Sardanapala można dopatrzeć się cech stylistycznych pokrewnych sztuce Praksytelesa autor ostatecznie stwierdza, że charakter kompozycyjny tego posągu wykazuje silne analogie z Eireną Kephisodota, co nasuwa przypuszczenie, iż twórcą typu Dionysosa-Sardanapala był właśnie Kephisodotos.

2. K. W. Majewski, Wystawa Augustowska w Rzymie, *Przegląd Klasyczny*, III, 1937, s. 658—664, z 6 ryc. w tekście; Odbitka — Lwów 1937, 7 str. z 6 ryc. w tekście.

Autor przedstawia dokładne sprawozdanie z urzędzonej w roku 1937 w Rzymie „Wystawy Augustowskiej” (*Mostra Augustea della Romanità*) z okazji 2000 rocznicy urodzin cesarza Augusta, podkreślając jej wysokie walory dydaktyczne i estetyczne oraz niemniej ewidentne tendencje do wyłazania ciągłości dziejowej między Rzymem cesarów a ekspansją militarną i cywilizatorską współczesnych Włoch.

3. I. Szeligowska, Ornamentyka etruska, *Sprawozdania Polskiej Akademii Umiejętności*, XLII 1937, nr 1, str. 3—7, (*L'art ornemental étrusque, Bulletin de l'Académie Polonaise des Sciences et des Lettres, Cracovie* 1937, p. 36—42).

Tematem pracy autorki jest systematyka ornamentyki etruskiej, próba wykrycia genezy i ewolucji poszczególnych typów ornamentalnych oraz roli wpływów obcych, szczególnie greckich, wreszcie charakterystyka ornamentyki etruskiej.

K. W. M.

Teksty łacińskie dla liceum humanistycznego i klasycznego. Redakcja:

Karol Dąbrowski i Marian Goliaś. Wydawnictwo Zakładu Narodowego im. Ossolińskich, Lwów 1937. Nr 1 i 4 Ciceró w świetle własnych pism-opracował Marian Goliaś. Nr 6 Pro Archia poeta oratio opracował Marian Auerbach.

Zeszyt I daje po krótkim wstępie stanowiącym szkic biograficzny, ciekawy wybór z pism sławnego mówcy ugrupowany około zagadnień: a) Ciceró w życiu prywatnym, b) Ciceró w życiu publicznym. Zagadnienie pierwsze rozwinięte głównie na podstawie listów których dobór charakteryzuje stosunek Cicerona do najbliższej rodziny, do Attyka, do Tyrona, znalazło efektowne obramowanie w wyjątku z *De legg.* II 1—6, wyrażającym przywiązanie do rodzinnego gniazda oraz z *De officiis* III 1, gdzie poznajemy przymusowe otium przeciwnika Cezara. Ze względu na układ treści w tej grupie winien był wyjątek z dialogu *Brutus* (313—316) znaleźć się raczej na miejscu drugim a więc przed listami. Grupa druga uwydatnia poglądy Cicerona na stosunki polityczne w Rzymie (*Pro Sestio* 96—101, 103, 104, 106, 136) oraz stanowisko Cicerona w życiu politycznym (*In Verrem* II 5, 180—183). Kontury linii, po których biegła polityka wewnętrzna Rzymu, są silnie zarysowane. Byłoby tylko wskazane, by w objaśnieniach wyjątków z danych dzieł znalazła się dokładniejsza niż miejscami wzmianka o tych dziełach. Objaśnienia tekstów zawarte w osobnym zeszyciku odznaczają się przede wszystkim trafnym ujęciem, zwięzłością i przejrzystością, a unikają starannie uwag zbytecznych, które mogłyby hamować samodzielność ucznia.

Zgodnie z programem nauki w liceach, który żąda rozszerzenia kultury podstawowej innymi tekstami celem odmiennego naświetlenia nasuwających się przy lekturze zagadnień zostały omawiane teksty uzupełnione dodatkami pl. Ciceró w świetle pisarzy łacińskich. Znalazła się tu pieśń 49 Katullusa, charakterystyka Cicerona według Liviusa (frg. ks. CXX), porównanie jego z Demostenesem (*Kwintylian* X 105 sqq.), ocena jego wymowy (*Tacyt Dial. de orat.* 22 i *Fronto ad Caesarem* IV 3). Ten dobór tekstów ułatwi nauczycielowi realizację programu, który wymaga „omówienia całokształtu twórczości i osobistości autora”. Całość obejmująca około 800 wierszy łacińskiego tekstu daje zupełnie wystarczający materiał na całe półrocze klasy I umożliwiając jeszcze ewentualny wybór.

Część drugą serii „Ciceró w świetle własnych pism” zawiera zeszyt IV; obejmuje on działalność Cicerona na polu filozofii. Wyjątki *Ad famil.* I 9, *Tuscul. disp.* V 5—9, *De officiis* II 3—5, *Tuscul.* I 1—4, *De divinatione* II 1—8) uwydatniają poglądy Cicerona na znaczenie filozofii, na stosunek Rzymian do greckiej nauki i sztuki oraz dają pewnego rodzaju mały szkic autobiograficzny Cicerona-filozofa („dlaczego zajął się filozofią”, „przegląd dzieł filozoficznych). Teksty oryginalne uzupełnione są przekładami z *Platona* *Obrony Sokratesa* r. XVII oraz Cicerona *Academicorum* I. I 4 i *De finibus bon. et mal.* III 3—5. Byłoby raczej wskazane, by wyjątek z *Academ.* co najmniej jako łatwiejszy podany był w oryginale zwłaszcza, że teksty łacińskie tego numeru nie dociągają do wymaganej programem liczby wierszy, a nauczyciel musiałby sięgnąć jeszcze w ciągu półrocza do innego numeru wydawnictwa. Teksty łacińskie uzupełniające, objęte wspólnym tytułem „Ciceró w świetle pisarzy łacińskich” zawierają wyjątki z *Welejusza Paterculusa* (*Hist. Rom.* III 62, św. Hieronima *Epist.* 22 c. 30 św. Augustyna *Confessiones*

III 4 oraz list Petrarcki do Cyncerona. Dochodzi tu do głosu sąd potomnych o Cynceronie i uwydatnia się wpływ, jaki wywarł na przyszłe pokolenia. Objasnienia rzeczowe solidne i nie przekraczające miary oraz słowniczek imion własnych zawarte w osobnym zeszytiku stanowią właściwe dopełnienie numeru czwartego podobnie jak i pierwszego. Szczególną zaletę obu numerów stanowi dobór treści umożliwiający poznanie osobistości Cyncerona wprost ze źródeł, na których czele stoją własne jego utwory.

Zeszyt VI — Pro Archia poeta oratio obejmuje we wstępie zwięzły życiorys Cyncerona, uwagi o Cynceronie jako mówcy oraz tło procesu Archiasza. Tekst łaciński mowy podany w całości. Zastrzeżenie budzi dyspozycja umieszczona w samym tekście i dzieląca ją tytułami i podtytułami na kilkanaście części; tytuły te dopomogą wprawdzie chwilowo uczniowi do orientacji w tekście, zapowiadając z góry o czym będzie mowa, ale pozbawia go wrażenia, jakie czyni całość mowy, jeśli już nie przy pracy nad cząstkowym tekstem, to przy wtórnym czytaniu całości koniecznym przy lekturze tego rodzaju utworów. Jeśli więc plan dyspozycyjny, starannie zresztą ułożony, ma przynieść jakieś korzyści dydaktyczne, miejsce jego raczej na marginesie a nie w tekście. Inne zresztą pytanie, czy szczegółowa dyspozycja podająca już wprost treść poszczególnych rozdziałów jest potrzebna, czy nie należy raczej ujęcia treści pozostawić uczniom, zwłaszcza, że nie przedstawia ono większych trudności.

Trafny i cenny dobór tekstów uzupełniających w oryginale i przekładzie osiągnię niewątpliwie cel określony programem — pogłębienie i odmiennie oświetlenie nasuwających się przy lekturze zagadnień. Teksty uzupełniające wskazują w nowym numerze na umiłowanie i wartość wiedzy (Cyncero *De finibus* V 48—50, *De officiis* I 18—19, Plinius *Epistulae* IX 6, Lukian *Sen* 9—14) oraz na znaczenie poezji (*Metomorph.* XV 871—879 w oryginale, Horacego pieśń III 30 w przekładzie, Herodot I 23 sqq. — o Arionie; wreszcie Miriama Hymn do poezji). Przekłady prozaiczne Popławskiego i Auerbacha bardzo udatne, Zawirskiego przekład ody Horacego — rytmicznie niewłaściwy, cały oparty na rymach żeńskich zacierających koloryt i osłabiających siłę wiersza — nasuwa się pytanie czy nie byłoby właściwszym, aby oda ta językowo zresztą nie trudna, metrycznie łatwa do ujęcia, podana była raczej w oryginale łacińskim albo pozostawiona nauce w klasie drugiej, w której Horacy będzie autorem głównym.

Objaśnienia tekstów zachowują właściwy umiar. Podają one przede wszystkim uwagi potrzebne do zrozumienia stylu retorycznego, zaznaczają figury i tropy, stanowią pomost pomiędzy wyrażeniami łacińskimi a polskimi tylko wtedy, gdy gładka droga od jednych do drugich nie prowadzi. Śmiało rzec można, że w objaśnieniach nie ma jednego zbytecznego słowa. Przy objaśnieniach poszczególnych rozdziałów dodane są uwagi wskazujące, które ustępy z tekstów uzupełniających należy w danym miejscu czytać. Osobno zaznaczone wśród objaśnień wiersze i strony tekstu, do których się odnoszą, dodają im dużo przejrzystości i ułatwią zapewne uczniowi orientację. Dokładny słowniczek imion własnych uzupełnia książeczkę, która w rozmiarach swych stanowić może zupełnie wystarczającą lekturę jednego półrocz.

Ogółem wzięwszy nadają się teksty wydane przez Ossolineum do lektury w I klasie licealnej i umożliwiają dzięki doborowi treści zarówno dla lektury

podstawowej jak i uzupełniającej realizację programu nauki. Niska cena poszczególnych numerów (80 gr.) czyni wydawnictwo popularnym.

R. SCHÄCHTERÓWNA

Tadeusz Sinko: Antologia klasyczna dla liceów ogólnokształcących —
Książnica Atlas 1937.

Program nauki w liceum wymaga rozszerzenia i pogłębienia wiadomości nabytych przy lekturze oryginałów literatury starożytnej przekładami z literatury greckiej i rzymskiej. Celowi temu ma służyć Antologia klasyczna zawierająca szereg przekładów odpowiednich dla uzupełnienia lektury szkolnej.

Zeszyt I zatytułowany: Z poezji greckiej zawiera wyjątki z Hezjoda, Alceusza, Safony, Anakreonta i Anakreontyków, Pindara, Bakchylidesa, Eschylosa, Eurypidesa, Arystofanesa, Menandra, Teokryta. Dobór treści daje więc pokrótce przegląd poezji greckiej (po Homerze znanym zresztą uczniom z lektury polskiej) z uwzględnieniem porządku chronologicznego. Dwa wyjątki z Hezjoda w przekładzie wydawcy dają próbkę Teogonii oraz Robót i dni. Pierwsza, przełożona wierszem 17-zgłoskowym nierymowanym, zachowuje formę heksametru, druga rymowana w postaci wiersza 13-zgłoskowego. Pieśni Alceusza i Safony również w przekładzie wydawcy zachowują miarę wierszową oryginału z wyraźnie zaznaczonym rytmem, bez rymu. Niepotrzebny wyjątek stanowi pierwsza strona ody Safony do Afrodyty, gdzie wiersz 1 i 3 mają rym: pani — ani. Z fragmentów Alceusza złożył tłumacz dwie pieśni (ważne zwłaszcza przy lekturze Horacego Carm. I 14, I 9), przy czym uzupełnił koniekturalnie miejsca wyszczególnił nawiasami. Tytuł pierwszej „Pieśń powstańców w czasie burzy morskiej” budzi wątpliwości, gdyż zachowany u Athenaeusa X 430 A fragment ma według wszelkiego prawdopodobieństwa treść alegoryczną. Połączenie alegorii z realnym wypadkiem „w czasie burzy morskiej” jest nowe. Anakreon w przekładzie Srebrnego, Pietrzyckiego, Czubka i Anakreotyki w przekładzie Skarbka przedstawiają się wskutek różnorodności języka i formy wierszowej nie dość jednolicie. Najbliżej oryginału stoi przekład Srebrnego, prawdziwie wartościowy. Pietrzyckiego przekład bardzo daleko odbiega od oryginału greckiego, a Skarbka pieśń zatytułowana „Do siebie” z „płaszczem papyrowym” Erosa (χρῖσθαι δῆσας ἐπὶ τοῦ αὐτοῦ παπύρου) jest dość licha. Spod krytyki wymykają się przekłady Kasprowicza, porywające wspaniałością formy i giętkością języka tak dalece, że zapomina się, że to przekład, a widzi się przed sobą wspaniały utwór, któremu pozwolić się już musi na zbyt daleko miejscami idące „licencje” jak (Bakchylides 17): λᾶμπε δ' ἀμφὶ γούις θεῶν δῶρ' ἀγλαόθρονον τε κοῦραι σὺν ἐδδύμῳ νεοκίτῳ ὠλόλυσαν — promieniał na ciele, jakby się na nowo narodził. Tłum. dzieł z barwnych swoich siedzeń schodził. Wyjątki z Eumenid (Sąd nad Orestesem) i Ifigenii w Aulidzie (Poświęcenie się Ifigenii), oba w przekładzie Kasprowicza, dadzą uczniom świetne próbki wzniosłości tragedii greckiej, nie dadzą, jednak charakterystycznej próbki twórczości Eurypidesa. Uwagi wydawcy w przypiskach do tych wyjątków służą uczniom dość wyczerpującymi a przede wszystkim nader trafnymi i w zwięzły sposób ujętymi wiadomościami o autorach i ich twórczości, nie pomijając bardzo ważnej rzeczy, jaką jest umiejętne wprowadzenie w rozgrywką się akcję. W takie też uwagi zaopatrzone jest wyjątek z Chmur Arystofanesa

w przekładzie Butrymowicza i z Menandra Epitrepontes w trafnym przekładzie wydawcy. Całość zamyka dziesiąta sielanka Teokryta w przekładzie Szymonowicza.

Dobór wyjątków ogółem wzięwszy trafny i charakteryzujący danego autora. Pieśni Safony wymagałyby uzupełnienia fragmentami z papirusów. Do głosu winnaby też w wyborze poezji greckiej dojść elegia, zwłaszcza, że tylko niektóre podręczniki dla klasy IV zajmują się nią w łączności z elegią rzymską.

Objaśnienia zawierające nie tylko szczegóły biograficzne z historyczno-literackich ale i rzeczowe są bardzo trafne i wartościowe. Zeszyt II — z prozy greckiej — prowadzi w porządku chronologicznym od Herodota do Euklidesa. (Arystoteles byłby mógł wyprzedzić współczesnego sobie Demostenesa i nie dać się przez niego oddzielić od Platona). Większość przekładów wyszła spod pióra wydawcy, — wyjąwszy Herodota w przekładzie Bronikowskiego, Platona w przekładzie Lisieckiego i Siedleckiego oraz Euklidesa w przekładzie Arvay'a. Wybrane wyjątki są charakterystyczne nie tylko dla pisarza i epoki, ale rzucają zgodnie z wymogami programu światło na te wartości kultury antycznej, które mogą dopomóc młodzieży w kształtowaniu poglądu na świat i życie. Wystarczy uprzytomnić sobie, z jakim zaciekawieniem i korzyścią dla siebie uczeń nasz będzie czytał o ludach Europy wschodniej (Herodot IV 21—31), o bohaterstwie Greków (Her. VII 101—104), o planach strategicznych i politycznych Peryklesa (Tukyd. I 140 sqq.) o istocie demokracji ateńskiej (Tukyd. II 37 sqq.), o właściwej roli kobiety w rodzinie (Oecon. 7), o wielkości duchowej Sokratesa (Obrona, Kryton), o zdecydowanej wobec wrogów postawie Demostenesa (Philip. III), o organizacji państwa (Arystot. Polit. III 4—7) o istocie i znaczeniu poezji (Aryst. Poet. 6, 9), jakie wrażenie robi na nim precudny mit twórcy Króla Ducha, z jakim zainteresowaniem wreszcie pozna zasady geometrii Euklidesowej, której się uczy na lekcjach matematyki.

Przejrzyste przekłady prozy greckiej, nieskrępowane formą wierszową zwłaszcza rymem, którego szukają często niepotrzebnie tłumacze poezji starożytnej oraz dość daleko idąca jednolitość tych przekładów podnoszą wartość zeszytu drugiego. Objasnienia rzeczowe, szczegóły biograficzne i historyczne rozmieszczone trafnie i z umiarem uprzystępnia uczniom właściwe zrozumienie cennych przekładów.

Zeszyt III — z poezji łacińskiej — ułożony również chronologicznie prowadzi od Plauta i Terencjusza poprzez poezję okresu cycerońskiego (Lukrecjusza, Katullusa) do poezji augustowskiej (Tibullusa, Properejusza, Wergiliusza, Horacego, Owidiusza), by dojść ostatecznie do Seneki i do Marcjalisa. Przeznaczenie wyboru z poezji łacińskiej jest w dzisiejszym ustroju naszej szkoły średniej inne niż poezji greckiej. Przekład wierszy greckich zastępuje prawie w całości (bo nawet i w liceum klasycznym, choć w mniejszym stopniu) lekturę oryginałów, przekład poezji łacińskiej jest tylko uzupełnieniem tej lektury. Rzecz naturalna, że pierwsze miejsce należy się tu utworom nie objętym lekturą tekstów łacińskich. Wprowadzenie próbek komedii rzymskiej przy nader trafnym zwłaszcza doborze należy podnieść z uznaniem. Uwaga ta tyczy się też wyjątku z Lukrecjusza a przede wszystkim wyjątku z tragedii Seneki pt. Agamemnon, choćby już ze względu na Odprawę posłów

greckich. Reszta przekładów obejmuje autorów, których utwory czyta się w oryginale — elegików, Horacego, Wergilego. Rzecz naturalna, że krótkość czasu i mała ilość godzin przeznaczonych na naukę łaciny ogranicza z konieczności lekturę oryginałów, wobec czego pożądane jest pewne rozmieszczenie horyzontu przez przekłady. W tomiku omawianym znajduje się kilka pieśni Katulla (2, 5, 8, 85, 46, 31) w przekładzie Czubka. Po przekładzie każdej pieśni podany jest tekst łaciński oraz schemat melodyczny, co niewątpliwie skłoni niejednego ucznia do czytania tych małych arcydzieł w oryginale. Z tego względu należy uważać pomysł wprowadzenia tekstów łacińskich za szczęśliwy; że to w zbiorze poezji łacińskiej rzecz wyjątkowa, zrozumiemy łatwo, jeśli uwzględnimy wyjątkowo zapraszającą do czytania formę oryginału i wyjątkową sympatię, jaką się Katullus cieszył przy każdorazowej lekturze w szkole.

Elegię Tibulla (I 10) podał wydawca w tłumaczeniu Brodzińskiego, Propertjusza (IV 7) w przekł. Baranowskiego, a IV 11 w przekł. Kallenbacha. Z Wergiliusza utworów weszły do zbioru ecl. 3. w przekładzie Lipińskiego, Georg. I 121—146 w przekł. Kotużyńskiego, Aen. IV 289—362 i IX 176—449 w przekł. Karyłowskiego, — a więc ustępy nie objęte Wypisami łac. dla liceum w opracowaniu wydawcy Antologii. Z Horacego podano epodę 16 w przekł. Tadeusza Zielińskiego oraz 4 ody w różnorodnych przekładach (już to z zachowaniem rytmiki oryginału już to rymowane): I 4 (Ogrodzińskiego), IV 11 i IV 9 (Węclewskiego), IV 3 (Siemieńskiego). Jeśli idzie o poznanie Horacego, cel dałby się osiągnąć raczej przez przekłady w charakterze jednolitym, jeśli by zaś chodziło o podkreślenie obfitości przekładów i zaznajomienie z nimi właśnie, podanie ich w różnorodnej formie byłoby uzasadnione. Prócz ód umieścił wydawca satyrę pierwszą (w przekł. Czubka) i w tymże przekładzie wyjątki z listu do Pizonów (ponad 100 w.), dotyczące się ogólnych uwag o stosunku poety do jego dzieła. W przypiskach podane są obok objaśnień ważniejsze myśli w oryginale łacińskim zwłaszcza te, które mają już znaczenie sentencji. Owidiusza spotykamy w przekładzie Kicińskiego (Metam. IV 663—764) oraz Sinki (Trist. III 2). Całość kończy przełożony przez wydawcę wyjątek z Seneki tragedii Agamemnona, o którym była już wyżej mowa i kilka epigramów Marcialisa w przekł. Czubka.

Prócz Horacego i Wergilego, o których życiu i twórczości mówi wydawca w Wypisach łacińskich dla liceum, znajdują się w tomiku naszym wyczerpujące wzmianki o wszystkich autorach oraz odpowiednie objaśnienia tekstu (także do Horacego i Wergilego).

Poznanie tego wyboru poezji łacińskiej uzupełni i uporządkuje niewątpliwie wiadomości uczniów naszych o jej dziejach, wartości i istocie, zarazem zwróci w najwłaściwszy sposób uwagę na wpływ, jaki wywarła w Polsce.

R. SCHÄCHTEROWNA

Sprostowanie omyłek. Do oceny P. Dawida Baumgartena (Eos XXXVIII, zes. 4, str. 571—576) zakradło się kilka omyłek a mianowicie:

str. 574 w. 10 od góry zam. „o sławę stolicy“ ma być: „o sławę w stolicy“
str. 574 w. 2 od dołu zam. „mógł nie nie powiedzieć“ ma być: „nie mógł nie powiedzieć“

str. 576 w. 6 od góry zam. „explicanto“ ma być: „explicantur“.

K R O N I K A

Z działalności lwowskiego Koła PTF.

Dnia 25 listopada 1937 odbyło się naukowe posiedzenie lwowskiego Koła PTF, które zagaił przewodniczący, radca dr Wincenty Śmiałek w sposób następujący:

Z dniem 23 września 1937 rozpoczął się rok jubileuszowy dwutysiąclecia Augusta. Już pierwsze takty do rozważań wielkiej rocznicy dziejowej padły spod piór przedstawicieli uniwersyteckich, a wątpić nie można, że pójdą za nimi ośrodki naukowe i kulturalne, rozsiane po naszych ziemiach. Jubileusz ten wyprzedziło już bimillennium Wergilego w r. 1930 i bimillennium Horacego w pięć lat później. Wszystkie te trzy jubileusze mimo odrębności swoistych zahaczają o wspólną nić, która przeszłość sprzed dwóch tysięcy lat łączy z naszą teraźniejszością. Ta odległość skraca się lub wydłuża w odczuciu każdego narodu w miarę jak te zadania dziejowe przeddwutysiącletnie wcześniej czy później znalazły odbiór. Na fali przedniej znajdzie się oczywiście Italia, której „Blut und Boden“ według lansowanego gdzie indziej pojęcia wraz z dziedzictwem zabytków pieczołowicie kultywowanych najszybciej daje odbiór, amplifikowany jeszcze przez wznowione dziś imperium. Proklamacja z roku 1936 mówi o *riapparizione dell' impero*. Nagłosowe *ri* wskazuje na uprzednie *apparizione*, a to było dziełem Augusta, którego Italom uobecnia i Domus Augustana na Palatynie i zbudane u podstaw wykopaliskowo Augusteo na Campus Martius, jak i udostępnione dziś Ara Pacis Augustae. Muzealna rzeźba pokazuje jego rysy z zakletą w nich psychiką: ta wytworna, trzeźwa głowa polityka była zdolna wytworzyć myśl imperium, to znaczy wyzyskać nadarzające się sposobności tak, by bez wielkich wstrząsów i protestów przejąć władzę państwa w swoje ręce. Pierwszą, najszcześniejszą sposobność dało mu jego pochodzenie. Z mniej znanego rodu ojca Oktawiusa i z starego julijskiego rodu matki Attii, która była córką siostry Cezara, urodzony 23 września 63 r. przed Chr., wszedł w orbitę losów Cezara i wydarzeń przez niego nastawionych: testamentem prawują adoptowany i jego spadkobiercąznaczony, na wieść o zamachu spiskowców w Idy Marcowe r. 44, z Apollonii Illyrijskiej, gdzie bawił na studiach, spieszenie podąży do Rzymu, ogłasza się wykonawcą testamentu i legatów nim objętych, w rozgardiaszu wywołanym wystąpieniem Antoniusza, staje zdecydowanie po stronie republikańskiego senatu, który przyznaje mu jako mścicielowi ojca wyjątkowe prawo zbrojnej ochrony, z którą rusza przeciw Antoniuszowi pod Mutynę i kiedy padli obaj konsulowie Hirtius i Pansa, wpada mu w ręce dowództwo nad wojskiem, co stawia go od razu na widowni rozgrywających się wypadków. Doceniając jednak siły przeciwnika i jego zwolenników, zręcznie wchodzi z nim w triumwiralny sojusz, który to się psuje, to poprawia, by w ostatecznym zmierzeniu się z Antoniuszem pod Akcjum sprawę wygrać i po uprzednim już pozbyciu się Lepida na arenie pozostać jedynym, z wyróżnieniem jako *princeps*, a następnie z udostojnieniem jako *Augustus*.

W tym zawrotnym pięciu się na wierzech wirów domowych, których bezkres zdawał się dotąd nie mieć końca i miary, stopniało nazwisko rodowe C. Octavius w adopcyjnym i przez senat usankcjonowanym C. Iulius Caesar Octavianus Augustus, przechodząc tytułami Caesar i Augustus niejako w dynastyczny spadek na jego następców. Ale i u szczytu, na który wyniosła go Fortuna, bóstwo przez poetów epoki augustowskiej szczególnie wielbione, nie dał się porwać oszołomieniu. Wrodzona mu trzeźwość ostrzega go przed losem Cezara, który w dążeniu do wszechwładzy nie liczył się z marzycielstwem republikanów. By podejrzliwości z tej strony nie obudzać, podaje się rzecznikiem republiki, piastuje jej urzędy, osadza swój program na tradycyjnym ustroju, wlewając tylko niepostrzeżenie w stare formy nową treść, ogłędnie ad usum monarchizmu spreparowaną. Zdeklarowanym pietyzmem dla przeszłości sięga do kolebki narodu i jego boskich przeznaczeń, przywraca kult bogów i pamięć bohaterów, odbudowuje stare świątynie i wznosi nowe, aureolą chwały otacza stare cnoty rzymskie, oczyszcza obyczaje i życie domowe, przywilejami dobre małżeństwa darzy. Rany długoletnich wojen zablźnia aspektami powszechnego dobrobytu i zabezpieczeniem granic. Zamknięty Janus otwiera pełnię swobody obywatelskiej, pozwala jednostce spokojnie patrzeć w życie i używać go na wzór epoki hellenistycznej, spychając publiczne negotia, uważane dawniej za jedynie godne Rzymianina zajęcia, do kwietyzmu otiów. Umilkł szczeł oręża i gwar Pola Marsowego. Oko nastawia się na uwodzicielskie powaby obcego Rzymianinowi „Stilleben“, jak się mówi w malarstwie. Narkotyzująco działa poezja, której barbiton sławi pokój i jego błogosławione owoce, ład i porządek społeczny, siłę państwa w szachu trzymającą wrogie zamysły sąsiadów, szczepi ufność w wiecznotrwałą egzystencję tego stanu. Roma aeterna!...

Z wtórnym zaistnieniem imperium Romanum przypuszczalnie takim zamajaczył w wyobraźni Italów ów Augustus ze swą epoką, zobrazowaną autentycznymi eksponatami na przestrzeni 64 sal otwartej w dniu 23 września Mostra Augustana della Romanità. — Ale imię Augustus nie będzie głuchym dźwiękiem i poza Italią. Jego imperium objęło cały świat i trwało wieki i nawet politycznie zamarłe, odezwie się w odstępach wiekowych to jako uniwersalne państwo Karola W., to znowu jako cesarstwo rzymskie niemieckiego narodu Ottona I, wreszcie za dni naszych jako riapparizione dell' impero. Jeżeli polityczny ustrój imperium Augusta zachował przez wieki niegasnący urok, to kulturalne znaczenie „wieku złotego“, jak je także nazwano, zdobyło znanie nieśmiertelności. Nie tyle współczesność, ile piętno osobowości nadaje plodom ducha, które wtedy zapanowały, nazwę saeculum Augustum. Gdy Cezar chciał za sobą zatrzaskać wrota, a historii Rzymu nowe utworzyć drogi, nawet z przeniesieniem stolicy na Wschód, co dopiero w zamiarach Konstantyna W. miało się spełnić, to Augustus cały spadek przeszłości uznaje za niewzruszony etap dalszego toku dziejów i tym swoim credo gruntuje patriotyzm w którym spopieliły się zarzewia niezgody domowej. To stanowisko Augusta stało się zwornikiem sklepienia nad powstającym imperium, stało się jego wykładnikiem kulturalnym, ujętym w dzisiejsze pojęcie „romanità“. I znowu zręczności Augusta przypisać trzeba, że nowe te brzaski i wschody wróżebną znajdują jutrenkę w poezji, która naraz wybija się do roli czynnika aktywnego w państwie.

W tej roli nie jest ona środkiem nasennym, jak to dawniej mówiono, ale raczej środkiem inspiracyjnym wyżycia się odmłodzonego Rzymu. Augustus ustosunkowuje się do niej pozytywnie, bierze ją pod swój patronat, — ona jest świadoma zadań, które jej przypadły w udziale. Stoi blisko dworu, a przecież nie czuje się w niej reluszu dworactwa, jak w refleksach słońca hellenistycznego nie wyzbywa się rodzimego światła, na co zwróciły uwagę badania lat ostatnich, broniąc zapoznawanej dotąd oryginalności literatury rzymskiej. Nie gubi się w błahostkach życia codziennego poezji aleksandryjskiej, ale sięga do wielkiej literatury greckiej, wciąga w swe natchnienia problemy ogólnoludzkie, co jej zapewnia poczytność po wszystkie czasy.

To samo dzieje się w dziedzinie sztuki augustowskiej. Już w pierwszej połowie I w. przed Chr. pracuje w Rzymie Pasiteles, który zwraca się do sztuki dawniejszej, z lekka nawet archaizującej. Z jego szkoły wychodzi Stephanos i Menelaos, którego styl możemy śledzić w sławnej grupie Elektra i Orestes czy też Penelope i Telemachos. Symbolem Augustowskiej sztuki, która właśnie szuka oparcia o stare dobre wzory, jest posąg Augusta z *Primaporta*, niedalekiej miejscowości *Ponte Molle* (P. Milvius), znaleziony w r. 1863 w ruinach willi Liwii, a więc rodziny cesarskiej, co już wiele mówi o wierności i artyźmie pomnika. Rzymianin o rysach indywidualnych, acz z grecka ujęty a nawet heroizowany, w Braccio Nuovo zatrzymałby nawet kogoś, coby nie wiedział, że to August: postawa Polykleta, spokój, opanowanie w gestach, a z układu ust widać, że i w słowach, bo choć to *allocutio*, z ust tych nie wymknie się niebaczne słowo. To portret rzymski, wystylizowany na modłę grecką, która i z płaskorzeźb pancerza i postaci pochodu procesyjnego *Ara Pacis* wyziera i w głowie Liwii w *Museo delle terme* uderza. Gładkość plastyki odpowiada tendencjom poprawności płodów literackich za Augusta. W marmur zakłète właściwości osobiste, które i poezja śławi a historia potwierdza, predestynowały Oktawiana do roli, którą odegrał. Wynikiem jej była potęga państwa, był pokój, którym nareszcie z ulgą odetchnęło społeczeństwo rzymskie, a wyrazem wdzięcznego uznania była owa *Ara Pacis*, którą witano powrót jego ze zwycięskich wypraw w r. 13, a którą, jak ją dziś znamy, owiewa atmosfera epoki szlachetnym stylem i kompozycją uroczystą.

Jedynowładztwo Augusta zjednoczyło administrację państwa, a według ówczesnego stanu rzeczy zjednoczyło okręg ziemi, który oblało jednolite światło kultury rzymskiej, dokładniej mówiąc kultury grecko-rzymskiej, przygotowując podatny grunt pod siew Ewangelii, który zamałgamował jednolity stop kultury świata. — Augustus sam miał świadomość tego, co w ciągu długich swoich rządów zdziałał — *τὰ ἔργα ἃ ἐποίησεν πάντα* (Dio). Ten „Index rerum gestarum” (Suetonius), czyli „Monumentum Ancyranum”, znany też z tytułu wydawców jako „Res gestae divi Augusti” (Enrica Malcovati 1936) lub z dokładniejszym jeszcze określeniem „Res gestae divi Augusti ex monumentis Ancyrano et Antiochensi latinis, Ancyrano et Apolloniensi graecis” (Gagé 1935), przypominać się miał wieczystej pamięci z kolumn ustawionych na sposób pylonów egipskich przed grobowcem Augusta w Rzymie i z monumentów po prowincjach ku czci Augusta i Dea Roma wzniesionych. Pamięć tych czynów nie miała być czczą chwałą, — Augustus chciał ją zrobić przesłanką konsekwencji, które wyciągnąć się

miało z chwilą jego zgonu. Ta myśl przy końcu życia nie opuszcza go: spisuje zarządzenia pogrzebowe i testamentarne, zestawia wykaz zasobów pieniężnych i siły orężnej państwa, ostrzega przed skwapliwością ekspansji, jak i przed naruszeniem równowagi społecznej co do stosunku wolnych i niewolników. Pamięta o wszystkim i troszczy się o wszystko.

Ten bilans bogatego i na dobro powszechne nastawionego życia stanie w pewnej proporcji do wznowionego dziś imperium i do akcentowanego przez jego wskrzesiciela podobieństwa czasów teraźniejszych z augustowskimi, do których on stara się upodobnić swoje daleko idące plany i wysiłki. Zapatrzonej w wielką przeszłość Rzymu, chce podobnie trwale kłaść podwaliny pod jego przyszłość, można opieką osłania i z narostów czasu odsłania stare pomniki chwały, unowocześnia rozbudowę stolicy i miast prowincjonalnych w zadziwiającym tempie, dzisiejszą techniką oczyszcza tereny zapadłe i dzikie i roznieca na nich ogniska życia, zapuszcza cywilizacyjne i kulturalne zagony wpływów italskich w obszary dawnego imperium rzymskiego i zdobywa dla nich nowe. Rozwój komunikacji lądowej, morskiej, powietrznej, organizacja opieki społecznej, postęp kultury duchowej i fizycznej jest zawołaniem dnia. Coroczne *ventotto Ottobre* — to popisowy przegląd pracy, dla której legendarna rocznica założenia Rzymu, 21 kwietnia, jest dniem świątecznym, radośnie i podniośle obchodzonym. Nie ma dziedziny, w której by wola Duce nie objawiła się twórczo, nie znalazła czołowych wykonawców, nie obudziła zrozumienia ogółu. Tężyzna rasy łacińskiej zapowiada nowy swój renesans. Mówi się o „*novecento Italiano*“ także w sztuce. Elementem jej jest rozmach dynamiczny, jest człowiek żywy, nie krajobraz jak w „*ottocento*“ (19 w.), jest rytm, nie gra światła, jak w impresjonizmie, ale linia wytworzona myślą człowieka, treścią tej sztuki problemy mas, a nie życie dworskie jak w renesansie. Dla widowisk teatralnych waży hasło: „*teatro per le masse*“. Zainaugurowany świeżo w ruinach term Karakalli cykl przedstawień operowych, jak przed laty w Kolosseum oratorium Perosi'ego „*La Passione di Cristo*“, ma widownię z 8 tys. miejsc siedzących i 10 tys. stojących, oświetlonych reflektorami z proscenium, urządzonego w południowej niszy *caldarium*. Wszędzie szuka się łącznika dawnego życia z nowym. Pompei będzie miało instalację elektryczną: ruiny starego miasta z najbliższą wiosną nieprzewidywanym nigdy zabłysną światłem.

Duch Cezara i realizacja wielkich jego zamysłów unoszą się nad wyścigiem postępu nowoczesnego, który w wielu dziełach rekordowo się wybiła. Motorem i promotorem na tej drodze stanie się jubileusz Augusta. Imponujący już pierścień nowych arterij — *via dell' impero dei trionfi, del mare* — przeciągnie się w dzielnicę ostyjską z reprezentacyjną *Piazza dell' impero* aż do morza, przygotowując areal pod międzynarodową wystawę w r. 1941 z pawilonami stałymi jako zaczątkiem osiedla. W świetle tych faktów spodziewać się można, że rok jubileuszowy Augusta wzmoże sieć filiacji imperium Romanum i *riaapparizione dell' impero* i łańcuchem wspomnień opasze wszystkie kraje i narody, nad których historią świeciło słońce kultury rzymskiej i obudziło do życia, a może i rozkwitu ich własną kulturę narodową.

Wystawa wykopalisk egipskich w Muzeum Narodowym w Warszawie.

W dwu dużych salach Muzeum Narodowego w Warszawie otwarta jest obecnie niezmiernie interesująca i masowo zwiedzana, wystawa wykopalisk egipskich. W pierwszej sali (mniejszej) oglądamy przedmioty egipskiej sztuki i kultury materialnej, będące własnością Muzeum Narodowego w Warszawie; w drugiej sali (większej) znalazły pomieszczenie eksponaty, pochodzące z Deir-el-Medineh, niedaleko Teb (dar francuskiego Instytutu Archeologii Wschodu w Kairze) oraz wielki i ciekawy zbiór zabytków wykopanych w Edfu.

Te ostatnie są owocem I Kampanji wykopaliskowej polsko-francuskiej, prowadzonej w styczniu i lutym 1937, w której ze strony polskiej wzięli udział delegaci Uniwersytetu J. Piłsudskiego w Warszawie Prof. Dr Kazimierz Michałowski i Prof. Dr Jerzy Manteuffel. Zaznaczyć należy, że ustawa egipska o wykopaliskach przewiduje możliwość oddania części znalezisk instytucji, która je wydobyła i że poza najcenniejszymi zabytkami, jakie zostały przeznaczone Muzeum Egipskiemu, wielka ilość znalezisk przypadła w udziale ekspedycji polsko-francuskiej przy czym dzięki kurtuazji archeologów francuskich wszystkie one zostały przyznane Polsce.

Cały ten, uzyskany w pierwszej polsko-francuskiej wyprawie archeologicznej materiał, został, po prowizorycznym tylko zabezpieczeniu, udostępniony szerokim kręgom publiczności. Eksponaty rozmieszczono w estetycznych gablotkach i na postumentach, zaopatrując je celowo przemyślanym pomocniczym materiałem ekspozycyjnym w postaci fotografii terenu wykopalisk, ważniejszych ruin, oraz zabytków znajdujących się obecnie w Muzeum Egipskim, dalej planów, wykresów i napisów objaśniających. Na specjalną uwagę zasługuje umieszczona u wejścia do sali większej przejrzysta mapa pokazująca położenie Egiptu w stosunku do ważniejszych miejscowości Egiptu oraz droge, jaką odbyły eksponaty przeznaczone dla Polski.

Ten na ogół dostateczny pomocniczy materiał ekspozycyjny świadczy o tym, że organizatorzy wystawy starali się w miarę możliwości uwzględnić postulaty dydaktyczne, tak silnie propagowane przez nowoczesną muzeologię a niestety u nas będące w zupełnym zaniedbaniu.

Eksponaty są naogół rozmieszczone w porządku chronologicznym, i dzięki temu zwiedzający, mając do pomocy doskonały i estetycznie wydany katalog (napisany przez Prof. Dr K. Michałowskiego), może dobrze zorientować się w rezultatach ekspedycji wykopaliskowej w Edfu i w jej wartości badawczej.

Badania wykopaliskowe w Edfu (w Górnym Egipcie, niedaleko znanej świątyni Horusa z epoki Ptolemeuszów) były prowadzone w trzech miejscach dwudziestokilometrowego pagórka, a to: na stoku południowym, w którym odkopano kilkanaście grobowców rodzinnych (tzw. „mastaby“), datowanych przeważnie na okres VI dynastji (ok. 2420—2270 przed Chr.), na wierzchołku południowym, na którym odkopano ruiny kolonii żydowskiej z epoki rzymskiej (znaleziono tam dużo ostraków greckich; są to pokwitowania specjalnego podatku, tzw. „iudaïon telesma“, uiszczanego przez Żydów w Egipcie od czasów Wespazjana do Trajana, oraz na wierzchołku centralnym, gdzie odkryto ruiny zabudowań miejskich z epoki ptolemejsko-rzymskiej i kop-

tyjsko-bizantyńskiej. W następnych kampaniach będą prowadzone wykopaliska w pozostałych partiach wzgórza, które — jak świadczą dotychczasowe odkopy i sondáže weryfikacyjne — posiada szereg warstw kulturowych; wzgórze to było zamieszkałe od epoki przeddynastycznej z pewnymi przerwami aż do wieków średnich, nosząc pierwotnie nazwę Dbôt, w epoce rzymskiej: Apollinopolis Magna, w koptyjskiej zaś Athô. Miasto to było w epoce egipskiej stolicą prowincji i siedzibą namiestnika (nomarchy), odgrywało poza tym dużą rolę gospodarczą (handel zboża) i religijną (kult Horusa).

Przyglądając się poszczególnym eksponatom, z których naczynia pochodzące z zastaw grobowych stanowią pokaźną ilość, widz z zainteresowaniem ogląda przedmioty użytkowe z doby przeddynastycznej i Starego Państwa, nagrobne płyty z płaskorzeźbami, stoły ofiarne, figurę z piaskowca przedstawiającą bożka Besa, sfinksa z piaskowca z kartuszem Men-cheper-ra (dynastia XVIII) oraz szereg doskonale zachowanych sarkofagów drewnianych z polichromowanymi scenami figuralnymi z czasów XVII dynastji (1555—1350 przed Chr.), pochodzących z francuskich wykopalisk w Deir-el-Medineh. Bodajże z największym zainteresowaniem oglądane są przedmioty użytkowe umieszczone w końcu sali a pochodzące z Deir-el-Medineh i Edfu z epoki Nowego Państwa, a to: drewniane łóżko z doskonale zachowanym wypełnionym z trzciny materacem i ułożonym nań drewnianym wezłowiem, mata trzcinowa, sandały z wikliny i drewniana szkatułka oraz obok stojące trzcinowe kosze na chleb, mniejsze koszyki, torby z wikliny, szczotki, pędzle, granitowe moździerze i tłuczki do rozcierania zboża, gliniane beczki, amfory na wino ze stemplami faraona Tutmosisa III (1501—1448) oraz doskonale zachowane artykuły spożywcze jak owsiane placki, kawałki soli, owoce itd. Nakoniec należy wspomnieć o pięknej kolekcji papirusów greckich z Edfu i z Fayûm oraz wymienić ostraka greckie i łacińskie z Edfu i dużo zabytków z napisami demotycznymi, hieratycznymi, aramejskimi, koptyjskimi, bizantyńskimi i arabskimi.

Z powyższego, bardzo zresztą zwięzłego, sprawozdania czytelnik może się zorientować, że materiał wykopaliskowy pochodzący z pierwszej polsko-francuskiej ekspedycji archeologicznej w Egipcie jest nie tylko ilościowo duży, ale także niezmiernie cenny pod względem badawczym. (Czytelnik chcący zapoznać się bliżej z organizacją i wynikami wykopalisk w Edfu ma do dyspozycji następującą literaturę przedmiotu: K. Michałowski, Organizacja badań archeologicznych bliskiego Wschodu w Uniwersytecie Józefa Piłsudskiego, *Biuletyn Hist. Szt. i Kult.*, IV 1936, s. 120 i n.; tenże, *Neue Funde in Edfu, Forschungen und Fortschritte*, XIII 1937, s. 273—275; tenże, *Tell Edfu 1937* (Wyniki wykopalisk polsko-francuskich), *Spraw. P. A. U.*, XLII 1937, s. 124—129; tenże, *Die Ausgrabungen auf dem Kôm in Edfu*, *Arch. Auz.* 1937, s. 269—284; tenże, *Wystawa Wykopalisk Egipskich Uniwersytetu Józefa Piłsudskiego*, *Przewodnik* (Muzeum Narodowe w Warszawie), Warszawa 1937; tenże, *Wykopaliska w Edfu — Kampania r. 1937*, *Biul. Hist. Sztuki i Kultury*, V 1937, s. 271—278; J. Mantouffel, *Wykopaliska polsko-francuskie* (1937) cz. II: *Papirusy i ostraka*, *Spraw. Pol. Ak. Um.* XLII 1937, s. 116—121; *Fouilles franco-polonaises, Tell Edfou*, vol. I. Kair 1937). Poza tym ten bogaty zbiór zabytków egipskich wraz z odpowiednio dobranym pomocniczym materiałem ekspozycyjnym może stać się w przyszłości wartościowym i jedynym w Polsce ośrod-

kiem nauczania dziejów kultury egipskiej. Uczonym polskim prowadzącym badania w Edfu należy życzyć jeszcze lepszych wyników w zbliżającej się drugiej kampanii wykopaliskowej.

K. MAJEWSKI

KSIĄŻKI, ODBITKI I CZASOPISMA NADESŁANE REDAKCJI

1. Erich Diehl: *Der Digressionsstil des Kallimachos*. (Abhandlungen der Herder-Gesellschaft und des Herder-Instituts zu Riga. V Band Nr. 9. Riga 1937. Str. 27.
2. Leocadia Małunowicz: *De ara Victoriae in curia Romana quomodo certatum sit*. (Rozprawy i materiały Wyd. I T-wa Przyj. Nauk w Wilnie, t. IX zes. 2). Wilno 1937. Str. 122.
3. Stanisław Skimina: *État actuel des études sur le rythme de la prose grecque*. I. (Bulletin international de l'Académie Polonaise des sciences et des lettres.). Cracovie 1937. Str. 213.
4. *Wiadomości historyczno-dydaktyczne* pod redakcją Ant. Knota i Kaz. Tyszkowskiego, rocznik V zeszyt 4. Lwów 1937.

Treść: Memoriał w sprawie reformy wyższych studiów historycznych na Wydz. humanistycznym. Moszczeńska Wanda: Na marginesie programu licealnego historii. — Materiały. — Recenzje i sprawozdania. — Zapiski bibliograficzne. — Kronika.

5. Tadeusz Sinko: *Język łaciński*. Pogadanki gramatyczne dla I i II kl. liceów klasycznych i humanistycznych. Lwów-Warszawa 1938.
6. Tenże: *Wypisy łacińskie dla I kl. liceów human. i klas.* Zeszyt I: Wybór z pism Cyserona. Lwów-Warszawa 1938.
7. Tenże: *Wypisy łacińskie dla I kl. liceów human. i klas.* Zeszyt II: Z listów Pliniusza M., pism prawników i autorów starochrześcijańskich. Lwów-Warszawa 1938.
8. Tenże: *Wypisy łacińskie dla I kl. liceów human. i klas.* Zeszyt III: Wybór z utworów Wergiliusza. Lwów-Warszawa 1938.
9. Tenże: *Wypisy łacińskie dla I kl. liceów human. i klas.* Zeszyt IV: Z elegii Owidiusza, Tybulla, Propertjusza. Lwów-Warszawa 1938.

Oświadczenie Wydziału Zarządu Gł. P. T. F. w przedmiocie wystąpień p. R. G. w „Przeglądzie Klasycznym“.

Wobec napastliwych wystąpień pana R. G. w czasopiśmie „Przegląd Klasyczny“, skierowanych przeciwko członkom P. T. F., Wydział Zarządu Głównego P. T. F. podaje do publicznej wiadomości jednomyślną uchwałę Zarządu Głównego P. T. F., powziętą na posiedzeniu dnia 30 maja 1936 r. (do p. 4-go obrad): „Zarząd Główny P. T. F., zapoznawszy się z polemicznymi artykułami, które pojawiły się w czasopiśmie pt. „Przegląd Klasyczny“, poleca Wydziałowi ignorować je i nie wszczynać polemiki“.

Do tej uchwały Wydział i w dalszym ciągu będzie się stosował.

We Lwowie, dnia 17 stycznia 1938.

Za Wydział Z. G. P. T. F.

Prof. Konstanty Chyliński
Wiceprezes urzędujący.

Doc. Dr Jan Smereka
Sekretarz.

SPIS RZECZY

I. ROZPRAWY NAUKOWE I DYDAKTYCZNE :

Zieliński Thaddaeus, De Chloride Phlooeque et aliis . . .	1
Strzelecki Ladislaus, De Velii Longi auctoribus quaestiones . . .	11
Klinger W., Do krytyki i interpretacji tekstu Kallimacha . . .	28
Przychocki Gustaw, Studium epistolografii grecko-rzymskiej . . .	41
Hammer Seweryn, Oktawian w roli triumwira . . .	61
Majewski Kazimierz, Badania terenowe Zakładu arch. klas. . .	
U. J. K. w powiecie borszczowskim . . .	92
Wiśniewski Antoni, Pomoce naukowe w nauczaniu języ- ków starożytnych . . .	97
Smolka Franciszek, Z mętów życia . . .	107
Manteuffel J., Wykopalka polsko-francuskie w Egipcie górnym . . .	110

II. OCENY I SPRAWOZDANIA :

2000-lecie ces. Augusta :

Tadeusz Sinko, Dwutysiąclecie cesarza Augusta [Przegląd Współcz.] (J. S.) . . .	118
Witold Kozłowski, O wielkości Augusta [Przegl. Klas.] (Nikita Dumka) . . .	119
Hieronim Markowski, Doradcy filozoficzni Augusta [Przegl. Klas.] (Nikita Dumka) . . .	121
Paulina Klarfeldówna, Cesarz a poeta [Przegl. Klas.] (Nikita Dumka) . . .	122
Z dziejów Filologii Klasycznej w Wilnie (Fr. Smolka)	124
Munera Philologica Ludovico Ćwikliński bis sena lustra professoria claudenti ab amicis collegis discipulis oblata. (Kazimierz Winiewicz) . . .	137
Jan Otrębski i Jan Safarewicz, Gramatyka historyczna języka łacińskiego. (Marian Auerbach) . . .	144
Bibliograficzne komunikaty z zakresu archeo- logii klasycznej w Polsce. (K. W. M.) . . .	148
Teksty łacińskie dla liceum humanistycznego i klasycznego. (R. Schächterówna) . . .	149
Tadeusz Sinko: Antologia klasyczna dla liceów ogólnokształcących. (R. Schächterówna) . . .	151
Sprostowanie omyłek . . .	153

III. KRONIKA :

Z działalności lwowskiego Koła PTF. (Uroczyste przemówienie prez. dr Winc. Śmiałka ku uczczeniu 2000-lecia ces. Augusta) . . .	154
Wystawa wykopalisk egipskich w Muzeum Narodowym w Warszawie.	158
Książki, odbitki i czasopisma nadesłane redakcji . . .	160
Oświadczenie Wydziału Zarządu Gł. P. T. F. w przedmiocie wystąpienia p. R. G. w „Przeglądzie Klasycznym” . . .	160

OKAZYJNIE

**można zakupić w Polskim Towarzystwie
Filologicznym następujące egzemplarze
Eosu i Kwartalnika Klasycznego:**

I. EOS.

r. 1894, I, z. 2.	r. 1909, XV, z. 1—2.
r. 1895, II, z. 1—2.	r. 1910, XVI, z. 1.
r. 1896, III, z. 1—2.	r. 1911, XVII, z. 1—2 (2 egz.)
r. 1897, IV, z. 1—2.	r. 1912, XVIII
r. 1898/99, V, z. 1—2.	r. 1914/15, XX, z. 1 (2 egz.)
r. 1900, VI	r. 1918, XXIII
r. 1901, VII, z. 1—2.	r. 1919/20, XXIV
r. 1902, VIII	r. 1923, XXVI
r. 1903, IX, z. 1—2.	r. 1924, XXVII
r. 1904, X, z. 1—2.	r. 1925, XXVIII
r. 1905, XI, z. 1—2.	r. 1926, XXIX
r. 1906, XII, z. 1—2.	r. 1927, XXX
r. 1907, XIII, z. 1—2.	r. 1932/33, XXXIV
r. 1908, XIV, z. 1—2 (2 egz.)	

II. KWARTALNIK KLASYCZNY.

r. 1929, K, III, z. 1—4.	r. 1932, K, VI, z. 1—4.
r. 1930, K, IV, z. 1/2, 4.	r. 1933, K, VII, z. 1—4.
r. 1931, K, V, z. 2, 3/4.	

Zgłoszenia należy kierować do Administracji PTF,
Lwów, Uniwersytet.